

časopis za odgoj i obrazovanje

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
مَجَلَّةٌ لِلتَّحْقِیْقِ وَالدِّیَالُغَةِ

novi 97

muallim

proljeće 2024 • god. XXV • br. 97
cijena 6 KM • izdavačstvo 8 €

MEVLUDIN
DIZDAREVIĆ
HIVZIJA HASANDEDIĆ I
NJGOV PRISTUP
IZUČAVANJU KULTURNE
HISTORIJE BOŠNJAKA

HIKMET
KARČIĆ
SEKURITIZACIJA
ISLAMA
I
MUSLIMANA

AMELA
NUMANAGIĆ
ODGOJNO-OBRAZOVNI
RAD U ĐAČKIM
DOMOVIMA MEDRESA U
BOSNI I HERCEGOVINI

ELVEDIN
SUBAŠIĆ
PREDSTAVLJANJE ISLAMA
U GLASU KONCILA:
MEĐURELIGIJSKI DIJALOG I
ISLAMSKE TEOLOŠKE TEME

NOVI MUALLIM

Časopis za odgoj i obrazovanje
proljeće 2024 • god XXV • br. 97

Izdavač

Udruženje ilmijje
Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Za Izdavača
Nesib Hadžić

Glavni urednik
Elvir Duranović

Redakcija

Ahmet Alibašić, Zehra Alispahić,
Senad Čeman, Ferid Dautović,
Mevludin Dizdarević, Sedad Dizdarević,
Hasan Džilo, Nedžad Grabus,
Dževad Hodžić, Mensur Husić,
Samedin Kadić, Armina Omerika,
Ermin Sinanović, Omer Spahić,
Rifet Šahinović, Senada Tahirović,
Meho Šljivo

Savjet časopisa

Hasan Makić, Hilmo Neimarlija,
Ševko Omerbašić, Muharem Omerdić,
Enes Pelidija, Fuad Sedić,
Seid Smajkić, Edina Vejo

Sekretar redakcije

Amir Zimić

Lektura

Adaleta Kadić

Prijevodni rezimezi

Subhi Wassim Tadefi (arapski)
Amra Kaljanac (engleski)

UDK

Adisa Žero

Dizajn i prijelom

Mahir Sokolija

Fotografija na naslovnoj strani

Šarena džamija u Tetovu,
Republika Sjeverna Makedonija

Autor fotografije

Elvedin Subašić

Štampa

Grafika Šaran d.o.o. Sarajevo

Tiraž

1.000

Adresa: Gazi Husrev-begova 56a,
71000 Sarajevo,

Telefon: ++387 (33) 236-391;

<http://ilmijja.ba/novi-muallim/>

E-ISSN 2566-3208

glavniurednik@ilmijja.ba

pretplata@ilmijja.ba

Uplate

U KM na broj računa:

1410010000274481 kod Bosna Bank

International DD Sarajevo uz naznaku

“za Novi Muallim”

Časopis izlazi tromjesečno

Rukopisi, fotografije i zapisi se ne vraćaju!

Stavovi u objavljenim tekstovima
odražavaju stavove autora, ali ne i nužno
stavove Redakcije Novog Muallima.

Novi Muallim indeksiran je u CEEOL bazi

ELVIR DURANOVIĆ: Uvodnik2

PUTOKAZI

SUMEJA LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ: Pravo Bošnjakinje na zaposlenje i
rad izvan kuće kroz povijest – Pregled stavova bošnjačke
vjerske inteligencije i njihovo argumentiranje tumačenjem Kur’ana3

SAGLEDAVANJA

ELVIR DURANOVIĆ: Nematerijalno kulturno naslijeđe i upravljanje
kulturnim prostorima u okviru Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini11

MUALIM

MEVLUDIN DIZDAREVIĆ: Hivzija Hasandedić i njegov pristup
izučavanju kulturne historije Bošnjaka16

FIKRET ČANČAR, IZET PEHLIĆ: Odnos religioznosti učenika i
motivacije za školskim učenjem25

LAMIJA HUSIĆ: Namaz i planiranje vremena: Prvi Mujezin – Nastavna
priprema za čas iz predmeta islamska vjeronauka39

AMELA NUMANAGIĆ: Odgojno-obrazovni rad u đačkim domovima
medresa u Bosni i Hercegovini46

ISLAMSKE TEME

EKREM TUCAKOVIĆ: Praksa oslovljavanja reisul-uleme52

DŽENAN HASIĆ: Šejhul-islam Mustafa Hajri-ef. i fetva o *velikom džihadu*59

ABDUSAMED PODOJAK: Ibn Ašurovo djelovanje
na reformi islamskog obrazovanja64

ČLANCI

HIKMET KARČIĆ: Sekuritizacija islama i muslimana68

ELVEDIN SUBAŠIĆ: Predstavljanje islama
u *Glasu koncila*: Međureligijski dijalog i islamske teološke teme72

ESEJ

MOHAMMED RUSTOM: Neki savjeti i opomene u pogledu islamskih nauka79

PRIKAZI

NEVZET PORIĆ: Stubovi islama83

EDIN VELADŽIĆ: Bužim u osmanskim dokumentima84

SAUDIN GOBELJIĆ: I nakon životnih vrhova i dolina – ostani što jesi85

EMINA ČEMAN-KIREMITCI: Analiza jednog tefsirskog izvora86

Uvodnik

Ovaj 97. broj *Novog Muallima* u rubrici *Putokazi* otvaramo tekstom Sumeje Ljevaković-Subašić “Pravo Bošnjakinje na zaposlenje i rad izvan kuće kroz povijest: Pregled stavova bošnjačke vjerske inteligencije i njihovo argumentiranje tumačenjem Kur’ana” u kojem autorica tematizira pitanje zaposlenja Bošnjakinja izvan kuće, posebno nakon Prvog svjetskog rata kada su na to bile prinuđene zbog teške ekonomske situacije. Iako su, pozivajući se na Kur’an, tradicionalni i moderni bošnjački alimi iznosili oprečne stavove o pravu žene na rad, niko od njih nije zastupao stav da je to zabranjeno.

U savremenom globaliziranom svijetu nematerijalno kulturno naslijeđe ima važnu ulogu u očuvanju tradicijskih aspekata svakog naroda, pri čemu Bošnjaci nisu izuzetak. U okviru Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini postoje kulturni prostori na kojima se stoljećima njeguju društvene prakse i rituali koji zaslužuju da budu zaštićeni i kao živa vjerska tradicija budu preneseni budućim generacijama. Do danas se na Preliminarnoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine našlo samo hodočašće Ajvatovici kod Prusca, Donji Vakuf. Rad “Nematerijalno kulturno naslijeđe i upravljanje kulturnim prostorima u okviru Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini” autora Elvira Duranovića, koji objavljujemo u rubrici *Sagledavanje*, potcrtava značaj nematerijalne kulturne baštine, propituje mogućnost zaštite hodočašća Ajvatovici kao žive vjerske baštine i skreće pažnju na izazove s kojima bi se organiziranje hodočašća Ajvatovici moglo suočiti u budućnosti.

Rubrika *Muallim* u ovom broju sadrži četiri teksta. Mevludin Dizdarević u radu “Hifzija Hasandedić i njegov pristup izučavanju kulturne historije Bošnjaka” poslije definiranja sintagme *kulturna historija* predstavlja Hasandedićev mikrohistorijski pristup, tj., koncept izučavanja historije “odozdo” s fokusom na teme s margine povijesnih događanja koje imaju veliki značaj za cjelovitije i jasnije razumijevanje magistralnih historijskih tokova. U tekstu “Odnos religioznosti učenika i motivacije za školskim učenjem” autori Izet Pehlić i Fikret Čančar predstavljaju rezultate ispitivanja stavova učenika osnovnih i srednjih škola na području Srednjobosanskog kantona o korelaciji religioznosti s motivacijom za učenjem. Autori zaključuju da vjeronauka u školi i drugi religijski faktori u većoj mjeri utječu na obrazovanje učenika, dok u manjem obimu imaju odgojnu funkciju, o čemu bi se trebalo povesti više pažnje u planiranju vjeronaučnih aktivnosti u narednom periodu. Treći tekst u rubrici *Muallim* autorice Lamije Husić pod naslovom “Namaz i planiranje vremena: Prvi mujezin – Nastavna priprema za čas iz predmeta islamska vjeronauka” sadrži nastavnu pripremu za peti razred osnovne škole. Autorica na maštovit način prezentira uputstva za realizaciju časa, definira nastavne ciljeve, oblike nastavnog rada i nastavne tehnike i metode. Posebna zanimljivost teksta su QR kodovi pomoću kojih se lahko može pristupiti materijalima potrebnim za nastavni rad. Rubriku *Muallim* zatvaramo radom Amele Numanagić “Odgojno-obrazovni rad u dačkim domovima medresa u Bosni i Hercegovini”. Ovim tekstom autorica nastoji skrenuti pažnju na važnost odgojno-obrazovnog djelovanja u dačkim domovima medresa Islamske zajednice s naglaskom na integrirani pristup u radu s učenicima.

Ekrem Tucaković u tekstu “Praksa oslovljavanja reisul-uleme” koji objavljujemo u rubrici *Islamske teme* evidentira nepostojanje stabilnih i ustaljenih normi oslovljavanja reisul-uleme

tokom nešto više od 140 godina od uspostavljanja ove dužnosti u okviru moderne Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Autor prezentira primjere različitog oslovljavanja reisul-uleme u različitim društveno-političkim sistemima koji su, pod utjecajem vanjskog okruženja, nastajali kao rezultat traganja za primjerenom institucionalnom kulturom ophođenja i oslovljavanja reisul-uleme. Interesantnim događajem vezanim za Prvi svjetski rat bavi se rad “Šejhul-islam Mustafa Hajri-ef. i fetva o velikom džihadu” autora Dženana Hasića. Budući da se Osmanska država, barem formalno i u određenom opsegu, temeljila na vladavini šerijata, od šejhul-islama je zatražena fetva o oglašavanju džihada protiv neprijatelja Osmanske države početkom Prvog svjetskog rata. Traženu fetvu o velikom džihadu izdao je šejhul-islam Mustafa Hajri-ef. Fetva je pročitana 14. novembra 1914. godine u dvorištu Fatihove džamije u Istanbulu, a potom je prosljeđena muslimanima u drugim državama, među njima i Bošnjacima u Bosni i Hercegovini gdje je pred blizu 3000 Bošnjaka pročitana poslije džuma-namaza u Begovoj džamiji u Sarajevu 11. decembra 1914. Reformom islamskog obrazovanja u Tunisu bavi se tekst “Ibn Ašurovo djelovanje na reformi islamskog obrazovanja” autora Abdusameda Podojka. Nakon detaljnog izučavanja historije islamskog obrazovanja, Ibn Ašur, reformistički islamski učenjak iz Tunisa, inicirao je obuhvatnu obrazovnu reformu s ciljem prevladavanja krize u obrazovanju i otklanjanja razloga koji su doveli do stagniranja na ovom polju. Shvativši da kolonizatorima odgovara postojeće stanje porobljenog muslimanskog uma, Ibn Ašur je zagovarao reformu iznutra pri čemu su mu se odlučno suprotstavljali tradicionalistički orijentirani islamski učenjaci kojima, također, nije odgovarala promjena postojećeg stanja. Unatoč brojnim poteškoćama Ibn Ašur nije klonuo duhom, a do široke reforme obrazovanja u Tunisu, njegovim zalaganjem, došlo je nakon Drugog svjetskog rata.

Promjenama u percepciji islama i muslimana na globalnom planu poslije 11. septembra 2001. godine bavi se tekst Hikmeta Karčića “Sekuritizacija islama i muslimana” koji objavljujemo u rubrici *Članci*. Fenomen sekuritizacije – pretvaranje društvenog u sigurnosno pitanje – islama i muslimana različito se manifestira u različitim regijama i državama, od Kine do SAD-a. Autor se u radu bavi dubokim posljedicama sekuritizacije muslimana koja uključuje njihovu stigmatizaciju i marginalizaciju. Istovremeno, Karčić se zalaže za uravnotežen pristup koji promovira dijalog, inkluzivnu politiku i saradnju. I drugi tekst koji donosimo u rubrici *Članci*, “Predstavljanje islama u *Glasu Koncila*: međureligijski dijalog i islamske teološke teme”, autora Elvedina Subašića, promovira dobre prakse i međureligijsku saradnju. Subašić u radu konstatira da je *Glas Koncila* u periodu od 1991. do 2005. godine artikulirao zvanične stavove Katoličke crkve o međureligijskom dijalogu i pokazao opredijeljenost muslimana ka međureligijskom dijalogu i saradnji s crkvama i vjerskim zajednicama.

Zanimljive, na iskustvu građane, preporuke studentima teoloških nauka donosi Mohammed Rustom u tekstu “Neki savjeti i opomene u pogledu islamskih nauka” koji u prijevodu Harisa Dubravca objavljujemo u rubrici *Esej*. Autor u radu kroz 70 naputaka donosi praktične savjete koji će pomoći tragaocu islamskog znanja u savladavanju eventualnih prepreka na tom putu.

Elvir Duranović

PRAVO BOŠNJAKINJE NA ZAPOSLENJE I RAD IZVAN KUĆE KROZ POVIJEST: PREGLED STAVOVA BOŠNJAČKE VJERSKE INTELIGENCIJE I NJIHOVO ARGUMENTIRANJE TUMAČENJEM KUR'ANA

Sumeja LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
sumeja.ljevakovic@iitb.ba

SAŽETAK: U radu se tematizira pravo Bošnjakinje na zaposlenje i rad izvan kuće u kontekstu emancipacije žene u Bosni i Hercegovini. U uvodu je dat kratak pregled zaposlenja i rada muslimanke izvan kuće kroz povijest te ograničavanje njenog zaposlenja u javnim službama od strane uleme i drugih tumačenjem Kur'ana. U nastavku se rad fokusira na praksu rada Bošnjakinja – muslimanki izvan kuće od perioda Osmanske države do kraja Drugog svjetskog rata, odnosno do usvajanja Ustava FNRJ. Poseban akcenat u radu stavljen je na stavove bošnjačke vjerske inteligencije o (ne)dozvoljenosti zapošljavanja i rada žena izvan kuće s posebnim osvrtom na argumentiranje njihovih stavova tumačenjem Kur'ana. Usto, u radu je dat i osvrt na stavove bošnjačke uleme o dozvoljenosti obavljanja vjerskih funkcija ženama.

Ključne riječi: emancipacija žene, Bošnjakinja, muslimanka, tumačenje Kur'ana, vjerska inteligencija

Uvod

Pravo muslimanke na zaposlenje i rad izvan kuće jedno je od ključnih pitanja s kojima se muslimanska zajednica susretala u procesu emancipacije žene. Iako je muslimanka od najranijeg perioda islama bila uključena u društvene aktivnosti i poslove kao učenjakinja, učiteljica, liječnica, trgovkinja, ratnikinja, politički angažirana aktivistkinja, pjesnikinja, matematičarka itd., određeno tumačenje islama u sprezi s običajima naroda koji su prihvatili islam doveli su do segregacije muškaraca i žena u

muslimanskim sredinama, zatvaranja žena u kuće i njihovu izoliranost od vanjskog svijeta. (Ljevaković-Subašić 2022) Iako, ulema je složna, ne postoje ajeti koji govore o ograničavanju rada žena ili njihovog obrazovanja, brojni učenjaci stoljećima su citirali ajete o pokrivanju žena ili ajete koji su direktno upućeni Poslanikovim, a.s., ženama (poput 32. i 33. ajeta sure El-Ahzāb¹) u

nastojanju da dokažu kako se kur'anski ajeti protive izlasku žene iz kuće općenito. Ovakvi stavovi su, tako, ženama ograničili odlazak u džamiju, školovanje te obavljanje brojnih drugih poslova izvan kuće. Vremenom je ograničenost žene na kuću postala općeprihvaćena "islamska" tradicija koja se među ulemom i običnim narodom nije posebno propitivala.

¹ "O žene Vjerovjesnikove, vi niste kao druge žene! Ako se Allaha bojite, na sebe pažnju govorom ne skrećite, pa da u napast dođe onaj čije je srce bolesno,

i neusiljeno govorite! U kućama svojim boravite i ljepotu svoju, kao u davno pagansko doba, ne pokazujte..." (El-Ahzāb, 32-33)

Pojavom reformatorskih pokreta u muslimanskim društvima u 19. i 20. stoljeću pokrenuto je pitanje afirmiranja pravā koja je muslimanka imala u prvom periodu islama, a koja su stoljećima bila uzurpirana. Među ključnim pravima žene na kojima su insistirali islamski reformatorski pokreti, a kasnije i pokreti za emancipaciju žene u muslimanskim zemljama, bilo je pitanje vidljivosti žene u javnom prostoru te, između ostalog, i njenog zaposlenja i rada izvan kuće. Dok su islamski reformatorski pokreti te pokreti za emancipaciju žene u Egiptu, Turskoj, Indiji i Rusiji zaposlenje i rad žene izvan kuće posmatrali kao elementarno ljudsko, socijalno i ekonomsko pitanje, tradicionalna ulema je ovo, kao i svako drugo pitanje vezano za ženu, promatrala isključivo kao vjersko pitanje. Argumentacija koju je ulema koristila da bi "zatvorila žene u kuće", tako, ponovo je došla do izražaja, a u jeku emancipacijskih reformi u Bosni i Hercegovini ona je prevedena s arapskog i na bosanski jezik.

Tako Muhamed Pašić, prevodeći tekst Azize Usfur², navodni propis zatvaranja žena u kuće i ograničavanja njihove slobode kretanja potkrepljuje upravo gore spomenutim 33. ajetom sure El-Ahzāb koji je upućen Poslanikovim, a. s., suprugama. Naime, Aziza Usfur u svom tekstu tvrdi da je žena kriva za moralnu anarhiju jer je zaboravila na ajet koji joj naređuje da se skriva i zatvara u kuću a koji Pašić (1938) navodi u prijevodu na bosanski jezik:

Provodite vrijeme u svojim domovima, nemojte se odavati raskoši i pokazivanju svoje ljepote tuđincima, kako bijaše prije islama!

Kako se vidi iz prijevoda Muhameda Pašića, riječ je o slobodnijem

prijevodu 33. ajeta sure El-Ahzāb, ali se da primijetiti da je Aziza Usfur, kao i ranija ulema, izostavila spomenuti da je ajet prema općeprihvaćenom stavu uleme upućen ženama Poslanika, a. s.

Šukrija Alagić je (1934), također, spomenuo ovaj ajet prevodeći tekst Muhammeda Tavfika Sidkija objavljen u *El-Manaru* 1911. godine u kome stoji da, bez obzira na to što se 33. ajet sure El-Ahzāb odnosi na žene Poslanika, a. s., značenje ajeta može se protegnuti na sve muslimanke kako bi bile zaštićene. Poslanikove, a. s., žene, navodi autor ovog teksta, spomenute su samo zbog toga što su one najpozvanije da se tako ponašaju i da se sačuvaju od bilo kakve ljage.

Iz navedenog se vidi da su stavovi uleme o zabrani izlaska žene iz kuće potkrijepljeni Kur'anom bili poznati Bošnjacima te da je pitanje zaposlenja i rada žene izvan kuće bilo dio reformatorskog i emancipacijskog pokreta i u Bosni i Hercegovini. O njemu se raspravljalo među reformatorskom, svjetovnom, kao i tradicionalnom bošnjačkom inteligencijom, o čemu će kasnije biti više riječi. Međutim, specifičnost rješavanja ovog pitanja među Bošnjacima jeste ta da je, u velikoj mjeri, ono bilo predodređeno socijalno-ekonomskim potrebama Bošnjakinje i državnim zakonskim rješenjima, a manje interpretacijom izvora islama među bošnjačkom inteligencijom.

Zaposlenje i rad Bošnjakinje izvan kuće kroz povijest

Pravo žene na rad izvan kuće nije bilo pitanje od posebne važnosti za Bošnjake u osmanskome periodu. Poznato je da su u vrijeme Osmanske države žene posjedovale i uvakuflyvale imovinu te da historijski izvori

bilježe prisustvo Bošnjakinja u javnom prostoru.³ Također, poznato je i da rad žena izvan kuće nije bio nepoznanica Bošnjakinjama u seoskim sredinama. Žene su obavljale kućne poslove, ali su učestvovala i u poljoprivrednim poslovima koji su i muškarcima u tom periodu bili osnovni izvor prihoda. Ista praksa nastavljena je i u periodu austrougarske vlasti. U knjizi Hane Younis (2023) pored podataka o imovini žena nailazimo i na podatke o tužbama Bošnjakinja za neisplaćene plaće za njihov rad. Osim toga, Bošnjakinje su radile i kao muallime, opremale su umrle, podučavale žensku djecu (Muftić, 1907) itd. U izvještajima o broju škola i broju upisane djece iz ovog perioda često nalazimo podatke da su u ženskim mektebima predavale muallime ili bule, te da su učenije žene držale privatne mektebe. (Ćurić, 1983) Poznato je i da je od osnivanja "Prve muhamedanske ženske škole" 1891. u Sarajevu u ovoj školi ručni rad predavala učiteljica Hasna Alihodžić, dok je nakon osnivanja "Druge muhamedanske ženske škole" 1894. učiteljica Fatima Beča (koja je poznavala usul i držala svoj mekteb) imenovana kao bula/učiteljica ove škole zajedno s Almasom Abadžić. (Kemura, 1974) Također, iz Statuta vjersko-mearifске zaklade u Hercegovini poslanog Benjaminu Kalaju u kojem se traži da u ženskim mektebima rade "hodžinske sile ženskog spola", (Spisi Muhamedanske..., 51) saznajemo da su Bošnjaci smatrali poželjnim da žena radi u ženskim mektebima. Ovakav rad žene izvan kuće Bošnjaci nisu smatrali spornim. Međutim, iako je u stvarnosti Bošnjakinja oduvijek obavljala brojne poslove izvan kuće, bošnjačka ulema poput Mustafe Forte, Ali Riza Prohića, Mehmeda Alija

² Aziza Abbas Usfur u vrijeme objavljivanja svojih članaka koji su prevedeni na bosanski jezik bila je studentica pravnog fakulteta u Egiptu. Svoje članke objavljivala je u konzervativnom časopisu "Feth" u kojem je iznosila stavove koji su se protivili radu žena izvan kuće, a naročito njihovo obavljanje javnih funkcija, protivili

su se i političkom angažiranju žena i slično. Njena knjiga koja je doživjela najveći uspjeh je "El-Ihabe", objavljena 1942. godine, u kojoj autorica govori kako su se muslimanke u Egiptu suočavale s pokretom prozapadne emancipacije žena. Ova knjiga nije prevedena na bosanski jezik, ali njeni članci poput "Da li je muškarac

ili žena kriva moralnoj anarhiji", "Djevojka je glavni uzrok ženidbenoj krizi" ili "Miješanje muškaraca i žena sa svojim najgorim pojavama. Otvoreno pismo gospodinu rektoru El-Azhara sa obale Portsaída" prevedeni su na bosanski jezik i objavljeni u časopisu *El-Hidaje*.

³ Vidi više: Korić, 2023:63-91.

Čerimovića, Hazima Muftića, reisul-uleme Sulejmana-ef. Šarca, Mehmeda Handžića i drugih potencirala je i glasno se hvalila kako žena po islamu ne treba obavljati poslove izvan kuće niti izdržavati porodicu te da je to posao muškarca kao glave porodice.

Ovakva diskrepancija je najbolje došla do izražaja u raspravi o osnivanju ženskih viših škola i otvaranju ženske učiteljske škole prilikom održavanja Druge islamske prosvjetne ankete. Na početku 16. sjednice Druge ankete reisul-ulema Sulejman-ef. Šarac članovima ankete predočio je dopis Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 2. maja 1911. godine koja obavještava Ulema-medžlis da želi osnovati zasebnu žensku muslimansku preparandiju. Ulema-medžlis je na ovaj dopis odgovorio da se ne slaže s ustrojstvom ovih škola, između ostalog, i zbog toga što bi učenice po završetku ovih škola trebale da rade kao učiteljice u javnim narodnim osnovnim školama, a to se, prema njima, kosi sa šerijatskim propisima.

I reisul-ulema Džemaludin-ef. Čaušević, između ostalih, kao tadašnji član Ankete izjasnio se protiv ženskog obrazovanja u školi koju vlada planira otvoriti, uz objašnjenje da ne treba tjerati žene da rade ono što im islamom nije naređeno. Završavanjem ovih škola žene bi imale priliku raditi kao učiteljice u javnim zavodima, a to po islamu, smatrao je on, nije dopušteno. Isto tako, on je izrazio i bojazan da bi takav slijed mogao dovesti do otkrivanja "kešfi hidžaba" i tjeranja žena da rade nešto čime ih Bog nije zadužio. Čaušević je, štaviše, rad žene vidio kao nepravdu prema ženi, odnosno tjeranje žene da radi ono čime je Bog dragi nije zadužio. U tom smislu, on je naveo da 34. ajet sure En-Nisa' "الرجال قوامون" muškarcu stavlja u dužnost da osigura životne potrebe porodice i zato je potrebno da se on školuje. S druge strane, kaže on, ženska djeca vjerski nisu obavezna da rade i privređuju pa prema

tome ne treba im latinica i školovanje po mjeri države. "Dakle, kako vidimo, u borbu za životne potrebe ide muško, a ne žensko. Prema tome i nauka se može podijeliti. Žena treba da ima znanje prema svome halu. Treba da zna kako će po propisima uzvišenog islama odgojiti svoju djecu. (...)" (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:117). "Ja nijesam za to, da naše ženskinje uči ođe latinicu, jer nema potrebe za to, naše ženskinje po šerijatskim propisima ne može biti činovnik (...)" (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:119). Ženama radije treba osnivati mektebi-ibtidaije i ruždije gdje će se čitati arapsko pismo, a ne latinica, predlagao je Čaušević. (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:119)

U isti mah, članovi Ankete su naglašavali da, ipak, kod Bošnjaka postoji potreba da žene završavaju određene zavode kako bi radile kao tzv. "bule", odnosno kako bi držale vazove, opremale dženaze, podučavale moralu, podučavale djecu u početnim mektebima, ruždijama i slično. "Mi trebamo ženu koja će znati šta nalaže, a šta zabranjuje 'dini islam'. Trebamo takvih bula koje će biti u stanju kazivati islamskih propisa, činiti 'vaz i nasihat', opremati dženazu, poučavati i upućivati naš podmladak kako da se vlada pa da očuva islamski adab." (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:118)

Situacija se, u značajnoj mjeri, izmijenila početkom Prvog svjetskog rata. Ratne okolnosti koje su dovele do odlaska i nestanka muškaraca, odnosno smrti izdržavatelja porodica, primorale su brojne Bošnjakinje da izađu iz kuće i počnu tražiti način da prehrane porodicu. Primjera radi, Fatima Đonlagić, kći vakufskog uposlenika Muharem-ef. Đonlagića, svršnica "Druge muhamedanske ženske škole" u Sarajevu, zbog smrti oca u ratu bila je primorana 1917. godine od Rijasetu Islamske zajednice tražiti posao učiteljice kako bi prehranila

porodicu. Fatima Đonlagić je školu završila s odličnim uspjehom 1911. godine, ali je posao tražila tek 1917. godine i to zbog novonastale potrebe da izdržava svoju porodicu.⁴

Prema priznanju reisul-uleme Džemaludina Čauševića, on se već na početku svoga mandata reisul-uleme izravno suočio s pitanjem dopuštenosti rada žene i otkrivanja njezinog lica zbog zaposlenja. Kada je uspostavljena radionica za šivanje i krpljenje vojničkih uniformi u toku Prvog svjetskog rata, reisul-ulema je preporučio Bošnjakinjama da rade i zarađuju. Na njihov upit da li mogu da rade otkrivenog lica i ruku, on im je dao potvrđan odgovor. (Čaušević, 1928:293) Također, zabilježeno je i da je u martu 1919. godine, na upit Ravnateljstva pošte i brzjava u Sarajevu da se dozvoli rad pet muslimanskih djevojaka u pošti, reisul-ulema Čaušević kazao da ne može "spriječiti da moliteljice nastupe u službu kod pošte".⁵

Pored toga što je odobravao rad žena, reisul-ulema Čaušević je u ratnom periodu nastojao otvoriti i učiteljsku školu za muslimanke čije osnivanje je samo nekoliko godina ranije principijelno odbijao. Reisul-ulema Čaušević uputio je dopis Visokoj zemaljskoj vladi 1918. godine s molbom da odobre studijsko putovanje u Tursku Edhemu Mulabdiću kako bi ispitao način funkcionisanja i predmete u učiteljskim školama za žene u Turskoj. Ova studija je trebala biti osnova za pripremanje programa za žensku muslimansku učiteljsku školu koja bi dovela do većeg zaposlenja Bošnjakinja.⁶

Poput reisul-uleme Čauševića, i druga ulema je bila svjesna činjenice da su brojne žene u ratnim okolnostima ostajale bez izdržavatelja te da Islamska zajednica nije u mogućnosti svim ženama osigurati sve potrebe kako ne bi trebale raditi. Međutim, ulema je istovremeno izražavala sumnje i prigovore da je nemoral koji se

⁴ GHB, AIZBIH, Fond: Ulema-medžlis, UM-6-1730-1917.

⁵ GHB, AIZBIH, zbirka: Džemaludin Čaušević, DZC-2-272/1919.

⁶ GHB, AIZBIH, zbirka: Džemaludin Čaušević, DZC-3-322/1918.

raširio u ratnim i poratnim godinama bio usko vezan upravo za izlazak žene i njen rad izvan kuće.

Bošnjačka vjerska inteligencija je zbunjeno pokušavala naći rješenje za novonastalu situaciju. Jedan zoran primjer smušenosti bošnjačke inteligencije zabilježen je odmah nakon rata kada je na poticaj Vakufsko-mearifskog džematskog medžlisa u Sarajevu formirana "Muslimanska akcija za zaštitu morala". "Akcija" je imala za cilj suzbijanje nemoralna u Sarajevu. Da bi se smanjio nemoral "Akcija" je, između ostalog, zabranila ženama da bez dozvole prodaju na Dan pazara. Žene su ovu praksu prodaje na Dan pazara uvele u toku rata kada su bile prinuđene prodavati ono što su pravile, a praksa je zadržana i nakon rata. Znalo se da se ženama ne može zabraniti rad pa se ovom "Akcijom" nastojao smanjiti nemoral tako što bi žene natjerali da prodaju drugim danima. (Iz akcije za zaštitu morala..., 1920:1) Za ovu akciju bile su angažirane i policijske strukture. Konzervativnija struja Bošnjaka, iako duboko uvjerena da je nemoral posljedica izlaska žene iz kuće, bila je svjesna da ženama ne može zabraniti rad, ali ga je na ovaj način pokušala podvesti pod određene uvjete.

Uprkos svim naporima da se zaopsljavanje žene svede na minimum, kako je rastao broj obrazovanih Bošnjakinja rastao je i broj onih koje su zauzimale javne funkcije. Takvo stanje je otvorilo pitanje dozvoljenosti otkrivanja žene zbog zaposlenja. Mnogi poslovi su iziskivali razgovore s muškarcima, a to je opet zahtijevalo otkrivanje lica žene. Otkrivanje lica je tada još uvijek imalo kvalifikaciju nemoralnog čina, ali se, ipak, otkrivanju govorilo kao o preduvjetu za rad na brojnim funkcijama koje su obavljale školovane žene. Neriješeno pitanje dozvoljenosti otkrivanja lica žene je dovelo i do velikog procenta nezaposlenosti školovanih Bošnjakinja. Svjetovna inteligencija je za ovo krivila pokrivanje dok je konzervativna inteligencija tvrdila da stalno insinuiranje da žena ne može raditi

pod zarom samo sugerira i ženama i poslodavcima da pokrivene žene ne mogu raditi.⁷

Prvi ozbiljniji zaokret po pitanju rada Bošnjakinja desio se tek nakon izjave reisul-uleme Džemaludina Čauševića prilikom koje je kazao da bi bilo daleko bolje da Bošnjakinje otkrivene rade u radionicama i u trgovinama nego da pokrivene sjede po kafanama i ašikuju po korzu. (A.K. 1927) Treba napomenuti da je ovaj stav Čaušević zauzeo još u vrijeme Prvog svjetskog rata kada je Bošnjakinjama dozvolio da rade te kada je planirao otvaranje učiteljske škole za muslimanke, o čemu je bilo riječi. Međutim, ovaj stav Čaušević nije iznio javno sve do 1927. godine.

Pored promjene stava o školovanju žena i njihovom radu, Čauševićovo mijenjanje stava o propisu pokrivanja lica zarad dopuštanja rada ženama, samo nekoliko godina nakon što je 1911. godine govorio o zabrani školovanja žena jer može dovesti do "kešfi hidžaba", govori dovoljno o ekonomskim neprilikama koje su zadesile ženu u jeku i nakon rata, ali i o tome kako ni konzervativna ulema nije imala hrabrosti i obraza ženama prikratiti pravo na rad i zaradu. Štaviše, nakon nekoliko mjeseci žustre rasprave u povodu izjave reisul-uleme Čauševića, i druga konzervativna ulema je *takrirom* Hodžinske kurije priznala da je ženama uslijed potrebe u koju spada i rad dozvoljeno da otkriju lice i ruke. (Islamska izborna kurija..., 1929)

Konzervativna ulema, unatoč svemu, nije odustala od insistiranja da su dužnosti žene vezane za kuću i porodicu, upravljanje kućnom ekonomijom, te odgajanje i podučavanje djece. Prave žene su opisivane kao žene koje marljivo rade u i oko kuće, razumiju mužev posao i ne prigovaraju mu odsustvo. (Čokić, 1929) Dok je svjetovna inteligencija govorila o nužnosti uključivanja žene u rad

zarad ekonomskog napretka Bošnjaka, konzervativna vjerska inteligencija je isticala da je povratak žene u kuću ključan za moralni napredak Bošnjaka.

Tako je Busuladžić (1943) povratku Bošnjakinje svom pozivu majke i odgajateljice koja će odgajati čovjeka smatrao potrebnijim Bošnjacima nego obavljanje poziva liječnice ili učiteljice. Ahmed Lutfi Čokić je govorio da je žena u prvom redu, po prirodnom pozivu, majka, a drugo, ona je po ulozi upraviteljica kuće. On je insistirao na tome da je dužnost muškarca da ženi omogući čuvanje časti tako što će je pokriti i skloniti iz nedopuštenog društva muškaraca. (Čokić 1931)

Situacija je pred sami Drugi svjetski rat bila više na strani konzervativne uleme. Adnan Jahić (2017: 351) u tom smjeru navodi da je od 1936. godine počeo mandat reisul-uleme Fehim-ef. Spahe, te da je njegov mandat "obilježila afirmacija religijskog formalizma i zaštita vjerskog identiteta" kao i otpora praksama koje su prijetnja ostanku muslimana. Prirodno, taj otpor nije ostavljao "značajnog prostora inicijativama kojim se u muslimanskoj ženi gledalo nešto više od čedne, odgovorne i požrtvovane supruge, majke i domaćice". (Jahić, 2017:351)

Uspostavom države FNRJ, u vrlo kratkom periodu tematiziranje pitanja zaposlenja Bošnjakinja na javnim funkcijama među vjerskom inteligencijom svedeno je na minimum, a govor o tome zaokružio je sam reisul-ulema Ibrahim-ef. Fejić kada je u svom prvom govoru kao reisul-ulema izrazio punu podršku radu žena izjavivši da islam dozvoljava ženi, kao i muškarcu, obavljanje svih javnih funkcija i vođenje privatnih obrta. (Fejić, 1950)

Pravo žene na rad u zakonima u Bosni i Hercegovini

Austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini bila je glasan pobornik obrozovanja žena, ali, ipak, nije uvodila

⁷ O polarizaciji među bošnjačkom vjerskom inteligencijom više vidjeti: Fikret Karčić (1990). *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma: pokret*

za reformu šerijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vijeka. Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 198-241.

žene u javnu službu, osim kao učiteljice. U tome su žene, također, imale određena ograničenja u smislu da su mogle raditi samo ako su bile neudate, udovice ili supruge učitelja narodnih škola. (Šušnjara, 2014) Prva učiteljica Bošnjakinja u državnoj školi, Hasnija Berberović, počela je raditi 1909. godine, a radila je sve do svog penzionisanja 1939. godine. (Kujović, 2009) Nije poznato da li je Hasnija Berberović za svoju službu trebala saglasnost Islamske zajednice, pa je pretpostavka da su žene uključivane u ovu službu bez obzira na vjeru.

Zakonodavstvo predratne Jugoslavije je bilo povoljnije u pogledu rada žena, ali je i ono imalo određena ograničenja u pogledu prava žena na ravnopravno zaposlenje. Naime, zakon Kraljevine Jugoslavije nije dopuštao da muškarci i žene imaju jednake plate za isti rad, plate žena su bile niže od plata muškaraca za 30-50%, žene su bile ograničene u napredovanju, žena pravica nije mogla biti sudija, učiteljice koje se nisu udale za učitelja gubile su pravo na rad itd. (Dijanić, 2015) Prema dopisu Pošte u Sarajevu reisul-ulemi Čauševiću saznajemo da su, u ovom periodu, za određene službe Bošnjakinje pribavljale saglasnost Islamske zajednice, no to nije bila zakonska obaveza.

Usto, sve do 1939. godine žene su lakše dobivale otkaze te su se suočavale s otpuštanjima iz državnih i drugih javnih službi zbog ljutnje javnosti usmjerene prema zaposlenim ženama koje su, navodno, oduzimale mjesto muškarcima kojima je posao potreban. (Za pravo na rad..., 1934) Godine 1934. u tom smislu je usvojena "Rezolucija" žena u Sarajevu kojom se osuđuje isključivanje žena iz javnih i državnih službi (Šta kažu naše žene..., 1934), a slične rezolucije su usvojene i u drugim gradovima širom zemlje.

Tek nakon Drugog svjetskog rata, usvajanjem Ustava FNRJ (član 24), država je ženama propisala posebnu zaštitu u radnom odnosu i pravo na jednaku platu kao muškarcima. Država se, dodatno, obavezala da će štititi majke te da će im obezbijediti plaćeno

odsustvo prije i poslije porođaja. (Ustav FNRJ..., 1946) Ovim zakonima Bošnjakinja muslimanka je dobila *de jure* jednako pravo na zaposlenje.

Bošnjačka ulema i tumačenje Kur'ana o pitanju rada žene izvan kuće

Pitanje prava na rad žena izvan kuće među Bošnjacima, u velikoj mjeri, predodredile su društvene i socialno-ekonomske potrebe Bošnjakinje te državna zakonska rješenja. Na ovo pitanje je u manjoj mjeri utjecala interpretacija izvora islama među bošnjačkom inteligencijom.

Među objavljenim knjigama i člancima na bosanskom jeziku koji su se bavili emancipacijom žene bilo je određenih prijevoda na bosanski jezik u kojima su se navodili kur'anski argumenti u prilog zabrani izlaska ili rada žene izvan kuće, određenih pravnih interpretacija ovoga pitanja, te stavova uleme koja se nije pozivala na osnovne izvore islama.

Prije Prvog svjetskog rata ulema je vrlo jasno izražavala stav da je izlazak iz kuće zabranjen ženama starijim od 15 godina. Taj stav bio je izražen i u pojedinim udžbenicima. Određena ulema, poput Ahmeda Karabega i Saliha Alajbegovića, isticala je da je ženama zabranjen odlazak i u džamiju. (Ljevaković-Subašić, 2023) Međutim, kada su žene, uslijed nužde izazvane ratom, bile primorane birati između rada ili odavanja nemoralu, ulema nije imala argumenata kojima bi mogla spriječiti njihov rad izvan kuće. Osim u tretiranju pitanja otkrivanja žene zarad potrebe, o radu žene ulema se nije pozivala na Kur'an sve do tridesetih godina prošlog stoljeća kada vrhovni šerijatski sudija Ali Riza Prohić objavljuje brošuru *Šta hoće naša muslimanska inteligencija* u kojoj se, između ostalog, osvrće i na pitanje rada žene prema Kur'anu.

Prohić u svojoj brošuri ističe da su se u islamu žene i njihovo mišljenje uvijek uvažavali, te da se uvažavala i mogućnost da žene budu na najvišem stupnju pobožnosti. To je

potvrđeno, kaže A. R. Prohić (1931), i 36. ajetom sure Alu-'Imrān koji, po njemu, najbolje oslikava ovakav stav islama spram žene. Prema Prohićevom (1931:22) prijevodu i tumačenju ovoga ajeta, Božije riječi koje je Bog uputio majci hazreti Merjeme koja je po njenom rođenju rekla "Bože, žensko rodih" bile su: "Poznato mi je šta si rodila, ali nije muško kao žensko. Ja sam joj nadio ime Merjema."

قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ
بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي
سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ

Prohić u svom daljem komentaru ovog ajeta navodi da Božije riječi "ali nije muško kao žensko" dokazuju da ženi nije namijenjen rad izvan kuće po islamu. Po njemu, ove riječi podrazumijevaju da se muško dijete ne bi moglo posvetiti Božijoj službi kao žensko, sugerirajući da je ženi mjesto u kući dok je muškarac dužan da obavlja brojne poslove izvan kuće zbog čega se ne može fokusirati na punu predanost Bogu.

Svoj stav Prohić (1931:23-24) je dodatno podržao 34. ajetom sure En-Nisā' koji on navodi kao argument o kur'anskom pozicioniranju žene u društvu i radu. Ovaj ajet je, po njemu, dokaz da je Kur'an ženi namijenio mjesto u kući, a ne izvan kuće.

Dobre, valjane žene su one koje su poslušne, odane čuvarice svoga poštenja (vjerne) i čuvari svega što im muževi povjere, čuvari imetka muževa (...)

Iako, s jedne strane, Prohić gore navedenim argumentima djeluje vrlo ograničavajuće u smislu razumijevanja položaja i uloge žene u islamu, s druge strane, njegovo dalje nestriktno tumačenje i razumijevanje kur'anskih ajeta je vrlo široko i liberalno u odnosu na razumijevanje njegovih suvremenika. Tako on kaže da je uloga žene u pravilu u kući dok je muževa uloga da bude hranitelj, ali čvrsto napominje da se ovim ne isključuje mogućnost privređivanja žene. Naprotiv, on podsjeća da se na drugom mjestu u suri En-Nisā' (32. ajet) kaže:

da se plaćaju, nagrađuju ljudi prema svojoj zaradi i prema njihovom radu, i ženske prema njihovoj zaradi, da treba raditi zarađivati, a ne upirati oči u tuđu imovinu. (Prohić 1931:24)

وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ
عَلَىٰ بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبُوا
وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَ

Ovaj ajet je objavljen, tvrdi Prohić, nakon ajeta o nasljedstvu gdje je rečeno da muškarac nasljeđuje koliko dvije žene, pa su pojedinci shvatili da žene treba da zarađuju, odnosno da njihov rad vrijedi koliko pola vrijednosti rada muškarca. Slijedom toga, objavljen je ovaj ajet koji, kaže Prohić, pojašnjava da se zarada određuje prema vrijednosti i važnosti posla, a ne prema spolu, te da je u plati podjednak muškarac i žena ako im je posao jednak. Ovakvo tumačenje Kur'ana od Prohića je i za naše današnje prilike vrlo napredno naročito imajući u vidu da su žene i na Istoku i na Zapadu vodile, i danas vode, borbu za jednaku platu kao i muškarci.

Pored Prohića, raspravi o ovom pitanju doprinio je i šerijatski sudija Mehmed Ali Čerimović (1940) koji je kazao da je žena, po Kur'anu, zadužena da radi i upravlja kućnim poslovima i djecom jer je ona strpljivija i milostivija od muškarca, a po prirodi je slabija od njega za rad drugih poslova. U dokazivanju svog stava on navodi 34. ajet sure En-Nisā' koji su navodili i Prohić i Čaušević u tretiranju ovoga pitanja:

Ljudi su stariji (nadmoćniji) od žena, zahvaljujući osobinama kojim je Bog odlikovao i uzdigao jedne iznad drugih, i zato što ljudi troše imetke svoje (za uzdržavanje žena). (Čerimović, 1940:79)

Osim spomenutih autora, bošnjačka ulema nije koristila Kur'an u argumentiranju zabrane ženama obavljanja poslova izvan kuće. Zanimljivo je primijetiti da se bošnjačka ulema još od vremena reisul-uleme Čauševića pa sve do Drugog svjetskog rata rijetko pozivala na Kur'an

u tretiranju ovoga pitanja ali da je njihova argumentacija uvijek bila zasnovana na 34. ajetu sure En-Nisā' kojeg drugi muslimanski autori nisu koristili u argumentiranju svojih stavova po ovom pitanju.

Dozvoljenost obavljanja vjerskih funkcija ženama

Pored toga što je među određenim Bošnjacima bio uvriježen stav da je prema islamskom učenju ženi mjesto u kući, oni su iznosili i stav da žena ne može obavljati sve poslove kao i muškarac. U tom smislu, Prohić je, kao šerijatski sudija, smatrao da žena ne može biti kadija i ne može biti mudžtehid. On je insistirao na stavu da je islamska nauka ženi namijenila onaj posao koji joj je namijenila priroda i da su, samim tim, vjerske funkcije isključivo pravo muškaraca. Drugim riječima, po njemu, vjerske funkcije ne odgovaraju prirodi žene. Njegovo mišljenje je dijelio i Mehmed Handžić (1937) koji je kazao da je priroda ženi predodredila to da ona ne može biti ni sudija ni vladar.

Pojedini autori su, s druge strane, dozvoljavali ženama obavljanje ovih pravnih funkcija ali i drugih vjerskih funkcija. Mehmed Begović (1931), tako, govoreći o položaju žene u društvu, navodi da je ženi dozvoljeno da vrši sudijsku funkciju u građansko-pravnim poslovima te da joj je dozvoljeno da tumači propise Kur'ana i hadisa. Također, Ibrahim Hakki Čokić prenosi da je Čaušević na jednoj sjednici Vakufsko-mearifskog sabora izjavio da žena može biti kadija. Na tu izjavu mu je prigovorio Čokić koji je kazao da takvo nešto nije regulirano Kur'anom već idžtihadom. On je kazao da je tačno da po idžtihadu Et-Taberija žena može biti kadija, ali da po imamu Ebu Hanifi žena može biti samo sudija u civilnim poslovima, ali ne i u šerijatskim pitanjima. No, i pored ovoga, Čokić (s. a.:80) nije pokazao privrženost ideji da žene budu sudije uopće smatrajući to poniženjem za muškarce. Koji je narod

spao na tako niske grane da dozvoli da mu "pravorijek izriču žene?!", pita se Čokić podrugljivo.

S druge strane, bilo je onih koji su podržali Begovića i Čauševića, poput Muhameda Tufe (1937), profesora na Šerijatskoj sudačkoj školi, koji je kazao da žena, po šerijatu, može obavljati i muftijsku i sudsku dužnost (osim u kaznenim stvarima). Također, i u drugim člancima se pisalo o tome da žena može obnašati vjerske funkcije poput funkcije muftije, da tumači islamske propise, da obavlja dužnost kadije i da sudi u sporovima uz uvjet da se školuje i obrazuje za taj posao. (Vidi: Podlistak: Kur'an..., 1936:2)

Ovi stavovi bošnjačke inteligencije, bilo da su u korist ili protiv dozvoljenosti obavljanja sudskih funkcija ženama, nisu bili značajno elaborirani niti potkrijepljeni Kur'anom. To je zbog toga što su ti stavovi, kako priznaje Čokić, utemeljeni na idžtihadu, a ne na Kur'anu.

Zaključak

Pravo muslimanke na zaposlenje i rad izvan kuće jedno je od ključnih pitanja s kojim se muslimanska zajednica susrela u procesu emancipacije žene.

Kada je posrijedi Bošnjakinja, historijski izvori bilježe da je još od osmanskog perioda rad žena izvan kuće bio poznat Bošnjakinjama. Žene su obavljale kućne poslove, učestvovala u poljoprivrednim poslovima, radile su i kao muallime, opremale su umrle i podučavale žensku djecu. Međutim, usprkos obavljanju brojnih poslova izvan kuće, u jeku emancipacijskog pokreta u Bosni i Hercegovini, među bošnjačkom inteligencijom javile su se struje koje su se zalagale za masovnije zapošljavanje žena na javnim funkcijama a koje su potencirale stav da po islamu žena ima pravo na rad izvan kuće. Istovremeno, osjećao se i snažan utjecaj konzervativne struje među vjerskom inteligencijom koja je potencirala da žena po islamu ne treba obavljati poslove izvan kuće i izdržavati porodicu te da je to posao muškarca kao glave porodice.

O pravu žene na rad ili zabrani rada bošnjačka ulema nije se pozivala na Kur'an sve do tridesetih godina prošlog stoljeća kada je vrhovni šerijatski sudija Ali Riza Prohić objavio brošuru *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*. Pored njega, ovo pitanje je tumačeci Kur'an tretirao i Mehmed Ali Ćerimović. Obojica su smatrala da je ženi mjesto u kući i da je to propisano Kur'anom, odnosno 34. ajetom sure En-Nisa'. Međutim, nijedan od njih nije smatrao da je rad žene zabranjen.

Za razliku od uleme u drugim muslimanskim zajednicama, među bošnjačkom vjerskom inteligencijom, bez obzira na to kojoj struji pripadala, nije bilo uleme koja je vjerskim argumentima zabranjivala ženi rad. Vjerska inteligencija je, radije, insistirala na tome da su dužnosti žene više vezane za kuću. Štaviše, Prohić napominje da žena koja, eventualno, bude radila treba da bude plaćena podjednako kao i muškarac i u tome se poziva na 32. ajet sure En-Nisa'.

S druge strane, zanimljivo je da je među bošnjačkom ulemom, kao i među ulemom u drugim muslimanskim zajednicama, bilo onih koji su smatrali da islamsko učenje ne dozvoljava ženama obavljanje svih funkcija, a naročito vjerskih funkcija poput muftijske i kadijske. No, ti stavovi nisu argumentirani Kur'anom niti hadisom, jer je to pitanje inače, kako saznajemo iz reagiranja I. H. Čokića, bilo argumentirano mišljenjem uleme.

Literatura

- Arhiv Islamske zajednice, GHB.
- Alagić, Šukrija (1934). "Pokrivanje žene po islamu: Hidžabul-mer'eti-fil-islami", *Narodna Uzdanica*, 2, 41-53.
- A. K. (1927). "Značajna izjava Reis-ul-Ulema". *Politika*, 7048, 3.
- Begović, Mehmed (1931). *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*. Beograd: Grafički umetnički zavod "Planeta".
- Busuladžić, Mustafa (1943). "Kult gototinje". *El-Hidaje*, 8, 7-8, 224-225.
- Chameran (1930). "Prikaz brošure 'Šta hoće naša muslimanska inteligencija'". *Hikmet*, 29, 152-154; 30, 180-182; 31, 205-208.
- Čaušević, Džemaluddin (1928). "Pismo i odgovor!". *Novi Bebar*, 1, 19, 290-295.
- Čokić, Ahmed Lutfi (1929). "Dužnost žene". *Hikmet*, 1, 7, 216-218.
- Čokić, A. L. (1931). "Islam, nošnja i otkrivanje". *Hikmet*, 2, 23 i 24, 336-337.
- Čokić, I. H. (s. a.) *Reis-ulema Čaušević i njegova izjava o otkrivanju muslimanske žene i drugome*.
- Ćerimović, Mehmed Ali (1940). "Mnogoženstvo u islamu (poligamija)". *Gajretov kalendar*, 79.
- Ćurić, Hajrudin (1983). *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Dijanić, Dijana (2015). *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945.-1953.), doktorska disertacija*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studij. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:071782>, 20. 1. 2021.
- Fejić, Ibrahim (1950). "Nastupni govor reisu-l-uleme islamske vjerske zajednice u FNRJ Ibrahim-ef. Fejića održan prigodom primanja menšure 12. septembra 1947. u Gazi Husrevbegovoj džamiji u Sarajevu". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, 1, 1-3, 20-25.
- Jahić, Adnan (2017). *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb.
- Handžić, Mehmed (1937). "Vaz o ulozi muža i žene u braku i njihovim dužnostima". *El-Hidaje*, 1, 9, 145.
- Kemura, Ibrahim (1974). "Počeci modernog školovanja muslimanki (Prve ženske muslimanske škole u Sarajevu)". *Glasnik VIS*, 37, 1-2, 22-34.
- Korić, Elma (2023). "Žena u javnom prostoru bosanskog ejaleta". Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić (ur.): *Zamišljanje žene*. Sarajevo: Heinrich-Boll-Stiftung, Sarajevo.
- Kujović, Mina (2009). "Hasnija Berberović – zaboravljena učiteljica: Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini". *Novi Muallim*, 10, 40, 114-118.
- Ljevaković-Subašić, Sumeja (2022). "Položaj muslimanke kroz povijest". U: Admir Čavalić i Resul Mehmedović (ur.), *Slobode u muslimanskom svijetu*. Tuzla: Udruženje građana "Multi".
- Ljevaković-Subašić, Sumeja (2023). "Prisustvo Bošnjakinje u džamiji kroz povijest: stavovi uleme i običajne prakse", *Novi Muallim*, 94, 3-9.
- Muftić, Muhamed Hifzi (1907). "Fojnica". *Bebar*, 5, 74.
- Muftić, Muhamed Hifzi (1907). "Fojnica", *Bebar*, 6, 88.
- Prohić, Ali-Riza (1931). *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*. Sarajevo: Štamparija Omer Šehić.
- Šušnjara, Snježana (2014). "Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.-1918.)", *Napredak*, 155, 4, 453-466.
- Tufo, Muhamed (1937). "Temelji tefsirske nauke (Usuli-tefsir): Može li se Kur'an azimuššan prevoditi na druge jezike (ترجمة), i je li to dozvoljeno sa šerijatskog gledišta?" *Glasnik vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, 5, 7, 209-218.
- Spisi Muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine 1899*.
- Usfur, Aziza (1938). "Da li je muškarac ili žena kriva moralnoj anarhiji". Prijevod: Muhamed Pašić. *El-Hidaje*, 2, 5, 1938, str. 66-69.
- Younis, Hana (2023). *Žene u sudskim spisima 1878-1914*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju. (2012). *Zapisnici islamske prosvjetne ankete*. Ulema-medžlis. (1920). "Iz akcije za zaštitu morala". *Pravda*, 2, 156, 1.
- "Podlistak: Kur'an (nastavak)", *Islamski glas*, 1, 15, 1936, 2.
- (1934). "Za pravo na rad". *Ženski pokret*, 15, 3, 18.
- (1934). "Šta kažu naše žene: Žene u Sarajevu". *Ženski pokret*, 15, 1-2, 13-14.
- (1946). "Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije". *Službeni list FNRJ*, 2, 10.

الموجز

حق المرأة البوشناقية في العمل، والعمل خارج المنزل عبر التاريخ استعراض آراء العلماء البشانقة وحججهم من تفسير القرآن الكريم

سمية ليفاكوفيتش سوباشيتش

يتناول البحث حق المرأة البوشناقية في العمل، والعمل خارج المنزل في سياق تحرر المرأة في البوسنة والهرسك. جاء في المقدمة لمحة موجزة عن توظيف المرأة المسلمة وعملها خارج المنزل عبر التاريخ، وحصرتوظيفها على المؤسسات العامة من قبل العلماء وغيرهم باللجوء إلى تفسير القرآن الكريم. وفيما يلي، يركز البحث على تجربة عمل المرأة البوشناقية المسلمة خارج المنزل منذ عهد الدولة العثمانية وحتى نهاية الحرب العالمية الثانية، أي حتى اعتماد دستور جمهورية يوغوسلافيا الشعبية الاتحادية. ويركز هذا البحث بشكل خاص على آراء علماء الشريعة البشانقة بشأن جواز أو عدم جواز توظيف المرأة وعملها خارج المنزل، مع إشارة خاصة إلى حججهم بالاستناد إلى تفسير القرآن الكريم. كما يستعرض البحث آراء العلماء البشانقة حول جواز ممارسة النساء للوظائف الدينية.

الكلمات الرئيسية: تحرر المرأة، المرأة البوشناقية، المرأة المسلمة، تفسير القرآن الكريم، علماء الدين.

Summary

THE RIGHT OF BOSNIAK WOMAN TO EMPLOYMENT AND WORK OUTSIDE THE HOME: A HISTORICAL REVIEW OF THE OPINIONS AND ARGUMENTS OF BOSNIAK RELIGIOUS ELITES BASED ON INTERPRETATIONS OF THE QUR'AN

Sumeja Ljevaković-Subašić

The article thematises the right of Bosniak women to employment and work outside their homes in the context of the emancipation of women in Bosnia and Herzegovina. Its introduction presents a brief review of employment and the work of women throughout history highlighting the limitations that were imposed upon their employment in public offices by the ulama and others based on the interpretation of the Qur'an. Further on, the article focuses on the practice of employment of women outside their homes from the period of Ottoman rule to the end of the Second World War, that is to say until the passing of the Constitution of FNRJ (Federal Peoples Republic of Yugoslavia). The article focuses on the opinions of Bosniak religious scholars regarding (non) permissiveness for women to work outside their homes with a special accent on their argumentation based on an interpretation of the Qur'an. It also presents here a brief view of the opinions of Bosniak ulama regarding women's employment in religious affairs.

Keywords: emancipation of women, Bosniak woman, Muslim woman, interpretation of the Qur'an, religious scholars

NEMATERIJALNO KULTURNO NASLIJEĐE I UPRAVLJANJE KULTURNIM PROSTORIMA U OKVIRU ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI

Elvir DURANOVIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
elvir.duranovic@iitb.ba

SAŽETAK: Nematerijalno kulturno naslijeđe, ili *živa vjerska baština*, važan je segment kulturnog identiteta svake etničke ili vjerske zajednice. Prema UNESCO "Konvenciji", nematerijalno kulturno naslijeđe, između ostalog, obuhvata *kulturne prostore*, a ispoljava se u pet domena od kojih treća obuhvata: *društvene prakse, rituale i svečane događaje*. U okviru ove domene na otvorenoj Preliminarnoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine nalazi se hodočašće na Ajvatovicu. Autor u ovom radu predstavlja dosadašnja iskustva Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u organiziranju hodočašća na Ajvatovicu, propituje mogućnost zaštite Ajvatovice kao žive vjerske baštine te skreće pažnju na određene izazove s kojim bi se, eventualno, organizatori dovišta na Ajvatovici u budućnosti mogli suočiti. Autor u radu promovira sljedeći *kulturni prostor*, dovište kod Brateljevačke pećine kod Kladnja koji bi se, uz Ajvatovicu, mogao naći na Preliminarnoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *nematerijalno kulturno naslijeđe, kulturni prostori, hodočašće na Ajvatovicu, Brateljevačka pećina, Islamska zajednica, Bosna i Hercegovina*

Uvod

Bogatstvo sadržaja koji podjednako obuhvataju i snažno dotiču vjerski i nacionalni identitet Bošnjaka, s dubokom simbolikom traganja za vodom kao izvorom života, moćnom molitvom koja, prema narodnom predanju, nakon uloženog truda Božijom odredbom i najčvršću stijenu pretvara u prah te dobrim ljudima Ajvaz-dedom i Hasanom Kafijom Pruščakom koji zajedno sa svojim duhovnim potomcima

više vole drugima nego sebi, čine Ajvatovicu jedinstvenim dovištem u Bosni i Hercegovini, što su muslimani Bosne i Hercegovine i šire odavno prepoznali.¹ Hodočašće na Ajvatovicu kao najpoznatije i najmasovnije bošnjačko dovište stavljeno je na otvorenu Preliminarnu listu

nematerijalnog kulturnog naslijeđa Federacije Bosne i Hercegovine odlukom Federalnog ministra kulture i sporta broj 03-40-4-1963/12 od 3. septembra 2012.² Informacija o ovoj listi upućena je Državnoj komisiji za saradnju s UNESCO-om koja ju je usvojila i uvrstila na

¹ O dovištu na Ajvatovici vidi: Čepalo, 1991; Hadžić, 2005; Grupa autora, 2010; Duranović, 2018.

² "Odluka o formiranju otvorene preli-

narne liste nematerijalnog kulturnog naslijeđa u Federaciji Bosne i Hercegovine, online adresa: <https://ich.unesco.org/doc/src/33968.pdf> (Dostupno, 25.1.2023)

Preliminarnu listu nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine.³ U izradi prijedloga Preliminarne liste za Federaciju Bosne i Hercegovine učestvovali su stručnjaci Etnološkog odjela Zemaljskog muzeja u Sarajevu, dok iz Islamske zajednice, koliko je nama poznato, niko nije bio konsultiran oko davanja prijedloga da se hodočašće na Ajvatovicu uvrsti na ovu listu. Ta činjenica naglašava važnost angažiranijeg uključivanja kadra u naučnim i naučnoistraživačkim institucijama Islamske zajednice na projektima istraživanja materijalnog kulturnog naslijeđa i žive vjerske baštine, a čiji bi rad u budućnosti trebao voditi k tome da državni organi na svim nivoima prepoznaju Islamsku zajednicu kao adekvatnog partnera u prezentiranju i zaštiti materijalne i nematerijalne kulturne baštine u njenom vlasništvu.

Budući da je, shodno UNESCO-ovoj "Konvenciji o očuvanju nematerijalnog kulturnog naslijeđa" iz 2003.⁴, hodočašće na Ajvatovicu jedini muslimanski *kulturni prostor* na kojem se ispoljava: *društvena praksa, ritual i svečani događaj* a koji je stavljen na otvorenu Preliminarnu listu Bosne i Hercegovine, u radu ćemo se fokusirati na iskustva Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u upravljanju Ajvatovicom kao nematerijalnim kulturnim naslijeđem i eventualnim izazovima u vezi s tim. Rad se sastoji iz tri dijela:

- a) dosadašnje iskustvo Islamske zajednice u upravljanju hodočašćem na Ajvatovicu;
- b) izazovi s kojima se Zajednica u budućnosti može suočiti u upravljanju hodočašćem na Ajvatovicu;
- c) mogućnosti Zajednice za proširenje prijedloga otvorene Preliminarne liste nematerijalnog kulturnog naslijeđa.

Dosadašnje iskustvo Islamske zajednice u upravljanju hodočašćem na Ajvatovicu

Hodočašće na Ajvatovicu u dosadašnjem periodu realizirano je u okviru manifestacije "Dani Ajvatovice" koju planira Organizacioni odbor. Odluku o predsjedniku i članovima Organizacionog odbora donosi Travničko muftijstvo. Od obnavljanja Ajvatovice 1990. godine do danas na čelu Organizacionog odbora nalazi se travnički muftija. Mandat Odbora je četiri godine. Djelovanje Organizacionog odbora na razvoju dovišta na Ajvatovici odvijalo se u tri primarna smjera: izgradnja infrastrukturnih objekata na Ajvatovici i njenoj okolini, očuvanje i promoviranje islamske duhovnosti te jačanje bošnjačkog nacionalnog identiteta. Na svim poljima postignuti su određeni rezultati. U okviru razvoja infrastrukture na Ajvatovici među značajnijim realiziranim projektima su: asfaltiranje puta od Prusca do ajvatovačke livade, izgradnja musale na livadi, uređivanje staze do i kroz ajvatovačku stijenu, izgradnja česmi za abdest te nedavna izgradnja džamije iznad ajvatovačke livade. Realizirani infrastrukturni projekti olakšali su dolazak na Ajvatovicu i učinili ugodnijim boravak na njoj što je utjecalo na to da je Ajvatovica, u određenoj mjeri, postala poželjna destinacija izletnicima i turistima tokom većeg dijela godine. (Ajvatovica, jučer..., 2022)

Vjerski program u "Danima Ajvatovice" koji se u današnje vrijeme organizira s ciljem jačanja i promoviranja islamske duhovnosti značajno je izmijenjen i unaprijeđen u odnosu na program koji se izvorno njegovao na Ajvatovici do njene zabrane 1947. godine. Prije zabrane vjerski sadržaji povodom Ajvatovice bili su organizirani u dva dana: u nedjelju navečer imami su učili mevlud u nekoj od prusačkih džamija uz predavanje

učenijeg alima, a u ponedjeljak su se učile džematske dove na ajvatovačkoj stijeni.⁵ Obnavljanjem Ajvatovice 1990. godine Organizacioni odbor donio je odluku da "Dani Ajvatovice" neće biti samo vjerska, već i naučna, kulturna i sportska manifestacija. Proširivanje programa "Dana Ajvatovice" podrazumijevalo je uvođenje više vjerskih sadržaja u većini gradova na području Muftijstva travničkog. Te 1990. godine vjerski programi organizirani su kao i ranije dva dana: u subotu i nedjelju, a uz tradicionalni zikr i mevlud u Pruscu, upriličen je i mevlud u subotu poslije podne-namaza u Bašdžamiji u Donjem Vakufu. Važno je napomenuti da je Organizacioni odbor "Dana Ajvatovice" 1990. godine, iako ranije nije postojala takva praksa, uveo mevlud za žene u nedjelju poslije podne-namaza u Pruscu, čime je i za žene koje prvih godina nakon obnavljanja Ajvatovice nisu pohodile stijenu, organiziran zanimljiv vjerski program. (Program Ajvatovice..., 1990:5) Vjerski program u "Danima Ajvatovice" zaokružen je klanjanjem džuma-namaza na platu porušene Bašdžamije u Donjem Vakufu 1997. Godine. (Gafić, 1997:25) Nakon 1997, svake naredne godine jedan od važnijih sadržaja "Dana Ajvatovice" bila je džuma u ovoj džamiji, a kasnije i džume u svim centralnim džamijama na području Muftijstva travničkog u petak pred Ajvatovicu. (Gafić, 1997:25) Koncept vjerskog programa "Dana Ajvatovice" koji se sastojao od: centralne džume u petak, mevluda, zikra i predavanja u subotu navečer, te klanjanja podne-namaza i učenja dove u nedjelju, inspirisao je organizatore drugih tradicionalnih kalendarskih dovišta u Bosni i Hercegovini tako da se danas može govoriti o unificiranosti vjerskog programa svih dovišta u našoj zemlji pod utjecajem Ajvatovice. (Duranović, 2020:109-117)

³ "Preliminarna lista nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine", online adresa: <https://unesco.bih.mcp.gov.ba/konkursi/?id=15125> (Dostupno, 25.1.2023)

⁴ "Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog naslijeđa", Pariz, 17. oktobra 2003, online adresa: [https://www.finks.gov.ba/ARHIVA/files/Konvencija-o-](https://www.finks.gov.ba/ARHIVA/files/Konvencija-o-ocuvanju-nematerijalnog-kulturnog-naslijeja.pdf)

ocuvanju-nematerijalnog-kulturnog-naslijeja.pdf (Dostupno, 25.1.2023)
⁵ O vjerskom programu na Ajvatovici do 1947. vidi: Zečević, 1928:344-346.

Uz to, poslije Agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) Organizacioni odbor je proširivanjem sadržaja djelovao u pravcu promoviranja "Dana Ajvatovice" kao centralne manifestacije bošnjačkog naroda na kojoj će se prezentirati sve najljepše što bošnjački genij proizvede u mišljenju i umjetnosti tokom jedne kalendarske godine. U tom smislu su koncipirani kulturni sadržaji programa manifestacije u proteklom periodu poput: promocija knjigā, nastupa folklornih društava, organiziranja koncerata duhovne muzike, dramskih predstava i dr.

Pored toga, specifični dolazak konjanika s bajracima na Ajvatovicu uz pjevanje karakterističnih ilahija sadrži značajne potencijale za jačanje bošnjačkog nacionalnog identiteta. Slika okupljanja konjice u Pruscu *pobjegla* je iz slavne bošnjačke prošlosti i epske tradicije da bi, odupirući se neumoljivom vremenu, bdjela nad identitetom Bošnjaka raspirujući njihov nacionalni žar sve do današnjih dana. (Duranović, 2018:355) Svake godine u "Danima Ajvatovice" Bošnjaci u tradicionalnoj nošnji na okićenim konjima sa zelenim bajracima evociraju uspomene na slavne dane svoje prošlosti. Bitke koje su Bošnjaci kroz historiju vodili pod ovim zastavama nisu primarno imale za cilj zaštitu osmanskih interesa u Bosni i Hercegovini, već odbranu rodne grude i domovine Bošnjaka. Stoga, viteški duh Ajvatovice čuva uspomenu na ta davna vremena podsjećajući Bošnjake da budno čuvaju i paze svoju Bosnu i Hercegovinu kao njihovi slavni preci stoljećima ranije. (Duranović, 2018:358)

Koncipirano na način da djeluje podjednako na duhovno i nacionalno biće Bošnjaka muslimana, hodočašće na Ajvatovicu s hiljadama posjetilaca

godišnje svakako zaslužuje da se nađe na Preliminarnoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

Izazovi s kojima bi se Islamska zajednica mogla suočiti u upravljanju hodočašćem na Ajvatovicu

U ovom dijelu rada ukazat ćemo na dva izazova s kojima bi se u budućnosti Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini mogla suočiti u upravljanju hodočašćem na Ajvatovicu kao dijelom nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

Prvi izazov je ideološke naravi. Naime, od 90-ih godina XX stoljeća do danas u Bosni i Hercegovini se među nekim Bošnjacima proširilo tzv. *selefijsko* razumijevanje islama koje je netolerantno prema bilo kakvim vjerskim tradicijama koje se ne temelje na doslovnoj praksi Allahovog Poslanika, a.s. Vrlo brzo na udaru samozvanih selefija našli su se gotovo svi aspekti islamske tradicije Bošnjaka, od maturidijskog akaida i hanefijskog mezheba, preko zajedničkog zikra, namaske dove i mevluda, do dovišta.⁶ Zbog specifičnog učenja dove na ajvatovačkoj stijeni, mjestu na kojem je prema narodnoj legendi primljena Ajvaz-dedina dova, na posebnom udaru selefija našlo se dovište na Ajvatovici. Samozvane selefije kontinuirano putem interneta i društvenih medija te javnih nastupa problematiziraju učenje dove na Ajvatovici, a pogotovo narodno vjeronanje prema kojem se hodočašće na Ajvatovicu naziva "Mali hadž". S tim u vezi, hodočašće na Ajvatovicu i učenje dove pored Ajvaz-dedine stijene samozvane selefije su nazvali širkom (idolopoklonstvom).⁷ S druge

strane, budući da još uvijek posjetioци prolazeći kroz ajvatovačku stijenu uzmu poneki kamen radi "bereketa" ili "napretka", što je protivno islamskom učenju i na što bošnjačka ulema kontinuirano upozorava, zaštita Ajvatovice kao nematerijalnog kulturnog naslijeđa našla se pred dvojakim ideološkim izazovom: unutaršnjim i vanjskim. Unutarnji izazov je očuvanje čistog islamskog učenja i obredne prakse na Ajvatovici. Posljednjih godina Muftijstvo travničko poduzelo je niz koraka u pravcu svođenja legende o Ajvaz-dedi na nivo narodnog predanja, a ne vjerske istine, što će u konačnici dovesti do desakralizacije Ajvaz-dedine stijene.⁸ Izgradnja džamije, kao istinskog svetog mjesta muslimana, iznad ajvatovačke livade svakako će pomoći u tome.⁹

Što se vanjskog izazova tiče, važno je naglasiti da je zaštita vjerskog nematerijalnog kulturnog naslijeđa ili žive vjerske baštine u izravnoj nadležnosti vjerske zajednice u okrilju koje se to naslijeđe njeguje. To znači da, ukoliko bi iz ideoloških razloga došlo do nestanka neke žive vjerske baštine, što hodočašće na Ajvatovicu svakako jeste, odgovorni državni organi ili UNESCO, zbog poštovanja vjerskih sloboda, ne bi zahtijevali njeno očuvanje. Stoga, sprečavanje utjecaja netolerantne tzv. selefijske ideologije čiji sljedbenici bi zasigurno zabranili okupljanje na Ajvatovici i druge brojne tradicijske vrijednosti Bošnjaka poput: tradicionalnih mevluda, mukabela, tekija, zikra i slično, važna je ustavna obaveza Islamske zajednice.¹⁰ Naravno, to se najbolje može postići kroz odgojno-obrazovne institucije Zajednice unutar kojih se o važnost islamske tradicije Bošnjaka i nematerijalnog kulturnog naslijeđa još nedovoljno govori.

⁶ O ideološkim izazovima s kojima se Islamska zajednica suočava u današnje vrijeme vidi: *Islamska tradicija na razmeđu stoljeća: Izazovi novih tumačenja islama*, ur. Elvir Duranović i Sumeja Ljevaković-Subašić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2018.

⁷ Naprimjer, Safet Suljić navodi: "Zato nije čudo što je Ajvatovica u narodu poznata

i kao 'Mala Ćaba'. Indolentan odnos i prešućivanje takvih pojava od strane Islamske zajednice u najmanju ruku je zabrinjavajući, jer to znači prešućivanje opasnog sujevjerja koje je samo po sebi jedan vid neoprostivog grijeha – širka." Vidi: Suljić, 2013:19.

⁸ O aktivnostima Muftijstva travničkog na sprečavanju neislamskih pojava na

Ajvatovici vidi: Adilović, 2020:59-60.

⁹ Džamija na platou Ajvatovice svečano je otvorena u okviru 511. Dana Ajvatovice održanih 2021. godine. Vidi: Arifović, 2021:6.

¹⁰ *Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, čl. 4, str. 1, http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1990.pdf.

Drugi izazov s kojim bi se hodočašće na Ajvatovicu eventualno moglo suočiti, a na koji se posebno želimo osvrnuti, jeste činjenica prema kojoj zemljišne parcele na kojima se izvršavaju vjerski programi tokom manifestacije “Dani Ajvatovice”, Ajvaz-dedina stijena i ajvatovačka livada, nisu u vlasništvu Islamske zajednice, već države Bosne i Hercegovine. Njima u današnje vrijeme upravlja državna kompanija “Srednjobosanske šume”. Odnos državnih organa prema vjerskim zajednicama od demokratskih promjena do danas je u mnogim aspektima korektan. Državni organi kao i njene privredne, obrazovne i kulturne ustanove imaju osjećaj za vjerske potrebe svih građana, među njima i Bošnjaka. U tom smislu, kompanija “Srednjobosanske šume” donijela je odluku o zaštiti pojasa oko Ajvatovice.¹¹ Slično su, recimo, uradile državne kompanije i u Kladnju štiteći dovište kod Brateljevačke pećine.¹² Međutim, okolnosti se mogu promijeniti. Stoga, izuzetno je važno da Zajednica pronađe načina da u dogovoru s državom otkupi ili na neki drugi način postane vlasnik parcela na kojima se nalaze dovišta. Raduje činjenica da su odgovorni u Medžlisu IZ Donji Vakuf već pokrenuli procese oko pribavljanja vlasništva nad Ajvaz-dedinom stijenom i ajvatovačkom livadom.¹³

Mogućnosti Islamske zajednice za proširivanje prijedloga otvorene Preliminarne liste nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine

Ovom prilikom skrenut ćemo pažnju na još jedno dovište koje svojom hiljadugodišnjom tradicijom zaslužuje da se nađe na Preliminarnoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa

Bosne i Hercegovine. Naime, elementi *žive vjerske baštine* na osnovu kojih se hodočašće na Ajvatovicu našlo na otvorenoj Preliminarnoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, u manjoj ili većoj mjeri, prisutni su i na dovištu kod Brateljevačke pećine, općina Kladanj. Ovo dovište jedno je od najstarijih u Bosni i Hercegovini i zasigurno je mnogo starije od Ajvatovice.¹⁴ Geneza dovišta kod Brateljevačke pećine seže u daleku predislamsku i pretkršćansku prošlost Bošnjaka i kao takvo predstavlja rezervoar kolektivne memorije Bošnjaka. Dovište kod Brateljevačke pećine bi se, stoga, trebalo naći na listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine uz prethodno ispunjavanje aplikacije u kojoj bi se naglasio njegov značaj.

Zaključak

U ovom radu ukratko smo predstavili na koji način Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini upravlja hodočašćem na Ajvatovici kao nematerijalnim kulturnim naslijeđem. Stavljajući hodočašća na Ajvatovicu na otvorenu Preliminarnu listu nematerijalnog kulturnog naslijeđa i žive vjerske baštine Bosne i Hercegovine važno je iz nekoliko razloga, od kojih ćemo spomenuti dva. Hodočašće mjestima značajnim za duhovnost ljudi prisutno je u tradiciji svih monoteističkih zajednica na Balkanu i šire. Njegovanjem tradicije hodočašća na Ajvatovicu kao žive vjerske baštine, ali i odlaskom na druga dovišta, Bošnjaci s ponosom ističu privrženost svojoj vjeri islamu, na isti način na koji to katolici čine hodočašćem u Međugorje ili crkvi sv. Ive u Podmilačju kod Jajca, odnosno pravoslavci posjetom manastirima na Svetoj Gori. Također, nematerijalna kulturna baština usko

je povezana s materijalnim naslijeđem, prvog nema bez drugog. Živa vjerska baština njeguje se u ili pored materijalnih kulturnih spomenika, u slučaju Ajvatovice to su Ajvaz-dedina turbe, džamija i medresa Hasana Kafije Prušćaka, a odnedavno i džamija iznad ajvatovačke livade. U tom smislu, nematerijalno kulturno naslijeđe i živa tradicija snažno naglašavaju značaj materijalnog naslijeđa pored kojeg se održavaju, čime zaštita jednog neminovno vodi zaštiti i očuvanju drugog.

U drugom dijelu rada ukazali smo na glavne izazove s kojima bi se Zajednica mogla suočiti u budućnosti, a vezani su za njeno upravljanje hodočašćem na Ajvatovici kao nematerijalnim kulturnim naslijeđem. Pri tome smo ponudili prijedloge nekih aktivnosti koje Zajednica može poduzimati kako bi išla u susret spomenutim izazovima.

Na kraju rada ponudili smo još jedan *kulturni prostor* koji bi se mogao naći na Preliminarnoj listi nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, a to je dovište kod Brateljevačke pećine kod Kladnja.

Prilikom pripremanja prijedloga za uvrštavanje hodočašća na Ajvatovicu na Preliminarnu listu nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, Islamska zajednica i njene naučne i naučnoistraživačke institucije nisu od državnih organa bile prepoznate kao adekvatan partner. Imajući navedeno u vidu, naučne i naučnoistraživačke institucije Islamske zajednice u narednom periodu trebale bi posvetiti više pažnje izučavanju, promociji, zaštiti i očuvanju materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa u vlasništvu Islamske zajednice kako bi njihov angažman na tom polju bio prepoznat od šire naučne i kulturne javnosti.

¹¹ ŠPD “Srednjobosanske šume” osmislilo je projekt “Park prirode – Ajvatovica” koji se realizira od 2013. godine. Na taj način su prostor Ajvaz-dedine stijene i ajvatovačke livade kao i pristupni putevi do njih postali zaštićeno područje. Vidi: “Prezentiran projekat Park prirode

Ajvatovica, online adresa: <https://bug.ba/prezentiran-projekat-park-prirode-ajvatovica.html> (Dostupno, 12.2.2024)

¹² *Urbanistički projekat lokaliteta Djevojačka pećina*, Tuzla, 2021, online adresa: [PECINA.pdf \(Dostupno, 12.2.2024\)](https://af.unsa.ba/wp-content/uploads/2022/09/ZPKONJUH_UP_DJEVOJACKA_</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹³ Intervju s Amir-ef. Čavkom, glavnim imamom MIZ Donji Vakuf. Intervju obavio Elvir Duranović. U Donjem Vakufu 12. aprila 2022.

¹⁴ O dovištu kod Brateljevačke pećine vidi: Hadžijahić i H.H.S., 1981:473-490.

Literatura

- Adilović, Ahmed (2020). "Doprinos Ajvatovice očuvanju bošnjačke kulture i tradicije", u: *Ajvatovica – jučer, danas, sutra*, zbornik radova, Travnik: Muftijstvo travničko, 50-60.
- Arifović, Rabija (2021). "Na Ajvatovici obnavljamo zavjet da ćemo čuvati amanet vjere i domovine", *Preporod*, 13, 6.
- Čepalo Husein (1991). *Ajvatovica – Mala Čaba*. Bez mjesta izdavanja.
- Duranović, Elvir (2010). "Viteški duh Ajvatovice", *Preporod*, 12/926, 42-43.
- Duranović, Elvir (2018). *U potrazi za Svetim – Dovišta na području Muftijstva travničkog*. Sarajevo: El-Kalem.
- Duranović, Elvir (2020). "Utjecaj Ajvatovice na organizaciju ostalih dovišta u BiH". U: *Ajvatovica – jučer, danas, sutra*, zbornik radova, Travnik: Muftijstvo travničko, 109-117.
- Grupa autora (2010). *Ajvatovica*, Travnik: Muftijstvo travničko, Zagreb: Zoro d.o.o., Sarajevo: Naklada Zoro d.o.o.
- Gafić, Mustafa (1997). "Pripreme za 'Ajvatovicu 97'", *Preporod*, 9, 25.
- Hadžić, Mulo (2005). *Prusac i njegovo dovište Ajvatovica-Donji Vakuf*. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva.
- Hadžijahić, Muhamed i H.H.S. (1981). "Pećina u Brateljevićima kod Kladanja kao kultno mjesto", *Glasnik VIS-a*, 3, 473/490.
- (2018). *Islamska tradicija na razmeđu stoljeća: Izazovi novih tumačenja islama*, zbornik radova, ur. Elvir Duranović i Sumeja Ljevaković-Subašić, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka.
- "Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog naslijeđa", pariz, 17. oktobra 2003, online adresa: <https://www.fimks.gov.ba/ARHIVA/files/Konvencija-o-ocuvanju-nematerijalnog-kulturnog-naslijeja.pdf> (Dostupno, 25.1.2023).
- "Odluka o formiranju otvorene preliminarne liste nematerijalnog kulturnog naslijeđa u Federaciji Bosne i Hercegovine, online adresa: <https://ich.unesco.org/doc/src/33968.pdf> (Dostupno, 25.1.2023)
- "Preliminarna lista nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine", <https://unescoibih.mcp.gov.ba/konkursi/?id=15125> (Dostupno, 25.1.2023)
- "Prezentiran projekat Park prirode Ajvatovica, online adresa: <https://bug.ba/prezentiran-projekat-park-prirode-ajvatovica.html> (Dostupno, 12.2.2024)
- (1990). "Program Ajvatovice", *Preporod*, 11, 5.
- (2016). "Programski sadržaji 506. Dana Ajvatovice", *Preporod*, 10, 62.
- Suljić, Safet (2013). *Ajvatovica – bogumilska ostavština i novotarska tradicija*. Bez mjesta: Et-Taqwa.
- Urbanistički projekat lokaliteta Djevojačka pećina*, Tuzla, 2021, online adresa: https://af.unsa.ba/wp-content/uploads/2022/09/ZPKONJUH_UP_DJEVOJACKA_PECINA.pdf (Dostupno, 12.2.2024)
- Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, čl. 4, str. 1, http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1990.pdf.
- Zečević, Safvet S. (1928). "Hodočašće na Ajvatovicu", *Gajret*, 16, 245-248. i 17, 344-346.

الموجز

التراث الثقافي غير المادي وإدارة «الأماكن الثقافية» في إطار المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك

ألفير دورانوفيتش

يمثل التراث الثقافي غير المادي أو "التراث الديني الحي" جزءاً مهماً من الهوية الثقافية لكل مجموعة عرقية أو دينية. وبحسب "اتفاقية صون التراث الثقافي غير المادي" لليونسكو، فإن التراث الثقافي غير المادي يشمل أيضاً "الأماكن الثقافية"، ويتجلى في خمسة مجالات، تشملها: "الممارسات الاجتماعية والطقوس والمناسبات الاحتفالية". في هذا المجال وضمن القائمة الأولية المفتوحة للتراث الثقافي غير المادي في البوسنة والهرسك، توجد مناسبة زيارة أيفاتفيتسا. يعرض كاتب المقال تجارب المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك في تنظيم زيارة أيفاتفيتسا، ويتساءل عن إمكانية حماية زيارة أيفاتفيتسا باعتبارها تراثاً دينياً حياً، ويلفت الانتباه إلى التحديات التي قد تواجه منظمي تلك الزيارة في المستقبل. كما يروج الكاتب في هذا المقال، المكان الثقافي الآتي: التجمع الديني عند كهف براتيليفيتشي بالقرب من مدينة كلادان، والذي يمكن أن يُدرج في القائمة الأولية للتراث الثقافي غير المادي في البوسنة والهرسك.

الكلمات الرئيسية: التراث الثقافي غير المادي، الأماكن الثقافية، زيارة أيفاتفيتسا، كهف براتيليفيتشي، المشيخة الإسلامي، البوسنة والهرسك.

Summary

INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE AND THE MANAGEMENT OF AREAS OF CULTURAL SIGNIFICANCE PERTAINING TO THE ISLAMIC COMMUNITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Elvir Duranović

Non-material cultural heritage is or *the living religious legacy*, is a significant segment of the cultural identity of any ethnic or religious community. According to the UNESCO Convention, non-material cultural heritage is defined, among other things, as *cultural spaces*, and is manifested in five domains, of which the third incorporates: *social practices, rituals and festive events*. Within this domain, Bosnia and Herzegovina has Ajvatovica Pilgrimage on the Open Preliminary List of Intangible Heritage. In this article, the author presents the experience of the Islamic Community in organizing the pilgrimage to Ajvatovica, explores some prospects for preserving the sight as a living religious heritage, and points out some challenges that the organizers may face in future. The author here also discusses another *cultural space*, *Brateljevići* cave near Kladanj which could also be promoted as another sacred location along with Ajvatovica for the Preliminary List of Intangible Heritage of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: intangible heritage, *cultural space*, pilgrimage to Ajvatovica, *Brateljevići* cave, the Islamic Community, Bosnia and Herzegovina

HIVZIJA HASANDEDIĆ I NJEGOV PRISTUP IZUČAVANJU KULTURNE HISTORIJE BOŠNJAKA

Mevludin DIZDAREVIĆ
Muftijstvo zeničko
dizdarmev@hotmail.com

SAŽETAK: Hivzija Hasandedić ubraja se u red onih istraživača koji su školovani na VIŠT-u, dakle slijedili su teološko, eminentno univerzalno obrazovanje, ali su u kasnijoj fazi svoga života dali nemjerljiv doprinos izučavanju kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Iza Hivzije Hasandedića ostala je prava mala biblioteka dragocjenih istraživačkih priloga, autentičnih dokumenata bez kojih je teško misliti historiju Hercegovine i Bosne u cjelini. Dominantni pristup koji je Hasandedić njegovao jeste mikrohistorijski tj. onaj koncept historije koji se zove historija odozdo ili istraživanje ne velikih i krupnih događaja nego onih prostora i tema koje su skrajnute na marginu historijskih istraživanja. Kao takve, one tvore mozaik kojim naše ukupno razumijevanje historijskih procesa biva jasnije i cjelovitije. Cilj našeg rada jeste istražiti i predstaviti metodski pristup kulturno-historijskih istraživanja Hivzije Hasandedića tj. koju baštinu je istraživao, na koji način i u kojem opsegu. Držimo da ćemo tako bolje razumjeti njegov odnos prema kulturnoj historiji i razloge dometa koje je ostvario.

Ključne riječi: Hivzija Hasandedić, kulturna historija, mikrohistorija, baština, Hercegovina

Uvod

Nadnoseći se nad intelektualnu historiju Bosne i Hercegovine i Bošnjaka dvadesetog vijeka, osobito onog nakon Drugog svjetskog rata, uočiti ćemo jednu zanimljivu činjenicu. Naime, u teorijskom kolopletu koji se razvijao u tom periodu jasno je vidljiv i prepoznatljiv tok kulturološkog ili, bolje, kulturno-historijskog tumačenja i govora o islamu. U tom razdoblju istakao se značajan broj istraživača koji su imali izraženo teološko obrazovanje da bi se u kasnijoj fazi života okrenuli ka kulturno-historijskim temama i sadržajima. Iz pera ovih autora nastala je prava

biblioteka radova, knjiga i studija koji predstavljaju značajan polog za naše samorazumijevanje. Pravi je to spomenik ljubavi i ustrajnosti prema našoj kulturnoj baštini koji su gradili brojni neimari duha ovog intelektualnog toka. Brojni su razlozi opredjeljivali autore da skrenu s teoloških, eminentno univerzalnih tema i sadržaja, na etnološke i kulturno-historijske, dakle partikularne i nacionalne teme. Neki su to činili jer su mnoga radna mjesta u socijalističkom periodu gdje su mogli biti angažirani bila ukinuta kao što su medrese i kadijska služba. K tome, otvorene su nove ustanove koje su se brinule

o historijskom naslijeđu gdje je njihovo znanje orijentalnih jezika bilo blagorodno. Činili su to neki i neka da i iz razloga što su teološke teme bile proskribirane od sistema pa je kultura postala svojevrsno intelektualno pribježište uleme. Neki su to činili iz znatiželje ili kao odgovor na slične teme kojim su se bavili njihovi učitelji kao što je Mehmed Handžić i drugi. Bilo kako bilo, u intelektualnoj matici tumačenja islama jasno prepoznajemo kulturološki tok s brojnim istraživačima i autorima. Neki od značajnijih imena iz ovog intelektualnog usmjerenja su Hazim Šabanović, Kasim Dobrača, Mehmed

Mujezinović, Mahmut Traljić, Smail Balić i dr. Jedan od reprezentativnih primjera ovog teorijskog toka jeste i Hivzija Hasandedić koji je ostavio toliki miraz budućim pokoljenjima da je praktično nezaobilazan u historijskim istraživanjima Hercegovine. U našem radu predstaviti ćemo metodski pristup koji je razvio Hivzija Hasandedić u svojim istraživanjima kulturne baštine Hercegovine. Krajnji rezultat metodskog pristupa koji je gradio Hasandedić jeste nezaobilazan istraživački opus i svojevrsni spomenik ustrajnosti i ljubavi spram svoje rodne grude.

Šta je kulturna historija?

Pitanje na koje ćemo nastojati odgovoriti u nastavku rada jeste šta je to kulturna historija ili čime se bave kulturni historičari uvažavajući sve različitosti, rasprave i sukobe među historičarima, ali i zajedničke odgovore i tradicije. Suočavanje s ovim pitanjem postaje važnije imamo li u vidu da je najznačajniji teoretičar kulturne historije i profesor kulturne historije s Cambridgea Piter Berke (2010:39) ustvrdio da kulturna historija predstavlja vrlo nejasan i neodređen koncept.

Kulturna historija nije novootkrivena nauka ili izum s obzirom na to da je kovanica *Kulturgesichte* nastala u Njemačkoj koncem XVIII vijeka. Prije toga nalazimo odvojene historije književnosti, filozofije, slikarstva, jezika, hemije itd. Berk tvrdi da već “od osamdesetih godina XVIII vijeka nailazimo na istoriju ljudske kulture ili istoriju pojedinih podneblja ili razdoblja”. (2010:11) U svom historijskom razvoju ova disciplina koja se različito imenuje u pojedinim intelektualnim tradicijama prolazila je različite faze. Razdoblje između 1800. i 1950. pokriva “klasično” razdoblje kulturne historije. U ovom periodu djelovali su velikani kulturne historije s klasičnim ili kanonskim djelima kao što su *Kulture renesanse u Italiji* Jakoba Burkharta iz 1860. i *Jesen srednjeg vijeka* nizozemskog historičara

Johana Huizinga iz 1919. godine. U oba djela možemo jasno prepoznati ideju o historičaru kao umjetniku koji slika “portret jednog doba” i hegelovski kazano prezentira duh vremena koji tematizira. Kulturni historičari ove epohe usredsređuju se na remek-djela slikarstva i kanonska, uzorna djela književnosti, filozofije itd., s ambicijom da posredstvom njih predstave određeni kulturno-historijski horizont. Nakon tog perioda nastupa razdoblje *nove kulturne historije* koja se više bavi pitanjima identiteta. Bavljenje konstruiranjem identiteta jedna je od osnovnih odlika *nove kulturne historije* što ne čudi za doba u kome je “politika identiteta” postala dominantno pitanje. U tom smislu ona postaje po metodološkom konceptu slična mikrohistoriji kao i “historiji odozdo” koje su imale intenciju da podare glas “onima čiji se glas ne čuje”. Ovi teorijski obrasci smjeraju dekonstrukciji velikog narativa zapadnjačke civilizacije koje svoj izraz nahode u postkolonijalnim i rodnim studijama s afirmacijom marginaliziranih skupina u historiji i kulturi. (Berk, 2010:62) Kulturna historija u posljednjim decenijama dobiva na zamahu što svjedoči i dobro poznato djelo Samuela Huntingtona *Sukob civilizacija* koje tumači historiju kroz kulturnu paradigmu. U njegovoj vizuri kultura postaje glavni pokretački mehanizam historije nasuprot ekonomskim, klasnim i drugim paradigmama interpretiranja historije. (Huntington, 1996)

Kulturna historija, piše Piter Berk, nije najbolja historija ali je “neophodan deo kolektivnog historijskog podhvata”. (2010:159) Ona se naporedo razvijala, ali i suprotstavljala rankeovskoj školi historiografije afirmirajući vlastite metode i obrascе istraživanja. Terminološki gledano, kulturna historija je složenica sastavljena od dvije riječi, *historija* i *kultura*. Pojam *historija* pozicionira ovu znanstvenu disciplinu kao poddisciplinu historijskih nauka i izraz je nastojanja da se cjelovitije odredi historijsko iskustvo. (Graufenauer i dr.

:1976, Branković, 2009) Neki historičari su kao svojevrsni ideal historijske nauke postavili ono što je krug znanstvenika oko časopisa *Annali* imenovao “totalnom historijom” pod kojom su podrazumijevali težnju da se obuhvate sva područja društvenog života u određenom razdoblju u njihovim međusobnim odnosima i relacijama. (Gross:2012) Povijest kao znanstvena disciplina nastoji biti manje subjektivna, a više objektivna i egzaktna. (Janson:1975:8)¹ Nevolja je u tome što objektivna povijest egzistira samo u onoj mjeri u kojoj je o sebi ostavila tragove koji mogu poslužiti za pisanje historijskih djela. Samim tim, za bliže povezivanje subjektivnog i objektivnog u historijskoj nauci tj. između onoga što se uistinu dogodilo i naše percepcije prošlosti bilo je potrebno primijeniti i druge metodološke koncepte u tumačenju i prezentiranju prošlosti. Historija je najčešće razumijevana kao politička ili vojna historija, historija velikih događaja ili velikih ljudi koji su te događaje usmjeravali ili pokretali. Međutim, o stvarnom životu određenog razdoblja i načinima na koji se on odvijao teško da možemo puno saznati preko historije ratova koliko iz, recimo, vrste i cijena roba koje su se prodavale na pijaci u tom vremenu. Kao rezultat ovih teorijskih zahtjeva pored historijske znanosti u užem smislu postoje i s njom više ili manje povezane “historijske” struke koje proučavaju prošlost svojim posebnim mjerilima (primjerice mjerilima “ljepote” i “idejnog sadržaja” u intelektualnoj historiji ili u likovnoj umjetnosti ili glazbi recimo). Ovakve znanstvene discipline zahtijevaju temeljito stručno ili stručno-historijsko obrazovanje koje za proučavanje opće povijesti nije neophodno, ali je za određenu disciplinu iznimno važno. Stručnjak iz pojdinih

¹ Međutim, ovo su ideali koji su teško ostvarivi u historiji koja je ipak interpretativna nauka. “Nema ‘očiglednih činjenica’ u istoriji umetnosti, niti u istoriji bilo čega, uostalom, postoje samo razni stepeni prividne verovatnoće.”

područja mora imati temeljite uvide u opću historiju i historijske procese, ali je važnije njegovo poznavanje užeg predmeta interesovanja.

Međutim, kultura je fenomen koji je odveć teško objasniti graničnicima definicije i na ovoj tački počinju nevolje s kulturnom historijom s obzirom na široko (i sve šire) značenje ovog pojma. (Ilić, 1983:7) Na ovaj problem ukazuje i Berk kada piše da pojam kultura u konceptu *kulturne historije* pokriva veoma široko značenjsko polje, čije se granice šire, pa postaje sve teže reći šta one tačno obuhvataju. O kakvim se poteškoćama radi kazuju tvrdnje Miloša Ilića “da se bez opasnosti od pretjerivanja može kazati da ima gotovo isto onoliko definicija kulture koliko i teoretičara koji su se sa izrazitim pretenzijama bavili problemima kulture”. (1983:7) Termin *kultura* se nekada odnosio na visoku kulturu, a kasnije je proširen naniže tako da uključuje nisku ili popularnu kulturu. Povrh toga, termin je svoje polje proširivao i u drugim pravcima. Nekada se odnosio samo na umjetnost i nauku. Zatim su njime opisivani popularni ekvivalenti umjetnosti i nauke – narodna muzika, narodna medicina itd. U posljednjoj generaciji riječ je počela da se primjenjuje na širok spektar artefakata (slike, alati, kuće itd.) i prakse (razgovor, čitanje, igre). Ovako široko definiranje kulture kulturni historičari preuzeli su od kulturnih antropologa što Berk imenuje svojevrsnim “antropološkim zaokretom” unutar kulturno-historijskih istraživanja. (2010:41) Približavanje antropološkom shvatanju kulture vidljivo je po tome što kulturna historija ne opisuje samo visoku kulturu već i običaje, vrijednosni sistem i način života određene zajednice. Na tom tragu Suraya Farouqhi smatra da “kulturna povijest ne obuhvaća samo umjetnost, znanost i književnost, nego i svakodnevnu kulturu u kojoj mnoga područja o kojima se govori pod odrednicom kulture svakodnevnice zanimaju i folkloriste i etnologue”. (2009:23)

Temeljna razdioba između političke historije i kulturne počiva u izvorima na temelju kojih dolazi do vlastitih zaključaka. Otac kulturne historije Jacob Burckhardt, za razliku od utemeljitelja dokumentarne historije, Lepold Von Rankea, kaže da je u konceptu historije koju on nudi i prezentira sve izvor. “Ne samo istoričari nego i cio svet književnosti i spomenika, čak je ovaj posljednji jedini izvor za najstarija vremena, sve što je na neki način prenešeno tradicijom povezano je i sa duhom i njegovim preobražajima, daje o tome obavještenja i predstavlja izraz tog duha.” (Burckhardt, 1999:22) Uistinu, umjetnički predmeti i drugi artefakti nisu banalne stvari odijeljeni od duha kulture koja ih je iznjedrila. Oni su izdanci fundamentalnih stavova prema svijetu određene kulturne tradicije i mogu poslužiti za dekodiranje određenih duhovnih sadržaja. Za predmet našeg istraživanja smatramo važnim napomenuti da u okviru kulturne historije postoje nacionalni stilovi kao i kad je riječ o antropologiji. U Bosni i Hercegovini se razvijala kulturna historija koja je dugo vremena dominantno tematizirala kulturno-historijske spomenike. Istraživali su ukupni razvoj kulturne baštine s uzorom na historiju umjetnosti. Smatrali su da je “pravo upoznavanje neke kulture, pravo znanje o nekoj kulturi nesigurno bez poznavanja povijesti te kulture, puta i načina oblikovanja”. (Kale, 1977:157)

Sličan obrazac vidimo i kod Hivzije Hasandedića s tim što je on u svojim istraživanjima otišao i korak dalje tematizirajući, pored kulturno-historijskih spomenika, i neke savremene teme kulturne historije kao što je “kultura na granici”, “kultura svakodnevnice” i slične sadržaje.

Ono što možemo zaključiti jeste da je kulturna historija interdisciplinarna nauka koja kombinira različite znanstvene discipline i metode u cilju proučavanja i interpretiranja historijskog iskustva.

Životni put Hivzije Hasandedića

Hivzija Hasandedić se rodio u Jablanici 4. jula 1915. godine od oca Saliha i majke Fate iz porodice Hadžiselimovića iz Podhuma. Živjeli su u Jablanici, u blizini Čaršijske džamije, a kasnije su tu kuću prodali porodici Ivković. S obzirom na to da mu je otac umro 1918. godine, majka se preudala u Seonicu gdje je Hivzija našao ugodan dom. U Seonici završava mekteb i osnovnu školu da bi školovanje nastavio u osmogodišnjoj Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu koju okončava 1935. godine. Već 9. septembra 1935. godine Hasandedić upućuje molbu za upis na školovanje u drugoj generaciji na Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi, poznatijoj kao VIŠT. (Dizdarević, 2016) U ovoj generaciji upisalo je i studij završilo devet studenata među kojima je i Hasandedić koji je diplomirao 1939. godine. Mali broj studenata, kvalitetan odabir polaznika i dobar nastavni kadar polučili su dobre rezultate u radu ove visokoobrazovne ustanove. Tokom Drugog svjetskog rata radio je kao vjeroučitelj u Mostaru da bi nakon uspostavljanja mira jedno vrijeme bio nezaposlen zbog ukidanja vjeronauke. Kasnije je radio u Statističkom uredu, a kada je otvoren Arhiv Hercegovine 1954. godine biva jednim od prvih uposlenika i tu ostaje do penzije 1976. godine. Dobitnik je značajnih nagrada od socijalističkog režima, ali i u periodu demokratske Bosne i Hercegovine. S ovog svijeta je preselio 2003. godine, a dženaza mu je klanjana na isti dan kada i drugom bošnjačkom velikanu Aliji Izetbegoviću. Tokom cijelog svog života bavio se istraživanjem kulturne baštine Hercegovine, prevodenjem i objavljivanjem dokumentarne građe osmanskog razdoblja Bosne i Hercegovine. Relativno dug život od osamdeset osam godina, lijepo zdravlje i predanost istraživanju rezultirali su golemim istraživačkim opusom iz područja kulturne historije.

Objavljajući i obrađujući brojne podatke o širokom spektru kulturno-historijskih spomenika materijalne i duhovne kulture, Hasandedić je oblikovao “poseban stil historio-grafskog članka, ne bojeći se njegove jednostavne strukture niti akademske podozrivosti”. (Kajan, 2011) Muhamed Filipović (2011) smatra, kako navodi Selimović (2011), da je Hasandedić praktično “osnivač i utemeljitelj i najdosljedniji protagonista one škole moderne historiografije koja se temelji na poimanju historije kao ukupnosti uvjeta i izraza neposrednog života ljudi u određenom vremenu i na određenom prostoru. Ova crta rada Hasandedića nije do sada nikada isticana, jednostavno zbog toga što je takva historiografija kod nas u povoju i što je mi do njega nismo ni imali”. Filipović naglašava samosvojni metodološki pristup historijskoj nauci koji je baštiniio Hasandedić. Naime, Hasandedić se nije dominantno bavio historijskim procesima i nastojanjem da odgonetne zakonitosti historijske dinamike (mada ih je bio prilično svjestan), već je u fokus svog znanstvenog rada stavio kulturno-historijsko naslijeđe. Naše je mišljenje da metodološki obrazac čini čvorišnu tačku njegova doprinosa kulturnoj historiji. Stoga ćemo u nastavku osloviti magistralne karakteristike njegovog metodskog pristupa kulturnoj historiji.

Hasandedićev metodski pristup kulturnoj historiji

Svoj metodološki koncept Hasandedić je formirao dosta rano. Kako je vrijeme prolazilo, samo ga je dograđivao i proširivao. U radu “Solakova kula i njena okolina” (1944) on bilježi:

“Kod nas se već odavno osjeća potreba za izradom jedne iscrpne i cjelokupne povijesti Bosne i Hercegovine. Specijalno nas interesira prošlost ovih krajeva u tursko doba, pošto su one u to vrijeme doživjeli svoj najveći sjaj i procvat.

Ali napisati jednu dobru i iscrpnu poviest Bosne i Hercegovine nemoguće je sve dotle dok se ne ispita prošlost svih onih brojnih sela i zaselaka, koja se nalaze na periferijama pojedinih kotareva i u podnožjima visokih planinskih predjela.”

Njegov je teorijski i praktični stav da je rekonstrukcija ukupne historije teško ostvariva bez uvida u procese koji su se odvijali na historijskoj margini, daleko od centara odlučivanja. Slično je smatrao i Henrik Ibsen koji je pisao da prava velika drama može da se desi isključivo u provinciji naglašavajući važnost onih topisa koji su sklonjeni od glavnih kulturnih tokova. (Kunčević, 2007) Glavnim tokovima u većoj mjeri struje elementi ne samo vlastite kulture nego i drugih, stranih kultura na neki način dajući joj drugi tonalit. Periferija je zaštićenija od ovih utjecaja i zato se tu kulturna tradicija duže održava u izvornijem, manje kontaminiranom obliku.

Kao dodatni argument svojim tezama, Hasandedić (1944) piše:

“Dok za ona mjesta koja su nekad bila središtima političkog, administrativnog i kulturnog života možemo naći dosta podataka po raznim poviestnim dokumentima dotle o svim ovim brojnim selima, koja su udaljena od ovih komunikacijskih žila, ne možemo naći nigdje gotovo nikakva spomena, premda su mnoga od njih u prošlosti igrala važnu poviestnu ulogu”.

Većina autora okreće se onim mjestima koja su igrala važnu ulogu ne samo iz razloga uvjerenja o njihovoj historijskoj relevanciji već i iz pukih pragmatičnih razloga tj., jer o njima postoje brojni dokumenti koji omogućavaju lakšu rekonstrukciju historijskih dešavanja. Kod manjih mjesta situacija je dosta drugačija i složenija. O njima postoji vrlo malo historijskih izvora i malo napisanih radova što istraživačima otežava rad. U nastavku svog izlaganja Hasandedić (1944) navodi

izvore koje nam valja koristiti pri ovakvim istraživačkim pothvatima.

“Kao gotovo jedini izvor za proučavanje prošlosti ovih mjesta je pučka predaja, koja je i danas dosta svježija i bujna, i razni turski dokumenti. Zato ako želimo proučavati prošlost ovih mjesta, moramo otići na teren i tamo sve što nas zanima ispitati. Ovo ispitivanje ne smije biti površno, nego temeljito i sistematsko”.

Vidimo da Hasandedić kao važan izvor svojih istraživanja uzima usmenu historiju ili historiju solidno baziranu na usmenim predanjima. Koncept *Oral History* kao ogranak historijskih istraživanja ne zasniva se na dokumentarnim osnovama nego najviše na usmenim svjedočanstvima. Historijska slika koja se konstituira u ovim sjećanjima i pričama jeste historija svakodnevnice, historija odozdo. Historija odozdo nastoji predstaviti vizuru historije iz ugla običnih ljudi, a ne samo kroz perspektivu onih koji kreiraju procese u značajnijoj mjeri. Historija koja tretira velike ljude, vladare i vojskovođe jeste važna, ali je potrebno podariti glas i onim koje je zvanična historija zaboravila.

No, dolazak do ovakvih formi narodnog predanja težak je i zahtjevan posao. Na tom tragu Hasandedić obilato koristi pjesništvo, ali i druge usmene forme u cilju podržavanja njegove glavne nosive ideje. Golema vrijednost bošnjačke lirske poezije u cjelini jeste bogatstvo različitih imena, ličnosti i događaja koji na sebi svojstven način bivaju opisani i predstavljeni donoseći autentičnu sliku prošlosti nekog mjesta.

Pored toga on prikuplja predaje, legende i poslovice. Jedno od značenja predaje jeste da je predaja nepisana historija, istina, iskustvo, legenda koja se od bajke razlikuje u tome što se za bajku vjeruje da je laž, a za predaju se vjeruje da je istina. Dakako, predaja označava više “poetsko znanje” tj. onu vrstu znanja koje je potrebno ljudima zarad prisnijeg odnosa sa zavičajem i

njegovim osebnostima, te održavanje vlastitog duhovnog kontinuiteta. (Berk, 2010:89-104) Legenda je pripovijest u prozi ili stihu u kojoj su povijesno-bibliografski podaci isprepletani s fantastičnim događajima. Poslovice su forma kolektivnog pamćenja i izraz iskustva i duha jednog naroda. Poslovice na jedan jezgrovit način iskazuju kondenzovano i sedimentirano narodno iskustvo koje se prenosi tradicijski s koljena na koljeno. To su narativi koje zajednica osmišljava i čuva, ali i oni tvore zajednicu.

U tom smislu, Hasandedićev rad na kulturnoj baštini donekle podsjeća na etnološki rad romantičarskog razdoblja s obzirom na njihovo uvjerenje da se "narod nigdje nije jasnije i bolje artikulirao nego u narodnoj poeziji". (Bauzinger, 2004:31) No, Hasandedić u njima nahodi prije svega historijske argumente, a manje izvor za razumijevanje duha naroda, kako su to mislili etnolozi. Slične pozicije zauzima i Lewis Mamford (2006:19) kada tvrdi da vrijeme u najvećoj mjeri briše materijalne strukture sela pa se danas nalaze samo rijetki ostaci davnašnjeg života sačuvani u izvornoj formi. "Međutim, društvena struktura nije nestala: pouke, poslovice, porodično predanje, herojski primjeri, moralne zabrane, i dalje se čuvaju i prenose sa starih na mlade bez ikakve izmjene". Nema velikih dvojbi oko toga da kulturna historija Bosne i Hercegovine teško može biti uozbiljena bez uvažavanja narodnog predanja i kolektivnih predstava o predmetnoj prošlosti, porijeklu i smislu pojedinih simbola i običaja. Hasandedićeva dosljednost u sakupljanju i bilježenju narodnih obavijesti i predanja u procesu rekonstrukcije određenih historijskih i kulturalnih fenomena rezultiralo je štivom koje je korisno i poticajno i za antropologe, etnologue, sociologe, lingviste i druge znanstvenike koji se bave duhovnim i kulturnim životom Hercegovine ali i Bosne i Hercegovine u cjelini.

Mogli bismo kazati da je važna odlika njegovog tematiziranja sadržaja

iz kulturne baštine zornost pod čim podrazumijevamo činjenicu da je on objektima i spomenicima prilazio ne samo na temelju dokumenata i posrednih izvora, već je on svojim očima gledao objekte i svojom nogom nastojao doprijeti do svakog, pa i najmanjeg spomenika, opisati ga i imenovati. Ovaj posao zahtijevao je prelazak hiljada kilometara, uz oskudna materijalno-tehnička sredstva, u cilju prikupljanja ovih informacija. Rezultat tog iznimnog napora jeste mnoštvo autentičnih informacija, fotografija i opisa zaboravljene spomeničke baštine koje nam je podario. Na temelju njih moguće je danas rekonstruirati ovo ogromno blago i nakon što su mnogi ponovo porušeni prilikom "dvostruke agresije", kako veli Hasandedić.

Važnost dokumentarnih izvora

U nastavku svojih istraživanja Hasandedić (1944) određuje sljedeći korak pri rekonstrukciji historijskih gibanja:

"Kad svršimo terenska ispitivanja, onda ćemo se obratiti i na razne poviestne izvore i dokumente. Ispitujući našu prošlost na ovaj način moći ćemo najbolje i najefikasnije rasvijetliti brojne tamne stranice naše prošlosti."

Oslonjenost na dokumentarne izvore važna je osobina Hasandedićeva rada. Na tom tragu on se koristi obiljem izvornih historijskih dokumenata koji mu služe pri rekonstrukciji kulturne historije određenog topografskog područja. Sidžili, vakufname, rukopisi i drugi dokumenti koje nalazi po raznim mjestima nezaobilazan su izvor za rekonstrukciju kulturne historije Osmanske države. Koliko su vakufname važne kazuju riječi Hazima Šabanovića (1978:245-249):

"Vakufski dokumenti pružaju najviše podataka za istoriju gradova i naselja uopšte, za kolonizaciju, istorijsku topografiju a naročito za ekonomsku i kulturnu istoriju. Vakufname nam daju mogućnost da se upoznamo

sa unutrašnjom strukturom društva za turske vladavine u našim zemljama; one nam ukazuju na ekonomske uslove raznih društvenih klasa; one nam daju da upoznamo vrijednost novca, prirodu različitih poreza, visinu zakupa i poreza. Vakufname nam prikazuju razvitak prosvjetnih, religioznih i socijalnih ustanova."

Šabanović naglašava njihov značaj za razumijevanje stvarne strukture društva i za kulturnu historiju za razliku od brojnih hronika koje daju podatke o ratovima i sukobima, a o stvarnom životu nude sasvim malo valjanih informacija. Iz vakufname se saznaje, na prvom mjestu, broj, veličina, vrsta i izgled izgrađenih objekata, zatim granice zemljišta gdje su objekti podignuti pa se može i pored nepostojanja grafičkih predstava iz tog vremena odrediti precizna ubikacija objekata kojih više nema. S obzirom na to da su grafičke predstave vrlo rijetke u osmanskome periodu, tekstualni opisi koje nam obilato daruje Hasandedić dobivaju na specifičnoj težini.

Kada su u pitanju spomenici materijalne kulture za mnoge objekte on argumentira svoje navode nazivom ulice nekada i sada u kojem se objekt nalazio, brojem zemljišnoknjižnog izvotka u kome je nekretnina kao vlasništvo na sudu – gruntovnici upisano, brojem katastarske čestice – parcele, naznakom o ukupnoj površini u kvadratnim metrima i nazivom vakufa odnosno vakifa koji je predmetnu česticu uvakufio. Mahmut Traljić (2010) kao posebnu vrijednost upravo ističe činjenicu da je Hasandedić svoje teze vrlo često dokazivao gruntovnim izvacima, što njegovim radovima daje historijsku utemeljenost.

U svom radu Hasandedić je koristio i metod historijskog kriticizma. On komparira podatke drugih autora i od različitih izvora s vlastitim nalazima i rezultatima vlastitih istraživanja. Kritičko propitivanje pisanja ranijih autora vidimo u brojnim slučajevima. Tako on (2000:26)

kontrastira svoje nalaze o gradnji Mehmed Koski-pašine džamije s tvrdnjama Hasan-ef. Nametka i Vladimira Ćorovića dokazujući ispravnost vlastitih argumenata.

Važna odlika njegovog prezentiranja kulturno-historijske građe je pozitivizam pod kojim podrazumijevamo sakupljanje historijskih činjenica i njihovu valjanu prezentaciju dok se analiza i interpretacija sakupljene i prezentirane građe ostavlja istraživačima drugih teorijskih usmjerenja. Hasandedić je zaista dosta uradio na sakupljanju autentične historijske građe. Također je tačno da je malo uradio na interpretiranju onog blaga koje je sakupio. Međutim, ne treba gubiti iz vida da je i sami odabir tema i izvora koje koristi na neki način interpretacija. Istovremeno, ne treba gubiti iz vida i to da je on nastojao istražiti golemo područje i široki spektar kulturno-historijskih tvorbi. Za interpretiranje građe potrebno je i dosta vremena (koje Hasandedić nije imao) i orijentiranost na uže područje istraživanja.

Svaki naučnik koji pledira da to bude trebao bi insistirati na kritičnosti i objektivnosti kao presudnim obilježjima znanstvenog diskursa. Mada je bio životno zainteresiran za predmet svog istraživanja, Hasandedić nije gubio potrebnu dozu historijske objektivnosti kako u selekciji historijskih činjenica tako i u njihovoj interpretaciji. Magistralna ideja moderne nauke jeste objektivnost koju dobro iskazuje metafora pozicije "muhe na zidu" gdje se znanstvenik vidi kao neko ko je vješt u hladnom promatranju društvenih i historijskih procesa. (Jenks, 2002:15) Pitanje je da li se isto vidi s distance i kada je istraživač uključen u proces, odnosno kada nije svjedok nego sudionik događaja. Postoji značajan broj autora koji tvrde da je i sama interpretacija proces jednodobnog mijenjanja objekta koji interpretiramo. (Kadić, 2013) Hasandedić jeste pisao o historiji, ali je i djelovao u nekom konkretnom historijskom okviru i postao je historija. Time je

on ujedno ne samo pisao o historiji, nego je bio i njen aktivni sudionik.

Istina je da subjektivni elementi uvijek nađu način da se nekako uvuku u naš diskurs, ali to ne znači da treba otvoriti širom vrata da nas preplavi nekontrolirani subjektivizam, tvrdi Pal Kolsto. (2002:6) Imajući u vidu izvore koje koristi snažna naslonjenost na dokumente i historijske činjenice kao i način na koji interpretira izvore mogli bismo kazati da je Hasandedić bio objektivan istraživač kulturne baštine Hercegovine. On svakako navodi na koji je način neki kulturno-historijski objekt stradao ili porušen, ali to čini hladno, gotovo nezainteresovano. Njegova je konstatacija da su to uradili "uskoci Bajje Pivljanina" bez dodatnih komentara ili objašnjenja. Nije rijedak slučaj da Hasandedić iznosi različite, čak i oprečne izvore koje konsultira i daje im relevantnost. Kada iznosi popularne percepcije određenog objekta on iznosi način na koji su ga doživljavali Bošnjaci, ali i druge etničke skupine tražeći šta je istina u tim historijskim talozima iskazanim u narodnim predajama. On se ne oslanja samo na autore koji slijeđe njegovu idejnu (ne i ideološku) matricu već i autore s kojima se ne slaže. Isto tako on ne šteti ni pripadnike vlastite kulturne tradicije od kritika kada su to zaslužili. "U svim tim borbama vršene su, i s jedne i s druge strane, pljačke nasilja i pokolji" (1999), veli na jednom mjestu. Ove riječi svjedoče njegov uravnotežen stav i značajnu dozu naučničke objektivnosti.

Hasandedić je u svojim radovima jasno iscrtao obrise vlastite znanstvene objektivnosti mada je u nekim elementima gubio iz vida političku korektnost. U razdoblju tokom i nakon agresije Hasandedić je jasno imenovao krivce za zločine i rušenja, a to su četnici i ustaše, a ne "ekstremisti" ili "radikalni elementi", kako je politička korektnost zahtijevala. No, ovo nije nimalo krnjilo od njegove objektivnosti jer onome što su uradili nije ništa ni dodavao niti oduzimao.

Vremenski i geografski okvir

Tumačenje i prezentiranje kulturnog naslijeđa predstavlja složen i zahtjevan proces. Ono zahtijeva odgovor na pitanje koju kulturu i u kojem razdoblju da se tumači i prezentira, što je prevashodno metodološki problem. Metodološke poteškoće proizilaze iz činjenice da nijedna kultura ne nastaje sama od sebe, ni iz čega, "poput Afrodite iz morske pjene" (Bernard Lewis), s obzirom na neminovno postojanje kulture koja joj prethodi i na koju se naslanja. Nadalje, kulture ne umiru kao što umiru pojedinci ili ljudi. Njihov život i trajanje odvija se u nešto drugačijim koordinatama nego što je slučaj s biološkim organizmima. Samim tim otvara se pitanje praćenja međusobnih utjecaja, preplitanja određenih kulturnih elemenata u pojedinim kulturama. Kulturnu baštinu možemo predstavljati i proučavati po historijskim i geografskim određenjima, po zahtjevima epoha i ključnih historijskih razdioba. Možemo ih razjašnjavati sinhronijski ili u dijahronijskoj ravni na način bavljenja kulturom kao kulturom jednog razdoblja u jednoj specifičnoj regiji. Ovaj metodološki koncept uzima Hasandedić uz sve njegove slabosti i vrline.

Hasandedić njeguje geografski i historijski pristup jer se fokusira na jednu određenu epohu i jasno određeno područje. Mjesto i vrijeme predstavljaju dva okvira u kojima se dešava ljudski život, a time i ljudska historija. Kao dvije historijske koordinate, mjesto i vrijeme, određuju predmet što ga historičar ispituje, a ujedno i niz okolnosti o kojima mora voditi računa u svojim istraživanjima. U historijskoj nauci priznat je termin "historijski prostor" koji podrazumijeva činjenicu da je sam konkretni prostor kao jedan od historijskih uvjeta mogao utjecati na tok povijesnog događanja ili procesa. (Grafenauer, 1976:1)

Međutim, on se ne drži čvrsto zadane geografske pozicije s obzirom na fluidnost političkih granica u kojoj su političke i državne

granice nešto drugačije nego što su to danas. Njega granice nisu obavezivale mada se na njima insistiralo u socijalističkoj Jugoslaviji². Kulturna politika težila je održanju trenutnih političkih granica. No, Hasandedić preseže ove aktualne granice i tematizira objekte islamske kulturne baštine Mostara ali i Nikšića, Trebinja i Herceg Novog, Počitelja i Imotske krajine. No, treba primijetiti da je on uzeo jedan dio, mali isječak osmanske kulture Balkana, ali ga je nastojao predstaviti kao cjelinu. Sve ono što kazuje taj dio, istovjetno kazuje i čitava cjelina, poručuje Hasandedić. Također, historijski on tumači razdoblje osmanske Hercegovine i prati ovu kulturnu baštinu i dalje, ali nastoji napraviti poveznicu s prethodnim epohama i kulturama. Česte reference o stećcima dovoljan su pokazatelj ovom stavu.

Već je napomenuto da Hasandedić istražuje kulturno-historijsko naslijeđe Hercegovine. Pojam Hercegovina je sadržan u nazivu Bosne i Hercegovine mada nemaju isto značenje i porijeklo: "U imenu Bosne i Hercegovine sadržani su nazivi dviju historijskih i sociogeografski obilježjima zasnovanih političko-teritorijalnih cjelina. Nazivi su različitog porijekla i starosti. Smatra se da ime Bosna potječe od istoimene rijeke (Bosna, Bosina, Bosana) mada je danas teško sa sigurnošću odrediti porijeklo naziva same rijeke. Ime Hercegovina je mnogo kasnije i potječe od titule Stjepana Vukčića-Kosače 'herceg od sv. Save', koja se prvi put dokumentovano spominje 1449. godine". (1983:19) Današnja teritorija Bosne i Hercegovine u

političkom smislu, a sve do odluka Berlinskog kongresa 1878. godine, nazivala se samo imenom Bosna. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi (banovini i kraljevini) Hercegovina, odnosno Humska zemlja imala je samo regionalno, pokrajinsko značenje. U okviru Osmanske imperije ona postaje sandžak koji je postepeno gubio svoje teritorije kako je slabila Carevina. Međutim, na cijelom prostoru hercegovačkog sandžaka tokom višestoljetne vladavine nastajali su brojni materijalni i pisani spomenici koje Hasandedić prati i istražuje. Mnogi od njih su nestali bilo zbog historijskih procesa, a najviše uslijed nerazumne mržnje koje nije manjkalo. Ona je poticana od strane elite i postajala je dio folklor, ali i matičnog toka nekih kulturnih tradicija u okruženju.

Nevažna historija ne postoji – sve može biti važno u nekom trenutku

Hasandedićeva djela odražavaju metodološki stav koji bismo mogli iskazati riječima da nevažna historija ne postoji. Bez obzira što nam se neki historijski podatak ili zabačeno mjesto činili beznačajnim u historijskim procesima i s malo refleksija na ukupnu historiju, oni mogu biti iznimno važni za razumijevanje ukupnih historijskih dešavanja. U tim smislu on ne tematizira samo velike teme, monumentalne građevine ili velike i značajne ličnosti koje su utjecale na kulturno-historijske procese. On daje prostora i onim spomenicima i ličnostima koji, naoko, ne nude puno, ali kreiraju okvir za razumijevanje cjeline. U tom smislu naše je stajalište da se Hasandedić ne bavi samo kulturom visokog stila osmanske Hercegovine već i narodnom kulturom tj. svim kulturnim tradicijama koje su se razvijale unutar dugog i raskošnog razdoblja osmanske sinteze. S. Farouqhi piše da postoji nekoliko ujedinjujućih principa koji se mogu uzeti za obilježja pripadnika visoke kulture u Osmanskoj imperiji. Pripadnost

visokoj klasi podrazumijeva da osoba bude musliman (uz poneke izuzetke koji više služe da potvrde pravilo), da dobro govori i piše osmanski jezik i da dobro poznaje pravila ponašanja visoke klase. Ovo su odrednice one kulturne tradicije koju možemo imenovati visokom osmanskom klasom. Narodna kultura je ona kultura koja je nastajala na narodnom jeziku i izraz je više lokalnih kulturnih tradicija. (Farouqhi, 2009:25) Hasandedić se nije zanimao samo za poeziju Derviš-paše Bajezidagića i drugih autora istočnog parnasa nego i za narodnu usmenu pjesmu i predaju. Isto tako, njega ne zanimaju samo monumentalne džamije klasičnog osmanskog razdoblja već i džamije koje su reflektirale lokalne stilove u arhitekturi pa čak i ruševine s obzirom na to da i one pričaju određenu priču koju treba saslušati i respektirati. One nam jasno kazuju o filozofiji življenja svojih graditelja, o oblicima gradnje i kako su zamišljali određeni privatni ili sakralni prostor. Istovremeno, one kazuju i o rušiteljima i o tome kako oni zamišljaju sebe i svoju protivničku kulturu. Dakle, u kulturnim tvorbama sve je važno i ništa nije nevažno ako uspijemo postaviti adekvatno pitanje.

Holistički pristup

Kada je u pitanju sami metod izlaganja kulturno-historijskog blaga rekli bismo da on slijedi holistički pristup koji se bazira na ideji da na jednom mjestu evidentira i sakupi sve kulturno-historijske spomenike određene epohe u nekom mjestu. U uvodu djela *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* Hasandedić (1999:8) bilježi:

“Želja nam je da što detaljnije registriramo cjelokupnu islamsku kulturnu baštinu nastalu na ovom području za vrijeme turske vladavine i kasnije.”

U tom smislu nam se nadaje jedna važna karakteristika njegova rada. Naime, za razliku od mnogih

² Značajan je primjer Muhameda Ždravlovića koji je ediciji Kulturno naslijeđe BiH ponudio djelo *Prepisivači arabičkih rukopisa u Jugoslaviji*. Redakcijski odbor u skladu s propisima predočio je autoru da rukopis može biti objavljen u obimu i obliku *Prepisivači arabičkih rukopisa u BiH*. Tako je i urađeno pa je djelo objavljeno 1988., pod imenom *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*. (Isaković, 1990:16)

drugih istraživača koji su se uglavnom koncentrirali na određeno teorijsko područje vakufname, džamije, medrese, epigrafiku, arhitekturu ili institucije, on je o svemu ovome nastojao dati svoj doprinos. K tome, taj doprinos nije minoran s obzirom na to da je citiran i navođen od svih najznačajnijih istraživača pojedinih elemenata kulturno-historijskog naslijeđa. Dakle, ne radi se o radovima koji su izgubili svoju znanstvenu dubinu uslijed širine njegova istraživanja.

I drugi autori su pisali o određenim vrstama spomenika u Hercegovini, ali je samo Hasandedić tematizirao sve ili gotovo sve spomenike. Hasandedić je na jednom mjestu nastojao sakupiti sve što je značajno i manje značajno iz razdoblja osmanske Hercegovine.

Kada Hasandedić prezentira kulturnu baštinu on to čini u određenim kulturološkim krugovima počevši

s prikazom mjesta, okoline i putne komunikacije, organizacione pozicioniranosti u okvirima osmanske carevine, grada i njegovog postanka. Potom prelazi na sakralne spomenike, obrazovne ustanove u okviru kojih obavezno navodi ulemu i službenike, zatim su tu profani spomenici, memorijalni spomenici i toponimi. Potom bi slijedio osvrt na ulemu, stanovništvo, toponime i druge dostupne kulturno-historijske elemente određenog područja.

Zaključak

Hivzija Hasandedić se ubraja u red najznačajnijih kulturnih historičara u Bosni i Hercegovini. Dominantno se bavio osmanskim naslijeđem Hercegovine i njegov doprinos je toliki da se može porediti s Hamdijom Kreševljakovićem i njegovim doprinosom izučavanju baštine Bosne. Njegov temeljni doprinos

proizlazi iz same metodologije koju je slijedio, a to je mikrohistorijski pristup. Hasandedić smatra da ukupna historija Bosne i Hercegovine neće biti napisana niti do kraja jasna sve dotle dok ne opišemo i istražimo i ona mjesta s naše periferije koja su skrajnuta s historijskih istraživanja. Važno je istraživanje velikih događaja i krupnih ličnosti, ali je također važno istraživanje malih mjesta i osoba koje nisu igrale krupnu ulogu ali su ostavile stanoviti trag u našoj historiji. Stoga on poduzima poduhvat praćenja osmanske kulturne baštine po silnim mjestima, malim i još manjim, napuštenim i zapuštenim gdje se nekada odvijao život, ali su ljudi svojom voljom, a najčešće nevoljom, morali da ih napuste. Rezultat tog istinskog napora jeste iznimno dragocjeno djelo s mnoštvom jedinstvenih nikada zabilježenih i otkrivenih podataka o brojnim mjestima stare Hercegovine.

Literatura

- Bauzinger H. (2002). *Etnologija*. Beograd.
- Berk P. (2010). *Osnovi kulturne istorije*. Beograd: Clio.
- Branković S. (2009). *Istorija kulture i civilizacije*. Beograd: Megatrend Univerzitet.
- Burckhardt J. (1999). *Razmišljanja o svjetskoj povijesti*. Zagreb: Prosvjeta.
- Dizdarević M. (2016). *Utjecaj VIŠTA na teorijska usmjerenja Hivzije Hasandedića*, U: Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Hercegovački naučnici i tradicija istraživanja u Hercegovini". Mostar: Ministarstvo obrazovanja F BiH.
- (1983). *Enciklopedija Jugoslavije*, Separat Bosna i Hercegovina. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Farouqi S. (2009). *Sultanovi podanici – kultura i svakodnevnica u osmanskom Carstvu*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Grafenauer B. i dr. (1976). *Povijest svijeta*. Zagreb: Naprijed.
- Gross M. "Nova kulturna povijest", www.ffpu.hr/uploads/.../Nova_kulturna_povijest.doc, (7.11. 2018)
- Hasandedić H. (2000). *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*. Mostar: Medžlis islamske zajednice Mostar.
- Hasandedić H. (1944). Solakova kula i okolica, *Osvit* br. 100. Sarajevo.
- Hasandedić H. (1999). *Muslimanska baština Bošnjaka II – Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Huntington Samuel P. (1996). "Sukob civilizacija". U: Karić E., *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, Sarajevo: Pravni centar Fond otvoreno društvo BiH.
- Ilić M. (1983). *Sociologija kulture i umjetnosti*, VII izdanje. Beograd: Naučna knjiga.
- Isaković A. (1990). *O "nacionaliziranju" Muslimana – 101. godina afirmiranja i negiranja identiteta Muslimana* Zagreb: Globus.
- Janson H. W. (1975). *Istorija umjetnosti*, novo dopunjeno i prošireno izdanje. Beograd: IZ Jugoslavija.
- Jenks C. (2002). *Vizualna kultura*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Kajan I. (2011). "Književni oblici i književne reference u Hasandedićevom historiografskom tekstu". U: *Hivzija Hasandedić – život i djelo*. Mostar: IKC.
- Kale E. (1977). *Uvod u nauku o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kolsto P. (2002). *Procjena uloge historijskih mitova u modernom društvu*, Zbornik radova ur: Husnija Kambeirović, Historijski mitovi na Balkanu. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kunčević P. (2007). *Ideja Evrope*. Beograd: Clio.
- Mamford L. (2006). *Grad u istoriji*. Beograd: Book&Marso.
- Samedin K. (2013). *Politička geografija Hamida Dabashija*. Sarajevo: CNS.
- Selimović M. (2011). "Izveštaj predsjednika Komisije Muhameda Filipovića". U: *Hivzija Hasandedić – život i djelo*. Mostar: IKC.
- Šabanović H. (1952). "Dvije najstarije vakufname u Bosni", *POF*, II, Sarajevo.
- Traljić M. (2000). *Tragom bošnjačke baštine*. Mostar: Arhiv Hercegovine.

الموجز

حفظي حسنديديتش ومنهجه في دراسة التاريخ الثقافي

مولودين ديزداريفيتش

يُعد حفظي حسنديديتش أحد الباحثين الذين تلقوا تعليمهم في المدرسة الإسلامية الشرعية العليا، فتلقوا فيها تعليماً أصولياً بارزاً، ولكنهم في المراحل اللاحقة من حياتهم قدموا إسهاماً لا يقدر بثمن في دراسة التراث الثقافي للبوسنة والهرسك. لقد ترك حفظي حسنديديتش وراءه مكتبة صغيرة حقيقية من الأبحاث الثمينة، والوثائق الأصلية التي بدونها يصعب تصور التاريخ الكامل للهرسك والبوسنة. كان النهج السائد الذي اتبعه حسنديديتش هو النهج التاريخي الجزئي، ذلك التصور للتاريخ الذي يسمى بالتاريخ من الأسفل أو البحث ليس في الأحداث الكبيرة والضخمة، بل في الأماكن والمواضيع المهملة في هوامش الدراسات التاريخية. وعلى هذا النحو، فإنها تشكل فسيفساء تجعل فهمنا الشامل للعمليات التاريخية أكثر وضوحاً واكتمالاً. إن الهدف من عملنا هو دراسة وتقديم الأسلوب المنهجي في البحث الثقافي التاريخي عند حفظي حسنديديتش، أي التراث الذي درسه والطرق التي استخدمها والمجال الذي استوعبه. ونعتقد أننا بهذه الطريقة سنقدم بشكل أفضل موقفه من التاريخ الثقافي وأسباب النتائج التي حققها.

الكلمات الرئيسية: حفظي حسنديديتش، التاريخ الثقافي، التاريخ الجزئي، التراث، الهرسك.

Summary

HIVZIJA HASANDEDIĆ AND HIS APPROACH
TO STUDIES OF CULTURAL HISTORY

Mevludin Dizdarević

Hivzija Hasandedić is one of the scholars who got their degree at VIŠT (degree in Islamic-Sharia theology), where he received theological, universal education, but in a later phase in their life made an eminent contribution in the field of Bosnia and Herzegovina cultural heritage studies. Hivzija Hasandedić left almost an entire library of valuable research contributions and authentic documents which are indispensable in studies of the history of Bosnia and Herzegovina. The most dominating aspect of his method was the micro-historical approach to his studies that can be explained as the history from beneath or the research that takes for its subject, not some large-scale events, but rather focuses on those small, marginalised spaces and topics. These small topics as such create a mosaic which provides a better and more wholesome view of the entire historical process. The present article aims to study and present Hasandedić's methodology of the approach to studies of culture and history. We tried to observe what heritage was the subject of his study, in what way and in what volume, believing that in that way we would gain a better understanding of his attitude towards cultural history and what enabled him to produce such a remarkable volume of works

Keywords: Hivzija Hasandedić, cultural history, micro-history, heritage, Herzegovina

ODNOS RELIGIOZNOSTI UČENIKA I MOTIVACIJE ZA ŠKOLSKIM UČENJEM

Fikret ČANČAR

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici
fikretcancar@gmail.com

Izet PEHLIĆ

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici
izet.pehlic@gmail.com

SAŽETAK: Predmet ovog rada je odnos religioznosti učenika i motivacije za školskim učenjem. Cilj istraživanja bio je da se na osnovu ispitivanja stavova učenika osnovne i srednje škole ustanovi kakav je odnos religioznosti učenika i motivacije za školskim učenjem. Od istraživačkih metoda korišteni su: metod teorijske analize i deskriptivno-analitički servej metod, a od istraživačkih instrumenata – upitnici, i to: Upitnik religioznosti (Isić, Pehlić i Neimarlija, 2014) i Upitnik školske motivacije – The Inventory of School Motivation – ISM (Ali i McInerney, 2005). Rezultati istraživanja su pokazali da je religioznost pozitivno statistički značajno povezana s motivacijom za školsko učenje. Religioznost kod učenika pozitivno podstiče spremnost na izvršavanje školskih zadataka, spremnost na ulaganje truda i napora u školsko učenje, takmičenje s drugim učenicima u izvršavanju školskih zadataka, težnju ka grupnom radu u razredu, težnju za pomaganjem drugima u izvršavanju školskih zadataka i potrebu za nagrađivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha. Zatim, utvrđeno je da ne postoji razlika u religioznosti učenika osnovne i srednje škole, niti između učenika različitog spola. Izveden je zaključak da školska vjeronauka i drugi religijski faktori u većoj mjeri obrazovno utječu na učenike, a u manjoj mjeri imaju odgojnu funkciju s ciljem prakticiranja vjere, što ukazuje na potrebu redefiniranja vjeronaučnih aktivnosti koje bi u većoj mjeri trebale osnaživati odgojnu dimenziju.

Ključne riječi: religioznost, religiozna praksa, učenici, motivacija za školskim učenjem

1. Uvod

Fenomen religioznosti je predmet istraživanja mnogih naučnih disciplina, a najčešće antropologije, sociologije, psihologije i pedagogije. Osnovna intencija ovog rada bila je da fenomen religioznosti dovede u vezu s motivacijom za školsko učenje i provjeri kakva je njihova relacija.

Adolescencija je intenzivno razdoblje religioznog rasta i razvoja, zbog značajnog kognitivnog napretka i sposobnosti logičkog mišljenja, koje

adolescentima omogućava razumijevanje simbola, apstraktnih ideja kao i religijsku introspekciju. Otud je nastala istraživačka znatizjenja za utvrđivanjem odnosa između religioznosti i motivacije za školskim učenjem kod učenika osnovnih i srednjih škola.

1.1. Religioznost

Samo definiranje religije je veoma složeno i o tome postoji veliki razlaz među naučnicima koji su se bavili antropologijom, sociologijom

i psihologijom. U okviru psihologije, religija se najčešće definira kao sistem shvatanja, vjerovanja, ponašanja, obreda i ceremonija, pomoću kojih pojedinci ili zajednica stavljaju sebe u odnos sa Bogom i natprirodnim svijetom, i često u odnos jednih s drugima, od kog (sistema) religiozni pojedinac dobija niz vrijednosti prema kojima se ravna i prosuđuje ovozemaljski svijet. (Dušanić, 2007; English & English, 1976) Prema Rotu (1994), religijska uvjerenja i vjerovanja

posjeduju kognitivnu, afektivnu i konativnu komponentu. Acquaviva i Pace (1996) definiraju religiozno vjerovanje kao skup stavova pojedinca naspram nekog višeg bića ili moći, doživljene kao transcendentne i tajanstvene.

Pojmovi religije i religioznosti mogu biti veoma široko shvaćeni i međusobno se prepliću. Ipak, religija se, prema Ćoriću (1998), više odnosi na društveno-kulturalni, a religioznost na individualni aspekt. Religioznost, dakle, predstavlja zanimanje za religiju, angažovanost i učestvovanje u istoj. Upravo na taj individualni aspekt su mahom usmjerena psihološka istraživanja koja bi se mogla svrstati u tri glavna domena: kognitivni, motivacioni i socijalni.

Za psihologiju religioznosti najznačajniji je Allportov koncept intrinzične i ekstrinzične religioznosti. Prema njemu, ekstrinzično religiozna osoba koristi vjeru za zadovoljenje određenih potreba i postizanje različitih ciljeva, dok intrinzično religiozna osoba živi svojom vjeru i u njoj pronalazi glavnu motivaciju. Pojedini autori, poput Glocka i Starka (1965), smatraju da religioznost, kao veoma složen i slojevit fenomen, nije moguće ispitivati putem jedne dimenzije. On polazi od pretpostavke da je za dobijanje jedinstvene slike religioznog pripadanja važno utvrditi različite načine na koje su pojedinci religiozni. Glock je prvobitno predložio tipologiju koja sadrži četiri dimenzije, da bi kasnije formulirao gledište da se kod svake religiozne opredijeljenosti može razlikovati pet dimenzija religioznosti (Dušanić, 2007; Glock & Stark, 1965), a one su sljedeće:

- dimenzija vjere – pokazuje do koje mjere ljudi imaju određena religiozna uvjerenja;
- dimenzija religiozne prakse – izražava mjeru do koje se ljudi angažuju u pobožnim aktivnostima i poštovanju vjere;

- dimenzija doživljaja vjere – izražava se kao osjećanje i doživljavanje kontakta i komunikacije s natprirodnim;
- dimenzija znanja – pokazuje količinu znanja koju pojedinac posjeduje o svojoj religiji i
- dimenzija posljedica – izražava mjeru djelovanja religioznosti na svakodnevni život osobe.

Istraživanje religioznosti usmjereno je na ispitivanje kognitivnih, emocionalnih i bihevioralnih aspekata religioznosti. Najčešće se ispituju: priroda mističnih iskustava, percepcija Boga, fenomeni vjerskog obraćanja, različiti utjecaji religije na integraciju ličnosti, odnos religioznog i kognitivnog razvoja čovjeka te povezanost religioznosti sa stavovima i osobinama ličnosti.

Dakle, religioznost kao složen i slojevit fenomen čovjekova svijeta nije moguće mjeriti samo jednom dimenzijom. Za razvoj multidimenzionalnog pristupa religioznosti vrlo su značajni Glock i Stark (1962), koji su ukazali da je za cjelovitu sliku religijskog pripadanja važno utvrditi različite načine na koje su pojedinci religiozni. Oni su prvobitno predložili tipologiju koja sadrži četiri dimenzije: 1. ideologijsku (religijska vjerovanja); 2. ritualističku (religijska praksa); 3. iskustvenu (religiozni osjećaji); 4. posljedičnu (efekti religije), a kasnije dodaje i 5. intelektualnu dimenziju (religijsko znanje). (Marinović-Jerolimov, 1995)

Religiozni doživljaji vrlo su komplicirani i po svojoj naravi tako suptilni i tajanstveni da je skoro nemoguće dosegnuti njihovu izvornost. (Keilbach, 1939) Prakticiranje religioznih obreda ne mora nužno značiti da je neko i istinski religiozan, tj. činjenice da je njegova praksa plod ličnog iskustva Boga. (Kur'an¹, 49:14) Shodno tome, James razlikuje "institucionalnu" od "lične" religioznosti, pri čemu prva ukazuje na obavljanje molitve, učestvovanje u vjerskim obredima,

vjerske dogme i sl., dok se druga odnosi na lični religiozni doživljaj.

U dosadašnjim istraživanjima, uglavnom, korišten je Upitnik o dimenzijama religioznosti i njenom utjecaju na svakidašnji život (Ćorić, 1998: 232–234), utemeljen na znanstvenim studijama Glocka i Starka (1965, 1966), te Kinga i Hunta (1967, 1969), a kojeg je Ćorić objavio u svojoj knjizi Psihologija religioznosti (1998), kao i Allport–Rossova skala religiozne orijentacije prevedena s engleskog jezika. (Allport i Ross, 1967) U našem istraživanju korišten je Upitnik religioznosti za ispitanike islamske vjeroispovijesti. (Isić, Pehlić i Neimarlija, 2014) Osnova za njegovo konstruiranje bio je teorijski koncept utemeljen na znanstvenim studijama Glocka i Starka (1962 i 1965), a sastoji se od tri dimenzije religioznosti ispitanika islamske vjeroispovijesti. Primarnu dimenziju religioznosti predstavlja prihvatanje i internaliziranje osnovnih postulata islamskog vjerovanja, s naglaskom na internalizirano vjerovanje i percepciju Allaha, dž.š. Drugu dimenziju predstavlja obavljanje namaza posredstvom kojeg se ostvaruje bliska povezanost sa Allahom, dž.š., i učvršćuje vjerovanje, dok treću dimenziju predstavlja interpersonalni odnos s drugim ljudima u saglasnosti s islamskim postulatima.

1.2. Motivacija za školskim učenjem

U školskom učenju vanjski i unutarnji motivi utječu na motivaciono ponašanje. Kada su u pitanju vanjski motivi, koji se nalaze van situacije onog koji uči (npr. ocjene, diplome, materijalna korist), onda govorimo o vanjskoj motivaciji. Ako je nastavnik u centru nastavnog procesa, onda on uključuje sredstva vanjske motivacije, a ako je učenik, onda se teži razvijanju unutarnje motivacije.

U kontekstu učenja značajno je pojasniti ova dva oblika motivacije: intrinzični i ekstrinzični. Leman

¹ U uvome radu korišten je prijevod Kur'ana Besima Korkuta i u literaturi je naveden na odgovarajući način. U saglasnosti s islamskom tradicijom u radu

ćemo citirati na sljedeći način: Kur'an, 49:14, gdje 49 predstavlja redni broj sure (poglavlja), a 14 redni broj ajeta (stavka). Na sličan način se iz religijskih razloga

citiraju i druge svete knjige i, s razlogom, djelimično se odstupa od doslovne primjene standarda citiranja u tehnici pisanja znanstvenog rada

(2011) navodi da stručnjaci smatraju da je intrinzični oblik najjači i najvredniji oblik motivacije. On nastaje kad djeca rade iz radoznalosti i zanimanja, iz uživanja u temi, kada djelatnost jača i kada im spoljašnji podsticaj u vidu majčine opomene nije potreban. Ovakva motivacija proizvodi kvalitetno, dugotrajno i aktivno znanje jer je učenik podstaknut iznutra, on se pronalazi u tome što radi. Posebnu važnost ima u tome što ta aktivnost ispunjava učenika. S druge strane, kod ekstrinzične motivacije, školsko učenje je "uglavnom površno i bez pravog efekta jer se radi samo o tome da se stvari što brže završe. Nagrade djeluju privremeno, isto kao i strah od kazne. Unutrašnja snaga volje ne može se spolja izgraditi. (Leman, 2011)

Podjela motivacije u učenju na unutarnju i vanjsku odgovara podjeli na primarnu i sekundarnu, koju navode drugi autori. Prednost se daje unutarnjoj motivaciji, odnosno primarnoj, u pogledu intelektualnog usvajanja. Nastavni proces teži transformisanju vanjske, odnosno sekundarne motivacije u unutarnju, a to se može ostvariti kada dođe do približavanja između sredstva i svrhe učenja.

Po tome koliko dugo i s kakvim intenzitetom treba podsticati neki oblik ponašanja razlikuju se kontinuirani i diskontinuirani podsticaji. Kontinuirani podsticaji se primjenjuju u procesu formiranja nekog oblika ponašanja, tj. određeno ponašanje se podstiče sve dotle dok je neoformljeno. Čim je kod učenika izgrađen željeni oblik ponašanja, primjenjuju se diskontinuirani podsticaji. (Đorđević, 1997) Ističe podsticaje s reakcionom kvotom, odnosno, učenik treba da dobije neku potvrdu o svojoj aktivnosti poslije određenog broja željenih oblika ponašanja.

Kreiranje konteksta i razvoj motivacije za školsko učenje je izuzetno značajan cilj nastavnog procesa, a osnovni razlozi za to sadržani su u poželjnim odgojno-obrazovnim efektima koje, pod određenim uvjetima, može imati razvijena motivacija kako

za samog učenika, tako i za efikasnost poučavanja, pa i za širu društvenu zajednicu. (Marentić-Požarnik, 1978; Palekčić, 1985; Savić, 1994; Trebješanin, 1986)

Rezultati istraživanja (Trebješanin i Šefer, 1991) pokazuju da početni pozitivan stav prema školi i entuzijazam s kojim prvaci izvršavaju školske obaveze, a koji su rezultat socijalnih podsticaja i opće radoznalosti, počinju vidljivo opadati već u trećem razredu, ako izostane posebna briga o motivacionoj strani školskog učenja. Istraživanja, u eksperimentalnim uvjetima, prema Trebješaninu (1998) pokazuju da je uz pomoć odgovarajućih postupaka moguće, već i kod djece nižeg osnovnoškolskog uzrasta, kreirati intrinzične motive za usvajanje strukturiranih naučnih znanja, a ne samo za izolirane zanimljive sadržaje. Volker i saradnici (Walker and al., 2004) obavili su istraživanje čiji je predmet bio odnos samoreguliranog učenja, kolaborativnog učenja i mogućnosti za koregulaciju (McCaslin i Hickey, 2001; Rohrkemper, 1989; Walker and al., 2004) u nastavnom kontekstu, pri čemu je poseban značaj dat instruktivnoj podršci (*scaffolding*) nastavnika. Švarc i Votermen (Schwartz i Waterman, 2006) proveli su longitudinalno istraživanje o promjeni interesovanja i unutrašnje motivacije učenika tokom vremena. Nalazi su pokazali da tokom vremena aktivnosti mogu postati više ili manje povezane sa svojstvima unutrašnje motivacije. Značajan progresivni pad u toku semestra pronađen je za samodeterminaciju, "flow" doživljaje i interesovanja.

2. Metod

Glavni cilj ovog istraživanja bio je da se na osnovu ispitivanja stavova učenika osnovne i srednje škole ustanovi kakav je odnos religioznosti učenika i motivacije za školskim učenjem. Također, u radu će biti predstavljeni odgovori na istraživačka pitanja: Postoji li razlika u stepenu religioznosti između učenika osnovnih i srednjih

škola? Postoji li razlika u stepenu i vrsti motivacije između učenika osnovnih i srednjih škola? Postoje li spolne razlike u stepenu religioznosti? Postoje li spolne razlike u stepenu motiviranosti za školskim učenjem?

Po svojoj naravi ovo istraživanje je korelacijsko neeksperimentalno. Od istraživačkih metoda korišteni su: metod teorijske analize (u oblikovanju teorijskog okvira istraživačkog problema u uvodnom dijelu rada) i deskriptivno-analički servej metod (u prikupljanju, analizi, interpretaciji i diskusiji stavova učenika osnovnih i srednjih škola). Od istraživačkih tehnika korišteni su upitnici.

2.1. Instrumenti

Kao istraživački instrumenti korišteni su:

- Upitnik religioznosti (Isić, Pehlić i Neimarlija, 2014) i
- Upitnik školske motivacije – The Inventory of School Motivation – ISM. (Ali i McInerney, 2005)

Upitnik religioznosti (Isić, Pehlić i Nemiarlija, 2014) konstruiran je za istraživanje religioznosti ispitanika islamske vjeroispovijesti. Faktorskom analizom Upitnika religioznosti utvrđena je njegova konstruktivna valjanost, tj. izdvojena su tri faktora ili dimenzije religioznosti, a ne pet kao što se pretpostavilo.

Prvi izdvojeni faktor objasnio je 19% varijanse, te je grupirao tvrdnje koje se odnose na prihvatanje osnovnih postulata islamskog vjerovanja, s naglaskom na kognitivno internaliziranje vjerovanja i percepciju Allaha, dž.š., u saglasnosti s islamskim postulatima. Tvrdnje koje su se odnosile na islamsko vjerovanje, religiozno iskustvo i kognitivni nivo vjerovanja grupirale su se oko jednog zajedničkog faktora, što ukazuje na njihovu međusobnu uslovljenost, kohezivnost i nerazdvojjivost u metodološkom i psihološkom smislu.

Drugi izdvojeni faktor objasnio je 13% varijanse, te je grupirao tvrdnje koje se odnose na obavljanje namaza.

Treći izdvojeni faktor objasnio je oko 10% varijanse i grupirao je tvrdnje koje se odnose na interpersonalni odnos s drugim ljudima u saglasnosti s islamskim postulatima.

Utvrđeno je da najveću važnost ili jezgro religioznosti čini prihvatanje i internaliziranje osnovnih postulata islamskog vjerovanja, s naglaskom na vjerovanje i percepciju Allaha, dž.š., u saglasnosti s islamskim postulatima, zatim slijedi obavljanje namaza unutar kojeg se učvršćuje vjerovanje i ostvaruje bliska povezanost s Allahom, dž.š., a potom se iz internaliziranog vjerovanja sagledavaju i obrasci interpersonalnih odnosa s drugim ljudima u saglasnosti s islamskim postulatima.

Tri navedena faktora religioznosti izdvojila su se po stepenu razvoja religioznosti (od unutrašnjih do vanjskih aspekata religioznosti). Na osnovu rezultata faktorske analize konstatovalo se da se konstruisanim Upitnikom ispituju ili mjere tri dimenzije religioznosti ispitanika islamske vjeroispovijesti.

Dobijeni Cronbachov alpha koeficijent pouzdanosti ukazao je da konstruisani Upitnik religioznosti ima izrazito visok stepen pouzdanosti ($\alpha=0,950$), što ukazuje da je riječ o izrazito homogenom instrumentu, čije su tvrdnje u visokom stepenu međusobne povezanosti. Utvrđena je i unutrašnja konzistencija svake skale zasebno. Cronbachov alpha koeficijent pouzdanosti Subskale koja se odnosi na internalizirano vjerovanje i percepciju Allaha, dž.š., u saglasnosti sa islamskim postulatima iznosi ($\alpha=0,975$), Subskale koja se odnosi na obavljanje namaza iznosi ($\alpha=0,933$) i Subskale koja se odnosi na interpersonalne odnose s drugim ljudima u saglasnosti sa islamskim postulatima iznosi ($\alpha=0,843$). Dobijeni rezultati ukazuju na izrazito visok koeficijent unutrašnje konzistencije sve tri subskale religioznosti.

Ispitana je pouzdanost Upitnika i na našem uzorku, te je utvrđen visok Cronbachov alpha koeficijent

pouzdanosti ($\alpha=,896$) koji ukazuje na njegovu jasnu homogeniziranost (tabela 43. u priložima).

Upitnik školske motivacije – The Inventory of School Motivation – ISM (Ali & McInerney, 2005) konstruisan je za mjerenje školske motivacijske ciljne orijentacije studenata. Dizajniran je da objasni školske motivacijske karakteristike individua i grupa radi ispitivanja sličnosti i razlika između njih; objasni ishodne promjene, poput školskog uspjeha, tj. rezultata u slučaju pojedinačnih individualnih i grupnih karakteristika i razlika, i/ili da predvidi buduće rezultate ponašanja učenika pojedinačno i grupne karakteristike.

Upitnik školske motivacije sastoji se iz osam subskala: spremnost na izvršavanje školskih zadataka (1, 2, 3 i 4), ulaganje truda i napora u školsko učenje (5, 6, 7, 8, 9, 10 i 11), takmičenje s drugim učenicima u izvršavanju školskih zadataka (12, 13, 14, 15, 16 i 17), težnja za dominacijom i društvenom moći (18, 19, 20, 21, 22 i 23), težnja za grupnim radom (24, 25 i 26), težnja za pomaganjem drugima u vršenju školskih zadataka (27, 28, 29, 30 i 31), potreba za pozitivnim potkrepljenjem u izvršavanju školskih zadataka od strane drugih (nastavnika, roditelja i prijatelja) (32, 33, 34, 35 i 36) i potreba za nagrađivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha (37, 38, 39, 40, 41, 42 i 43).

Izvršena je provjera Upitnika školske motivacije i na našem uzorku, te je konstatovano da ima visok stepen pouzdanosti ($\alpha=0,925$), što ukazuje da je riječ o izrazito homogenom instrumentu čije su tvrdnje u visokom stepenu međusobne povezanosti. Stepenu pouzdanosti subskala je sljedeći: spremnost na izvršavanje školskih zadataka ($\alpha=0,783$), ulaganje truda i napora u školsko učenje ($\alpha=0,765$), takmičenje s drugim učenicima u izvršavanju školskih zadataka ($\alpha=0,721$), težnja za dominacijom i društvenom moći ($\alpha=0,756$), težnja za grupnim radom ($\alpha=0,765$), težnja za pomaganjem drugima u vršenju školskih zadataka ($\alpha=0,768$), potreba

za pozitivnim potkrepljenjem u izvršavanju školskih zadataka od drugih (nastavnika, roditelja i prijatelja) ($\alpha=0,727$) i potreba za nagrađivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha ($\alpha=0,726$) (tabela 45. u priložima).

2.2. Ispitanici

Istraživački uzorak činilo je 329 ispitanika (159 iz osnovne škole i 170 iz srednje škole). Činili su ga učenici sedmog razreda osnovnih škola i učenici drugog razreda srednjih škola iz Jajca, Donjeg Vakufa, Bugojna, Gornjeg Vakufa, Travnika, Viteza i Novog Travnika. Po varijabli spol uzorak je sačinjavalo 47,1% ispitanika muškog i 52,9% ispitanika ženskog spola. Prema uzrastu ispitanika uzorak je sačinjavalo 48,3% učenika osnovne i 51,7% učenika srednje škole.

2.3. Statistički postupci

Od statističkih postupaka u radu su predstavljeni osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike. Budući da je ustanovljeno da distribucija rezultata odstupa od normalne raspodjele, korišteni su statistički postupci neparametrijske statistike. Za testiranje povezanosti bipolarnih varijabli korišten je Mann-Whitney test, a za testiranje korelacije je korišten Spearmanov koeficijent korelacije.

3. Prikaz rezultata istraživanja i diskusija

Prije nego što se pristupilo definiranju odnosa između istraživačkih varijabli, utvrđeni su osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike, a potom i distribucija rezultata dobijenih na Upitniku religioznosti (Isić, Pehlić i Neimarlija, 2014) i Upitniku školske motivacije (Ali & McInerney, 2005).

U tabeli 1. predstavljene su ostvarene prosječne vrijednosti na Upitniku religioznosti unutar sve tri subskale (prihvatanje postulata islamskog vjerovanja, ophođenje s drugima u skladu sa islamskim postulatima i obavljanje namaza).

Tabela 1. Osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike utvrđeni pri ispitivanju religioznosti

	N (broj Ispitanika)	Minimum	Maksimum	Suma	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Prihvatanje postulata islamskog vjerovanja	329	101,00	171,00	51139,00	155,91	12,56
Obavljanje namaza	329	,00	27,00	5479,00	16,65	5,19
Ophođenje s drugima u skladu sa islamskim postulatima	329	15,00	36,00	9607,00	29,20	4,41

U tabeli 1. vidljive su ostvarene prosječne vrijednosti i standardne devijacije unutar svih subskala Upitnika religioznosti. Najveća prosječna vrijednost utvrđena je na subskali

prihvatanje postulata islamskog vjerovanja (AS=155,91), slijedi ophođenje s drugima u skladu sa islamskim postulatima (AS=29,20), te obavljanje namaza (AS=16,65), što je u skladu

s brojem tvrdnji navedenih subskala. Također, shodno navedenim aritmetičkim sredinama izražen je i stepen standardne devijacije ili raspršenja rezultata oko aritmetičke sredine.

Tabela 2. Odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele unutar subskala Upitnika religioznosti

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Prihvatanje postulata islamskog vjerovanja	,131	328	,000	,894	328	,000
Obavljanje namaza	,063	328	,003	,981	328	,000
Ophođenje s drugima u skladu sa islamskim postulatima	,100	328	,000	,966	328	,000

Rezultati predstavljeni u tabeli 2, a dobijeni putem Kolmogorov-Smirnovog testa, ukazuju na stepen odstupanja dobijenih rezultata od normalne raspodjele unutar pojedinih subskala Upitnika

religioznosti: prihvatanje postulata islamskog vjerovanja (0,131; $p < 0,01$), obavljanje namaza (0,063; $p < 0,01$), te ophođenje s drugima u skladu sa islamskim postulatima (0,100; $p < 0,01$).

U tabeli 3. predstavljene su ostvarene prosječne vrijednosti na Upitniku školske motivacije unutar svih osam subskala (zadatak, trud, takmičenje, društvena moć, rad u grupama, briga za društvo, pohvala i nagrada).

Tabela 3. Osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike utvrđeni pri ispitivanju školske motivacije

	N (broj Ispitanika)	Minimum	Maksimum	Sum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Trud	329	15	35	9487	28,84	4,19
Nagrada	329	7	35	8607	26,16	6,895
Pohvala	329	5	25	6610	20,09	4,6
Takmičenje	329	6	30	6493	19,74	5,672
Briga za društvo	329	5	25	6400	19,45	3,994
Zadatak	329	10	20	5968	18,14	1,829
Društvena moć	329	6	30	4990	15,17	6,899
Rad u grupama	329	3	15	3735	11,35	2,998

U tabeli 3. vidljive su ostvarene prosječne vrijednosti i standardne devijacije unutar svih subskala Upitnika školske motivacije. Najveća prosječna vrijednost utvrđena je na

subskalama trud (AS=28,84), briga za društvo (AS=20,09), te pohvala (AS=20,09), a najmanju prosječnu vrijednost ima subskala rad u grupama (AS=11,35), što je u skladu s brojem

tvrdnji navedenih subskala. Također, shodno navedenim aritmetičkim sredinama izražen je i stepen standardne devijacije ili raspršenja rezultata oko aritmetičke sredine.

Tabela 4. Odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele unutar subskala Upitnika školske motivacije

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Zadatak	,207	329	,000	,867	329	,000
Trud	,114	329	,000	,955	329	,000
Takmičenje	,081	329	,000	,977	329	,000
Društvena moć	,107	329	,000	,941	329	,000
Rad u grupama	,113	329	,000	,928	329	,000
Briga za društvo	,121	329	,000	,948	329	,000
Pohvala	,143	329	,000	,883	329	,000
Nagrada	,119	329	,000	,921	329	,000

Rezultati predstavljeni u tabeli 4, a dobijeni putem Kolmogorov-Smirnovog testa, ukazuju na stepen odstupanja dobijenih rezultata od normalne raspodjele unutar pojedinih subskala Upitnika školske motivacije: zadatak (0,207; $p < 0,01$), trud (0,114; $p < 0,01$), takmičenje (0,081; $p < 0,01$), društvena moć (0,107; $p < 0,01$), rad u grupama (0,113; $p < 0,01$), briga za društvo (0,121;

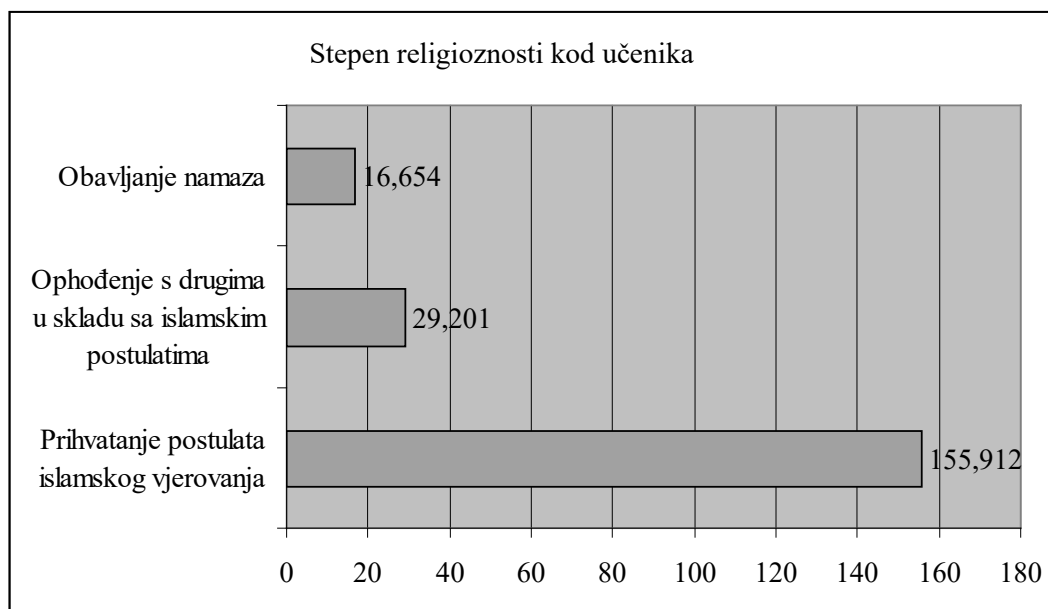
$p < 0,01$), pohvala (0,143; $p < 0,01$), te nagrada (0,119; $p < 0,01$).

3.1. Religioznost učenika osnovnih i srednjih škola

Na osnovu uvida u tabelu 1. i grafikon 1. vidljivo je kako u ovom istraživačkom dizajnu religioznost ima trodijelnu strukturu: 1. Prihvatanje postulata islamskog vjerovanja, 2. Obavljanje namaza i

3. Ophođenje s drugima u skladu s islamskim postulatima.

Rezultati istraživanja (tabela 1. i grafikon 1.) stepena religioznosti, a na osnovu analize aritmetičkih sredina rezultata na subskalama religioznosti, pokazali su kako je na prvom mjestu prihvatanje postulata islamskog vjerovanja, na drugom ophođenje s drugima u skladu s islamskim postulatima i na trećem obavljanje namaza.

Grafikon 1. Stepen religioznosti kod učenika

Rezultati potvrđuju kako je u najvećoj mjeri prisutna deklarativna religioznost, slijedi njezina socijalna dimenzija, a u najmanjoj mjeri prisutno je prakticiranje vjere. Naime, imajući u vidu da je obavljanje namaza

najmanje zastupljeno kod učenika, lahko je zaključiti kako školska vjeronauka i drugi religijski faktori u većoj mjeri obrazovno utječu na učenike, te kako u manjoj mjeri imaju odgojnu funkciju s ciljem prakticiranja vjere.

Ispitali smo stepen religioznosti učenika osnovnih i srednjih škola i ustanovili postoji li između njih statistički značajna razlika. Slijedi prikaz i analiza razlike u stepenu religioznosti učenika osnovnih i srednjih škola.

Tabela 5. Rang vrijednosti religioznosti u odnosu na varijablu uzrast ispitanika

	Uzrast ispitanika	N	Mean Rank	Sum of Ranks
1. Prihvatanje postulata islamskog vjerovanja	osnovna škola	158	171,81	27145,50
	srednja škola	170	157,71	26810,50
2. Obavljanje namaza	osnovna škola	159	160,02	25443,00
	srednja škola	170	169,66	28842,00
3. Ophođenje s drugima u skladu sa islamskim postulatima	osnovna škola	159	163,47	25992,00
	srednja škola	170	166,43	28293,00

Tabela 6. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu uzrast ispitanika

	1	2	3
Mann-Whitney U	12275,500	12723,000	13272,000
Wilcoxon W	26810,500	25443,000	25992,000
Z	-1,348	-,920	-,283
Asymp. Sig. (2-tailed)	,178	,357	,778

a. Grouping Variable: Uzrast ispitanika

Rezultati istraživanja, uvidom u rang vrijednosti religioznosti (tabela 5.), ukazuju da ne postoji statistički značajna razlika u stepenu religioznosti između učenika osnovne i srednje škole.

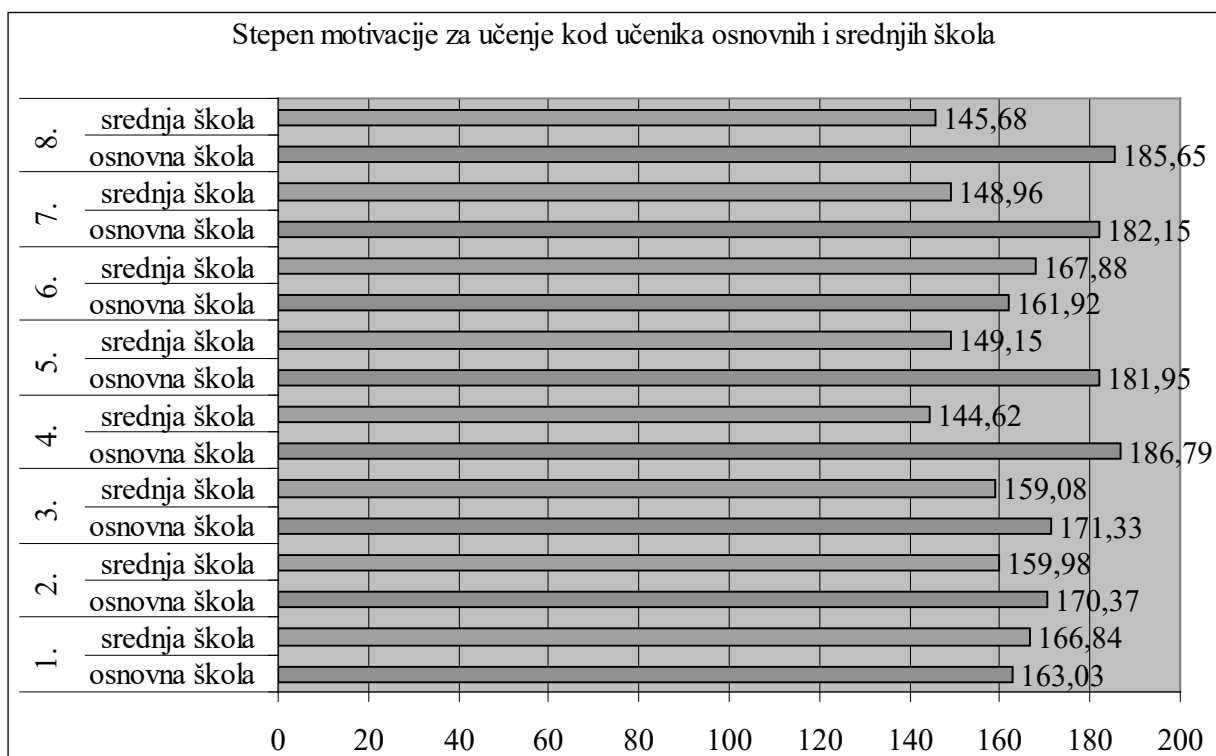
Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 6.) pokazali su kako evidentirana razlika u stepenu religioznosti učenika osnovne i srednje škole nije

statistički značajna ni na jednoj subskali religioznosti. Dakle, ne postoji statistički značajna razlika u stepenu religioznosti između učenika osnovne i srednje škole niti na jednoj subskali religioznosti. Pretpostavljamo da razlika u stepenu religioznosti učenika osnovne i srednje škole ne postoji, jer se ni srednjoškolska vjeronauka ne razlikuje od osnovnoškolske

vjeronauke, tj. da ima u većoj mjeri obrazovni karakter, a da je zapostavljen odgojni karakter koji bi trebao biti u funkciji odgoja u vjeri.

3.2. Motivacija za školskim učenjem učenika osnovnih i srednjih škola

Na osnovu uvida u tabelu 3. i grafikon 2. vidljivo je kako u ovom istraživačkom dizajnu motivacija

Grafikon 2. Stepen motivacije za školsko učenje kod učenika osnovnih i srednjih škola

za školsko učenje ima osmodijelnu strukturu: 1. spremnost za izvršavanje školskih zadataka (zadatak), 2. ulaganje truda i napora u školsko učenje (trud), 3. takmičenje s drugim učenicima u izvršavanju školskih zadataka (takmičenje), 4. težnja za dominacijom i društvenom moći (društvena moć), 5. težnja za grupnim radom (rad u grupama), 6. težnja za pomaganjem drugima u vršenju školskih zadataka (briga za društvo), 7. potreba za pozitivnim potkrepljenjem u izvršavanju školskih zadataka od drugih – nastavnika, roditelja i prijatelja (pohvala) i 8.

potreba za nagrađivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha (nagrada).

Rezultati istraživanja (tabela 7. i grafikon 2.) motivacije učenika za školsko učenje, a na osnovu analize aritmetičkih sredina rezultata na subskalama motivacije za školsko učenje, pokazali su kako je na prvom mjestu trud, slijede ga nagrada, pohvala, takmičenje, briga za društvo, zadatak, društvena moć, a na posljednjem mjestu je rad u grupama. Također, vidljivo je da je motivacija za školsko učenje u većoj mjeri prisutnija kod učenika osnovne škole za sve subskele osim

za zadatak, gdje je veća motiviranost vidljiva kod učenika srednje škole.

Rezultati istraživanja potvrđuju model naše škole u kojem je uveliko zastupljena ekstrinzična motivacija za postignućem. Vidljivo je da je jasno oblikovan odgojni ideal učenika koji se uveliko u svome postignuću oslanja na vlastiti trud očekujući ekstrinzično motiviranu satisfakciju.

Ispitali smo stepen motivacije za školsko učenje kod učenika osnovnih i srednjih škola i ustanovili postoji li između njih statistički značajna razlika.

Tabela 7. Rang vrijednosti zavisnih varijabli u odnosu na varijablu uzrast ispitanika

	Uzrast ispitanika	N	Mean Rank	Sum of Ranks
1. Zadatak	osnovna škola	159	163,03	25921,50
	srednja škola	170	166,84	28363,50
2. Trud	osnovna škola	159	170,37	27088,50
	srednja škola	170	159,98	27196,50
3. Takmičenje	osnovna škola	159	171,33	27241,50
	srednja škola	170	159,08	27043,50
4. Društvena moć	osnovna škola	159	186,79	29700,00
	srednja škola	170	144,62	24585,00
5. Rad u grupama	osnovna škola	159	181,95	28930,00
	srednja škola	170	149,15	25355,00
6. Briga za društvo	osnovna škola	159	161,92	25746,00
	srednja škola	170	167,88	28539,00
7. Pohvala	osnovna škola	159	182,15	28961,50
	srednja škola	170	148,96	25323,50
8. Nagrada	osnovna škola	159	185,65	29519,00
	srednja škola	170	145,68	24766,00

Tabela 8. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu uzrast ispitanika

	1	2	3	4	5	6	7	8
Mann-Whitney U	13201,5	12661,5	12508,5	10050,0	10820,0	13026,0	10788,5	10231,0
Wilcoxon W	25921,5	27196,5	27043,5	24585,0	25355,0	25746,0	25323,5	24766,0
Z	-,372	-,993	-1,169	-4,025	-3,152	-,569	-3,179	-3,815
Asymp. Sig. (2-tailed)	,710	,321	,242	,000	,002	,569	,001	,000

a. Grouping Variable: Uzrast ispitanika

Rezultati Mann-Whitney testa pokazali su kako postoje statistički značajne razlike, na nivou značajnosti od 0,01 u stepenu motivacije za školsko učenje između učenika osnovne i srednje škole na subskalama motivacije za školsko učenje: društvena moć, rad u grupama, pohvala i nagrada, a na drugim subskalama razlika nije statistički značajna. Naime, učenici osnovnih škola iskazuju viši stepen težnji za dominacijom i društvenom moći u razredu, zatim

više teže ka grupnom radu, pozitivnim potkrepljenjem u izvršavanju školskih zadataka i nagrađivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha u odnosu na učenike srednjih škola.

3.3. Odnos spola i zavisnih varijabli

S ciljem ispitivanja odnosa religioznosti s nezavisnom varijablom spol ispitanika uradili smo Mann-Whitney test.

Generalno, uvidom u srednji rang istraživački rezultati (tabela 9)

potvrđuju ranije istraživačke spoznaje po kojima su djevojčice religioznije od dječaka. Istovremeno, rezultati istraživanja (tabela 10) pokazali su da postoji razlika samo na varijabli prihvatanje postulata islamskog vjerovanja. Na varijabli prihvatanje postulata islamskog vjerovanja ispitanici ženskog spola su pokazali statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od 0,01 u odnosu na ispitanike muškog spola. Ostale razlike u srednjem rangu nisu statistički značajne.

Tabela 9. Rang vrijednosti religioznosti u odnosu na varijablu spol

	Spol učenika	N	Mean Rank	Sum of Ranks
1. Prihvatanje postulata islamskog vjerovanja	muški	154	148,27	22833,50
	ženski	174	178,86	31122,50
2. Obavljanje namaza	muški	155	158,50	24568,00
	ženski	174	170,79	29717,00
3. Ophođenje s drugima u skladu sa islamskim postulatima	muški	155	153,72	23826,00
	ženski	174	175,05	30459,00

Tabela 10. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu spol ispitanika

	1	2	3
Mann-Whitney U	10898,500	12478,000	11736,000
Wilcoxon W	22833,500	24568,000	23826,000
Z	-2,922	-1,172	-2,036
Asymp. Sig. (2-tailed)	,003	,241	,042

a. Grouping Variable: Spol ispitanika

S ciljem sagledavanja odnosa motivacije za školskim učenjem s nezavisnom varijablom spol primijenjen je Mann-Whitney test. Rezultati istraživanja

(tabela 11) pokazali su da na subskalama takmičenje, društvena moć, rad u grupama i nagrada ispitanici muškog spola pokazuju veću motiviranost od ispitanika

ženskog spola, dok na subskalama zadatak, trud, briga za društvo i pohvala ispitanici ženskog spola pokazuju veću motiviranost od ispitanika muškog spola.

Tabela 11. Rang vrijednosti zavisnih varijabli u odnosu na varijablu spol

	Spol učenika	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Zadatak	muški	155	162,72	25221,50
	ženski	174	167,03	29063,50
Trud	muški	155	149,34	23147,00
	ženski	174	178,95	31138,00
Takmičenje	muški	155	183,61	28459,50
	ženski	174	148,42	25825,50
Društvena moć	muški	155	188,03	29145,00
	ženski	174	144,48	25140,00

	Spol učenika	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Rad u grupama	muški	155	167,65	25985,00
	ženski	174	162,64	28300,00
Briga za društvo	muški	155	159,77	24765,00
	ženski	174	169,66	29520,00
Pohvala	muški	155	164,93	25564,00
	ženski	174	165,06	28721,00
Nagrada	muški	155	179,09	27759,00
	ženski	174	152,45	26526,00

Tabela 12. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu spol

	Zadatak	Trud	Takmičenje	Društvena moć	Rad u grupama	Briga za društvo	Pohvala	Nagrada
Mann-Whitney U	13131,5	11057,0	10600,5	9915,0	13075,0	12675,0	13474,0	11301,0
Wilcoxon W	25221,5	23147,0	25825,5	25140,0	28300,0	24765,0	25564,0	26526,0
Z	-,420	-2,828	-3,355	-4,152	-,480	-,944	-,013	-2,540
Asymp. Sig. (2-tailed)	,675	,005	,001	,000	,631	,345	,990	,011

a. Grouping Variable: Spol ispitanika

Rezultati istraživanja Mann-Whitney testa (tabela 12) pokazali su kako u motiviranosti za školskim učenjem postoji statistički značajna razlika u stavovima ispitanika muškog i ženskog spola na subskalama trud, takmičenje, društvena moć i nagrada, a na ostalim subskalama ne postoji statistički značajna razlika u njihovim

stavovima. Dakle, na varijablama takmičenje, društvena moć i nagrada ispitanici muškog spola su pokazali statistički značajno viši srednji rang u odnosu na ispitanike ženskog spola, dok su na varijabli trud ispitanici ženskog spola pokazali statistički značajno viši srednji rang u odnosu na ispitanike muškog spola.

3.4. Odnos religioznosti i motivacije za školskim učenjem

Za predstavljanje istraživačkih rezultata o odnosu religioznosti i motivacije učenika za školskim učenjem, a s obzirom da dobijeni rezultati odstupaju od normalne raspodjele, korišten je Spearman's rho koeficijent korelacije.

Tabela 13. Odnos religioznosti učenika i motivacije za školskim učenjem

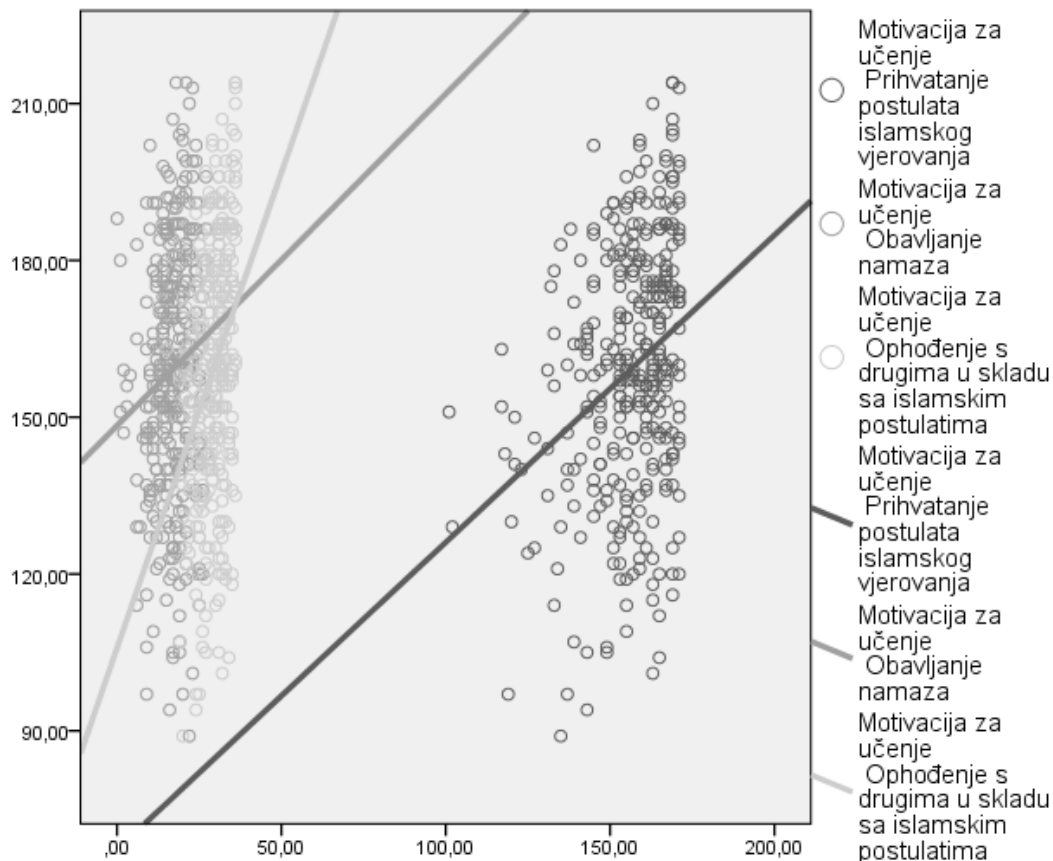
		Religioznost učenika	Motivacija za učenje
Spearman's rho	Religioznost učenika	Correlation Coefficient	1,000
		Sig. (2-tailed)	.
		N	328
	Motivacija za učenje	Correlation Coefficient	,313**
		Sig. (2-tailed)	,000
		N	327

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Iz korelacijske matrice vidljivo je da postoji statistički značajna pozitivna povezanost između subskala religioznosti učenika i subskala motivacije za školskim učenjem.

Iz skater dijagrama vidljivo je da porast na skali religioznosti prati porast na skali motivacije za školskim učenjem. Rezultati istraživanja pokazali su da postoji statistički

značajna pozitivna povezanost religioznosti učenika i motivacije za školskim učenjem. Korelacija je pozitivno signifikantna na nivou značajnosti 0,01.

Grafikon 3. Odnos religioznosti učenika i motivacije za školskim učenjem

Tako ispitanici koji pokazuju veće vrijednosti na subskalama religioznosti istovremeno pokazuju i statistički

značajno veće vrijednosti na nivou značajnosti 0,01, na skali motivacije za školskim učenjem.

Ispitan je i odnos religioznosti sa subskalama motivacije za školsko učenje.

Tabela 14. Odnos religioznosti učenika i subskala motivacije za školskim učenjem

Spearman's rho	Zadatak	Trud	Takmičenje	Društvena moć	Rad u grupama	Briga za društvo	Pohvala	Nagrada
Correlation Coefficient	,367**	,498**	,143**	,039	,186**	,460**	,291**	,125*
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,010	,479	,001	,000	,000	,023

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Iz skater dijagrama 4. vidljivo je kako porast na skali religioznosti prati porast na svim subskalama motivacije za školsko učenje. Rezultati istraživanja (tabela 14.) pokazali su da postoji statistički značajna pozitivna povezanost religioznosti učenika i subskala motivacije za školskim učenjem. Izuzetak je samo subskala društvena moć koja nije statistički značajno povezana s religioznošću učenika.

Shodno tome može se konstatovati da religioznost kod učenika

pozitivno podstiče spremnost na izvršavanje školskih zadataka, spremnost na ulaganje truda i napora u školsko učenje, takmičenje s drugim učenicima u izvršavanju školskih zadataka, težnju ka grupnom radu u razredu, težnju za pomaganjem drugima u izvršavanju školskih zadataka i potrebu za nagrađivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha.

Rezultati korelacijske analize (tabela 14.) pokazali su kako učenici koji na skali religioznosti pokazuju veće vrijednosti u statistički značajnoj

mjeri, na nivou značajnosti 0,01, pokazuju veće vrijednosti na subskalama motivacije za školskim učenjem: zadatak, trud, takmičenje, rad u grupama, briga za društvo i pohvala, te na nivou značajnosti 0,05 pokazuju veće vrijednosti na subskali nagrada.

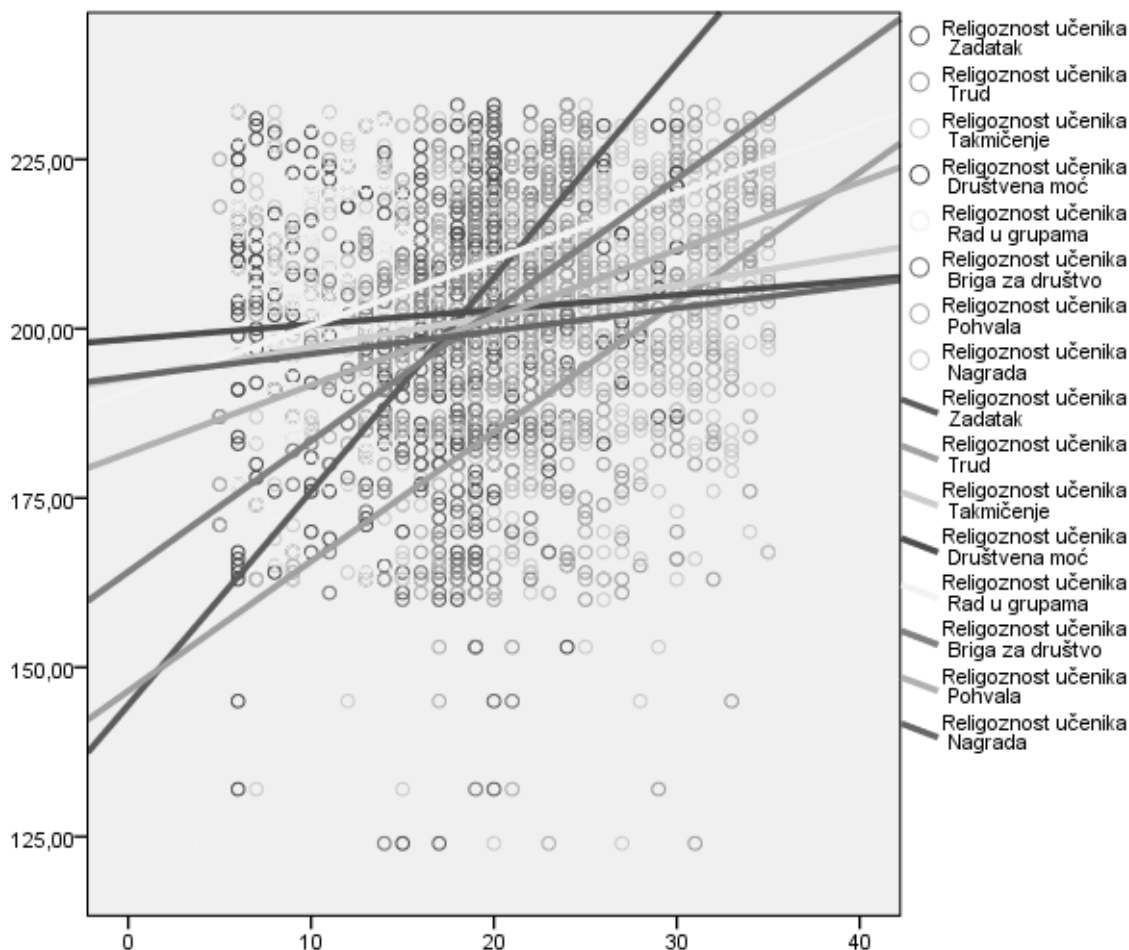
Studija Metina Güvena (2013) pod nazivom Veza između motivacije i religioznosti: empirijsko istraživanje povezanosti akademske motivacije i intrinzične religijske motivacije, ispitala je vezu između religioznosti i akademske motivacije kod učenika

srednjih škola i studenata u Turskoj. Prema rezultatima, veza između akademske motivacije i intrinzične religijske motivacije ne postoji. Njegovi rezultati su suprotni našima.

Rezultatima našeg istraživanja kompatibilni su rezultati istraživanja koje su proveli Vejo, Adilović i Durmić

(2016), a koje je pokazalo da je kod učenika nedovoljnog i dobrog uspjeha u odnosu na učenika vrlo dobrog i odličnog uspjeha više zastupljena dimenzija dnevnog spiritualnog iskustva, dok je religijska podrška značajno više prisutnija kod učenika odličnog uspjeha u odnosu na učenike dobrog uspjeha.

Istraživački rezultati su potvrdili da ispitanici pravilno razumiju važnost učenja iz islamske perspektive, po kojoj je Allahu, dž.š., draži učeni vjernik od pobožnog vjernika, te da su shvatili poruku prve objave: “Uči, čitaj u ime Svo-ga Gospodara!”.

Grafikon 4. Odnos religioznosti učenika i subskala motivacije za školskim učenjem

4. Zaključak

Na temelju uvida u relevantne teorijske i istraživačke izvore može se izvesti zaključak kako se religioznost potvrđuje kao varijabla koja ostvaruje relacije s nizom različitih varijabli u različitim naučnim oblastima: antropologiji, sociologiji, psihologiji i pedagogiji.

Na temelju rezultata ovog istraživanja mogu se izvesti sljedeći zaključci:

- Ne postoji statistički značajna razlika u stepenu religioznosti između učenika osnovne i srednje škole niti na jednoj subskali religioznosti.

- U kontekstu motivacije za školskim učenjem učenici osnovnih škola iskazuju viši stepen težnji za dominacijom i društvenom moći u razredu, zatim više teže grupnom radu, pozitivnim potkrepljenjem u izvršavanju školskih zadataka i nagrađivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha u odnosu na učenike srednjih škola.
- U okviru skale religioznosti samo na varijabli prihvatanje postulata islamskog vjerovanja ispitanici ženskog spola su pokazali statistički značajno

viši srednji rang u odnosu na ispitanike muškog spola, a na druge dvije varijable ne postoji statistički značajna razlika.

- Ispitanici koji pokazuju veće vrijednosti na subskalama religioznosti istovremeno pokazuju i statistički značajno veće vrijednosti na skali motivacije za školskim učenjem.
- Religioznost kod učenika pozitivno podstiče spremnost na izvršavanje školskih zadataka, spremnost na ulaganje truda i napora u školsko učenje, takmičenje s drugim učenicima u izvršavanju školskih zadataka,

težnju ka grupnom radu u razredu, težnju za pomaganjem drugima u izvršavanju školskih zadataka i potrebu za nagradivanjem zbog ostvarenog školskog uspjeha.

Istraživački rezultati potvrđuju kako je u najvećoj mjeri prisutna deklarativna religioznost, slijedi njezina socijalna dimenzija, što implicira zaključak kako školska vjeronauka i drugi religijski faktori u većoj mjeri obrazovno utječu na učenike, a u manjoj mjeri imaju odgojnu funkciju s ciljem prakticiranja vjere, što ukazuje na potrebu redefiniranja vjeronaučnih aktivnosti

koje bi u većoj mjeri trebale osnaživati odgojnu dimenziju.

Implikacije istraživačkih rezultata:

- Istraživački rezultati mogu biti osnova za redefiniranje i redizajniranje nastavnih planova i programa, te udžbenika vjeronauke.
- Istraživački rezultati mogu biti osnova za kreiranje programa permanentne edukacije nastavnika vjeronauke, a u funkciji jačanja odgojne funkcije vjeronauke, a samim tim i škole.
- Dobijeni istraživački rezultati mogu biti osnova za kreiranje radionica za nastavnike koje bi

bile u funkciji jačanja njihovih kompetencija za motivisanje učenika u odgojno-obrazovnom procesu.

- Ovi rezultati mogu biti osnova za kreiranje radionica za učenike, a koje bi bile u funkciji razvijanja motivacije za izvrsnošću i većim postignućem.

Kao preporuku za buduća istraživanja izdvajamo potrebu da se neke od navedenih istraživačkih spoznaja provjere u temeljitijem istraživanju koje bi obuhvatilo veći uzorak učenika osnovne i srednje škole, te stavove osnovnoškolskih i srednjoškolskih nastavnika.

Literatura

- Acguaviva, S. i Pace, E. (1996). *Sociologija religija: problemi i perspektive*. Zagreb: Societas, Zavod za sociologiju.
- Ali, J. & McInerney, D. M. (2005). *An analysis of the predictive validity of the inventory of school motivation (ISM)*. AARE 2005 International Educational Conference. Sydney, Australia.
- Allport, G.W. & Ross, J.M. (1967). "Personal religious orientation and prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4): 432–443.
- Čorić, Š.Š. (1998). *Psihologija religioznosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Dorđević, J.Đ. (1997). *Nastava i učenje u savremenoj školi*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Dušanić, S. (2007). *Psihološka istraživanja religioznosti*. Banjaluka: Filozofski fakultet.
- English, H. B. & English, A. C. (1976). *A comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms*. New York: David McKay Company, Inc.
- Glock, C. Y. & Stark, R. (1962). "On the study of religious commitment". *Religious Education*, 53(4), 98–100.
- Glock, C. Y. & Stark, R. (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally.
- Güven, M. (2013). "Relation of motivation and religiosity: an empirical research on the relation of academic motivation and intrinsic religious motivation". *Ekev akademi dergisi*, 17 (55), 151–165.
- Isić, A., Pehlić, I., Neimarlija, M. (2014). "Konstrukcija i metrijske karakteristike upitnika religioznosti". *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta Univerzitetu u Zenici*, 12, 17–37.
- Keilbach, V (1939), *Uvod u Psihologiju religije: historijski razvitak i metode* (I. svezak). Zagreb: Knjižnica života.
- King, M., & Hunt, R. (1967), "Dimensions of religiosity in measuring the religious variable". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6, 173–190.
- King, M., & Hunt, R. (1969), "Measuring the religious variable: Amended findings". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 8, 321–323.
- Korkut, B. (prev.) (1992). *Kur'an s prevodom*. Medina Munevvera: Kompleks Hadimu-l-Haramejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa.
- Leman, I. (2011). *Motivacija sa testom i vežbama*. Beograd: Laguna.
- Marentić-Požarnik, B. (1978). "Kvalitet interakcije nastavnik-učenici kao značajan faktor efikasnosti nastave", *Zbornik 11 Instituta za pedagoška istraživanja*, 117–127. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Marinović-Jerolimov, D. (1995). *Višedimenzionalni pristup u istraživanju religioznosti: Smjernice za istraživanja u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- McCaslin, M., & Hickey, D. (2001). "Educational psychology, social constructivism, and educational practice: A case of emergent identity". *Educational Psychologist*, 36 (2), 133–140.
- Palekčić, M. (1985). *Unutrašnja motivacija i školsko učenje*. Sarajevo: Svjetlost i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rohrkemper, M. M. (1989). "Self-Regulated Learning and Academic Achievement: A Vygotskian View". In: Zimmerman, B.J., Schunk, D.H. (eds) *Self-Regulated Learning and Academic Achievement*. Springer Series in Cognitive Development. Springer, New York, NY.
- Savić, J. (1994). *Intrinsička motivacija*. Beograd: Rad.
- Schwartz, S.J., Waterman, A.S. (2006). "Changing interests: A longitudinal study of intrinsic motivation for personally salient activities", *Journal of Research in Personality* 40, 1119–1136.
- Trebješanin, B. (1986). *Unutarnja motivacija: pojam i pedagoško-psihološke implikacije u visokoškolskom učenju* (Magistarski rad). Beograd: Filozofski fakultet.
- Trebješanin, B. (1998). "Intrinzična motivacija kao cilj nastavnog procesa". *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 30, 168–179.

Trebješanin, B. i J. Šefer (1991). "Motivacija učenika". *Učitelj u praksi* (72-96). Beograd: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja.

Vejo, E, Adilović, M i Durmić, A. (2016). *Religioznost i rizična ponašanja adolescenata u urbanim sredinama FBiH*. Sarajevo: Centar za dijalog – Vesatijja. Walker, R. A., Kimberley Pressick-Kilborn,

Lynette S. Arnold, Erica J. Sainsbury (2004). "Investigating Motivation in Context: Developing Sociocultural Perspectives", *European Psychologist*. 9 (4), 245–256.

الموجز

العلاقة بين التدين عند التلاميذ ومحفزاتهم للدراسة

فكرت تشانتشار

عزت بيهليتتش

موضوع هذا البحث هو العلاقة بين تدين التلاميذ ومحفزاتهم للدراسة. كان هدف البحث هو تحديد العلاقة بين تدين التلاميذ ومحفزاتهم للدراسة، بناء على استطلاع آراء تلاميذ المدارس الابتدائية والثانوية. وقد استخدمت في البحث الطرق الآتية: طريقة التحليل النظري، وطريقة المسح الوصفي التحليلي، واستخدمت أدوات البحث الآتية: استبيان التدين (إيسيتش، بهليتتش، نيمارليجا، 2014) واستبيان التحفيز المدرسي *The Inventory of School Motivation – ISM* (Ali, Mc Inerney, 2005) وقد أظهرت نتائج البحث أن التدين يؤثر إيجابيا وإحصائيا في الدراسة. ويشجع التدين التلاميذ إيجابيا على أداء واجباتهم المدرسية، والاستعداد لبذل الجهد في الدراسة، والتنافس مع باقي التلاميذ في تنفيذ الواجبات المدرسية، والحرص على العمل الجماعي في الفصل ومساعدة الآخرين في أداء واجباتهم المدرسية، وضرورة المكافأة على النجاح في المدرسة. وقد ثبت أنه لا يوجد فرق في التدين بين تلاميذ المدارس الابتدائية والثانوية، ولا بين التلاميذ من الجنسين.

وقد خلصنا إلى نتيجة مفادها أن التعليم الديني والعوامل الدينية الأخرى تؤثر تعليميا بدرجة أكبر في التلاميذ، وبدرجة أقل تربويا بهدف ممارسة الشعائر الدينية، مما يدل على ضرورة إعادة تعريف أنشطة التعليم الديني التي ينبغي أن تعزز البعد التربوي.

الكلمات الرئيسية: التدين، الممارسة الدينية، التلاميذ، محفزات الدراسة.

Summary

THE IMPACT OF THE RELIGIOUSNESS OF STUDENTS ON THEIR MOTIVATION IN SCHOOL LEARNING

Fikret Čančar, Izet Pehlić

The subject of this article is the correlation between religiousness of students and their motivation for learning in school. The research aimed to establish, based on the attitude of primary and secondary school students, whether or not and to what degree the faith of students impacts their motivation for school learning. The method of theoretical analysis and descriptive-analytical survey method was used, and the questionnaire was employed as a research tool in this particular research, whereas, the Questionnaire on religiousness (Isić, Perić, Neimarlija, 2014) and a questionnaire on school motivation, namely – *The Inventory of School Motivation – ISM* (Ali, Mc Inerney, 2005). The results of this research showed that religiousness has a statistically positive effect on motivation for learning in school. Faith encourages students to fulfil their tasks, and make efforts in learning, it inspires group learning activities, and competition as well as it develops a tendency to help others in completing school tasks and obligations. It also showed that there is no qualitative difference in the religiousness of primary and secondary school students and that there is no difference between genders in this regard. Finally, in conclusion, it is stated that religious studies as a school subject as well as other religious factors have a higher degree of educational and a lesser upbringing impact which aims at religious practice. This can be seen as an indicator that the upbringing elements should be enhanced in future.

Keywords: religiousness, religious practice, students, motivation for school learning

NAMAZ I PLANIRANJE VREMENA: PRVI MUJEZIN

Nastavna priprema za čas iz predmeta islamska vjeronauka

Lamija HUSIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
lamija.husic@iitb.ba

SAŽETAK: U ovom radu predstavljena je nastavna priprema za čas pod nazivom “Namaz i planiranje vremena: Prvi mujezin” koja se nalazi unutar nastavne oblasti “Namaz i planiranje vremena”. Nastavna jedinica koja se obrađuje u tekstu sastavni je dio Nastavnog plana i programa islamske vjeronauke za peti razred osnovnih škola. Autor je u pripremi prezentirao konkretna uputstva za realizaciju časa, što podrazumijeva definirane ciljeve, oblike nastavnog rada, nastavne metode i tehnike, ali i sam sadržaj časa s priložima koji mogu biti iskorišteni tokom izvođenja časa. Ono što dodatno obogaćuje ovu pripremu jesu QR kodovi pomoću kojih se lahko može i online pristupiti potrebnim materijalima za rad.

Ključne riječi: nastava, priprema za čas, namaz i planiranje vremena, Prvi mujezin, osnovna škola

Opće odrednice nastavne jedinice

Nastavni predmet: Islamska vjeronauka
Razred: V (peti)
Tip časa: Usvajanje novih znanja
Nastavna oblast: Islam – praktikovanje
Nastavna jedinica: Namaz i planiranje vremena: Prvi mujezin
Oblici nastavnog rada: frontalni rad, rad u paru, individualni rad
Nastavne metode i tehnike: usmeno izlaganje i objašnjavanje, razgovor, rad na tekstu
Nastavna sredstva i pomagala: laptop, projektor, zvučnik, nastavni listići, power-point

prezentacija, videomaterijal, slike za ilustraciju, QR kod
Korelacija s drugim predmetima: bosanski jezik, kultura življenja

Ciljevi časa

- Podsjećanja učenika na ezan i upoznavanje s prvim mujezinom.
- Razumijevanje ezana kao podsjetnika na vrijeme.
- Učenje hadisa: “Na Sudnjem danu mujezini će biti najvideniji ljudi” radi ukazivanja na važnost mujezina u islamu.
- Učenje devetog ajeta sure El-Džumua s ciljem usvajanja načina ponašanja prilikom slušanja ezana.

- Učenje hadisa: “Dvije blagodati su prevarile mnoge ljude – zdravlje i slobodno vrijeme!” s ciljem razumijevanja važnosti planiranja vremena.
- Razvijanje svijesti o organizaciji vremena općenito prema namaskim vremenima.

Zadaci nastavnog časa

Odgovorni zadaci / afektivni

- Izgradnja poštovanja prema ezanu kao pozivu na namaz.
- Razvijanje svijesti o obavljanju namaza na vrijeme.
- Poticanje na ljubav prema Allahu dž.š., Poslaniku, a. s., i ashabima.
- Razvijanje svijesti o važnosti planiranja i organiziranja u životu.

- Poticanje učenika na samo-kontrolu.
- Razvijanje osjećaja za pravilno iskorištavanje vremena.

Obrazovni zadaci / kognitivni

- Usvajanje znanja o prvom mujezinu.
- Ponavljanje teksta ezana.
- Učenje novih hadisa i ajeta.
- Ponavljanje islamskih šarta.
- Uočavanje razlike između dnevnih, sedmičnih, mjesečnih i godišnjih planova.

Djelatni / funkcionalni ili psihomotorički

- Pospješivanje i unapređivanje analitičkog, kritičkog i uzročno-posljedičnog mišljenja.
- Razvijanje sposobnosti analize teksta (kroz zajedničko analiziranje priče Prvi mujezin).
- Razvijanje navike kod učenika za obavljanje namaza u njegovom vremenu.
- Razvijanje odgovornosti za organizaciju vremena i obaveza.
- Praktična primjena naučenog.

Artikulacija časa

Uvodni dio časa (10 minuta)

Na samom početku časa selamim učenike i izražavam im dobrodošlicu. Zajedno učimo e'uzu i bismillu i kraću dovu, koje učenici prate preko slajda.

Govorim da su oni jedan odličan razred te da se radujem našem druženju. Zamolit ću ih da kada žele nešto reći podignu dva prsta i sačekaju da im dam riječ kako bismo na najbolji način organizirali vrijeme na času. Naglašavam da se nadam da ćemo međusobno poštivati jedni druge, čekati druge da završe govor i time dati svima priliku da učestvuju.

Nakon toga im postavljam pitanja poput:

- Koji su to islamski šarti?
- Koji je drugi islamski šart?
- Koliko ima dnevnih namaza?
- Kako su vremenski raspoređeni namazi?

Nakon njihovih odgovora pitam ih šta primjećuju u tome? Postepeno ih vodim ka zaključku da je dragi Bog sve stvorio u savršenom redu.

Da li nam ovakav raspored namaskih vremena može pomoći u planiranju naših obaveza?

O tome kako treba planirati vrijeme govorit ćemo kasnije u toku časa.

Kako se oglašava početak namaskog vremena?

Kada odgovorimo na ova pitanja, kao emocionalnu pripremu puštam ezan iz filma "Pod zastavom Muhammeda". Prije nego što pustim ezan, podijelit ću im tekstove ezana s prijevodom na bosanski jezik (na svakoj klupi po jedan), a tekst i prijevod ezana će biti i na slajdu.

QR kod videa kojeg su učenici dobili uz tekst ezana, preko kojeg uvijek mogu pristupiti linku.

Kada pustim ezan, nakon prvog tekbira, zaustavljam video i govorim im da, gledajući u tekst (ako ne znaju), ponavljaju za mujezinom (zajedno sa mnom).

Nakon odslušanog ezana, otkrivam slajd na kojem piše naslov lekcije:

“Namaz i planiranje vremena:
Prvi mujezin“

(a istovremeno ću naslov zapisati i na tabli pisanim slovima)

Pitam ih šta je to ezan (poziv na zajedničko obavljanje namaza), znaju li ko je mujezin, ko je prvi proučio ezan? Ako ne znaju, ja ću reći da je to bio Bilal ibn Rebbah, te ću ih zamoliti da pažljivo slušaju priču koju ću im pročitati.

Glavni dio časa (30 min)

Glavni dio započinjem čitanjem priče koja se zove "Bilalov zadnji ezan" (priču ću pročitati ja, kako bi bilo izražajno i razumljivo). Prije nego počnem s čitanjem priče, govorim učenicima

na kojoj strani u udžbeniku se nalazi priča, te da je pažljivo prate, jer ćemo poslije razgovarati o njoj.

Nakon pročitane priče, zajedno je analiziramo kroz pitanja:

Da li ste ikada prije čuli za Bilala ibn Rebbaha i gdje? Po čemu je bio poznat?

Koje osjećaje je u vama probudila ova priča?

Koji detalj vam se najviše svidio?

Kakav je bio Bilalov prvi susret s Poslanikom?

Kako se osjećao Bilal dok je učio ezan?

Zašto se Bilal zvao Poslanikov mujezin?

Kolika je bila Bilalova ljubav prema Poslaniku?

Na osnovu priče, šta možemo zaključiti o značaju mujezina u islamu?

Ovim pitanjima ćemo analizirati priču, ali i njihovo iskustvo i znanje o ezanu. Pored toga, upitat ću ih: Kakvo je njihovo iskustvo sa ezanom?, Da li su oni ikada mujezinili?, Da li neko od njih zna proučiti ezan?, Da li se u njima bude neki osjećaji kada ga čuju i koji?

Ukoliko na pitanje: da li neko od njih zna proučiti ezan odgovore potvrdno, kažem da, ako na kraju ostane vremena, može proučiti pred svojim drugovima i drugaricama.

Ukazujem na važnost mujezina hadisom: "Na Sudnjem danu mujezini će biti najviđeniji ljudi" – hadis će se nalaziti i na slajdu, te molim nekog od njih da ga pročita.

Nakon što ga pročitamo, nastojim analizirati hadis s učenicima kroz pitanja: Na šta ih asocira ovaj hadis? Kakvi su to najviđeniji ljudi, po njihovom mišljenju? Nastojim kroz pitanja da ih dovedem do zaključka kako ćemo na Sudnjem danu svi biti ispitivani za svoja djela, a ovaj hadis nam govori kako će mujezini tog dana imati počasno mjesto. Time ih potičem da i sami postanu mujezini.

Konstatujem: I dan-danas spominjemo prvog mujezina te tako vidimo kolika je njegova važnost u islamu. Mujezin je osoba koja druge poziva na obavljanje namaza, a znamo da je prvo za što će čovjek biti pitan namaz.

Ako nam je namaz dobar, dobra su nam i druga djela. A namaz u džematu (zajedničko obavljanje namaza) vredniji je 25 puta od namaza obavljenog pojedinačno. Svaka džamija ima svog mujezina.

Da li znate koje su još obaveze mujezina? (Razgovaram s njima o tim obavezama, a ako ne budu znali odgovor, ja ih navodim na njega).

Očekivani odgovor: Obaveze mujezina su: učenje ezana, ikameta, zikra poslije namaza. Mujezin je tu da vodi računa o džamiji, brine se o tome da se ezan prouči na vrijeme, s druge strane, mujezini su ugledne osobe u jednom džematu.

Pitam ih: Da li oni poznaju mujezina džamije u njihovom džematu? Da li su ikada pričali s njim? Ako jesu, zamolit ću ih da podijele to iskustvo s ostatkom razreda.

Kao uvod u drugi dio časa, koji se tiče planiranja vremena u skladu s namazom, navodim ajet u kojem Uzvišeni Allah spominje ezan, pogotovo onaj za džuma-namaz:

“O vjernici, kada u petak budete na namaz pozvani, kupoprodaju ostavite i pođite da namaz obavite, to vam je bolje, neka znate!”

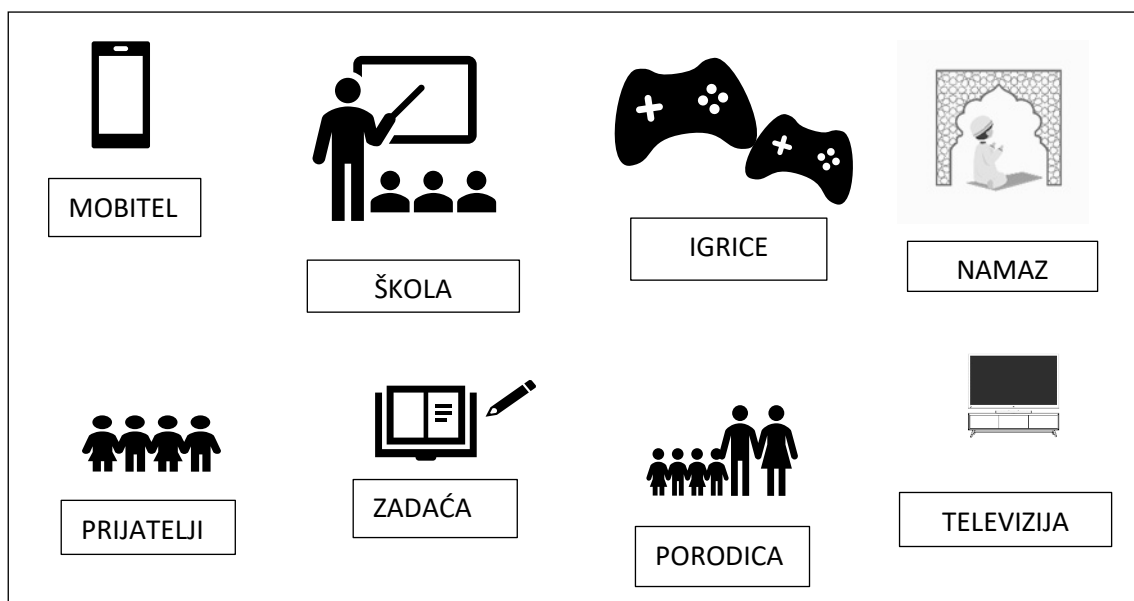
Šta bi bila poruka ovog ajeta?

Očekivani odgovor: Kada čujemo ezan, trebamo ostaviti ono što radimo, ako smo u mogućnosti, s pažnjom slušati ezan, prekinuti svaki govor i ponavljati za mujezinom.

Ezan jeste vrlo važan simbol islama, te ga ne smijemo zanemariti i prema njemu moramo iskazati poštovanje. (O ponašanju prilikom slušanja ezana ću razgovarati s njima te o njihovom iskustvu u džamiji/van nje)

Spominjem kako smo na početku časa rekli da je Allah, dž.š., sve stvorio u savršenom redu, te mi po uzoru na taj red trebamo organizirati svoje obaveze, zadatke, slobodno vrijeme, kako bi svaki naš dan bio ispunjen i maksimalno iskorišten. Nakon toga im govorim kako nas ezan podsjeća na namaz koji je naša obaveza prema dragom Bogu, te da prema namazima možemo rasporediti svoje vrijeme u toku dana. Naglašavam im da vjernik vodi računa o namaskim vremenima i prema njima, koliko god može, usklađuje svoje aktivnosti. Zato bismo trebali uvijek isplanirati šta ćemo korisno raditi nakon svakog namaza.

U nastavku prikazujem slajd sa zadatkom, gdje će učenici trebati poredati po važnosti navedene aktivnosti. A aktivnosti su sljedeće:

Kada učenici pogledaju aktivnosti, ko bude želio može iznijeti svoje mišljenje tj., kako bi ih on rasporedio, a onda prikazujem slajd na kojem je, po mom mišljenju, ispravan redoslijed aktivnosti. Na času analiziramo zajedno ove aktivnosti, nastojim da ih dovedem do zaključka da je namaz uvijek na prvom mjestu uz objašnjenje: Na prvo mjesto stavljamo namaz, to jest obavezu prema Allahu, dž.š., pa će nam Allah, dž.š., pomoći da sve druge obaveze uradimo na najbolji mogući način.

Nakon toga ih pitam da li znaju kako sve možemo planirati svoje obaveze, a ako ne znaju, na slajdu se nalazi grafikon gdje možemo razlikovati dnevne, sedmične, mjesečne i godišnje planove te ću zamoliti nekog od njih da pročita sa slajda.

Ukazujem na važnost planiranja i ispravnost korištenja vremena hadisom Poslanika: “Dvije blagodati su prevarile mnoge ljude – zdravlje i slobodno vrijeme!” (Buhari)

Zajedno s učenicima analiziram ovaj hadis (koja je njegova pouka?)

Naglašavam da čovjek odlaganjem obaveza ne postiže ništa korisno, kao što kaže poslovice: “Ono što možeš uraditi danas, ne ostavljaj za sutra.” Poslanik, a.s., je uvijek savjetovao ashabima da iskoriste slobodno vrijeme prije zauzetosti!

Pitam ih kako oni provode svoje slobodno vrijeme, da li neko od njih želi da nam ispriča kako rasporedi svoje obaveze i slobodno vrijeme u toku dana.

Nakon toga im dijelim nastavne listiće, po jedan na klopku. Zamolit ću ih da zajedno s kolegom/kolegicom iz klupe (rad u parovima) ispune listiće.

U parovima uradite sljedeći zadatak!

Ko su kradljivci našeg vremena?	Kako ih možemo pobijediti?

Primjer nastavnog listića

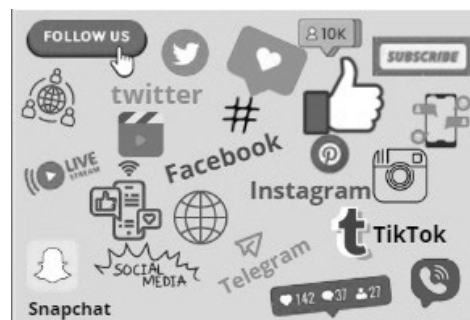
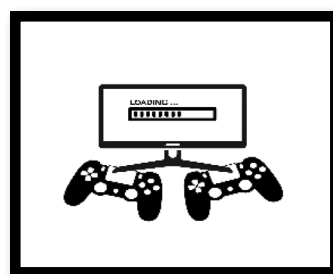
Na slajdovima se nalaze slike nekih od njih koje ću ja postupno otkrivati, nakon njihovih odgovora.

Slike predstavljaju, po mom mišljenju, šta djeci najviše odvlači

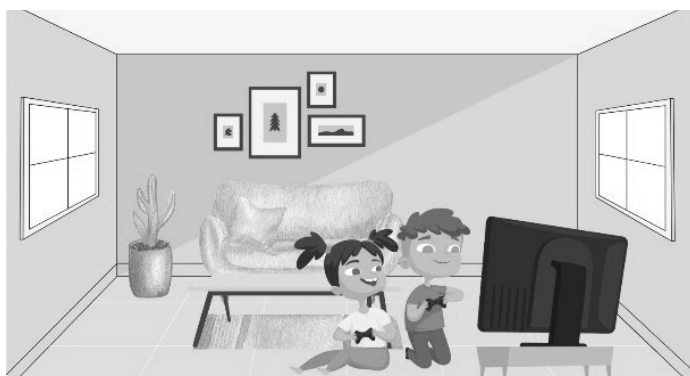
pažnju i krade vrijeme koje mogu provesti u korisnim aktivnostima.

Govorim im, pored toga, da su prijatelji vrlo važni u čovjekovom životu, te da ih trebamo pažljivo birati. Igra i ugodno vrijeme

provedeno s prijateljima je nezostavna aktivnost u čovjekovom životu, ali trebamo voditi računa da ona ne ometa naše druge obaveze i da u skladu s njima odredimo vrijeme za igru i razonodu.

Slika predstavlja televiziju, mobitel, igrice i društvene mreže kao glavne kradljivce vremena u današnje vrijeme.

Slika predstavlja prekomjernu igru, te loše društvo koje negativno utiče na nas.

Slika predstavlja lijenost (ili možda druge neke navike) koja sprečava našu produktivnost.

Pored slika koje se nalaze na slajdu, ono što učenicima oduzima vrijeme, a što ja nisam navela, zapisujemo na tabli i razgovaramo o tome.

Nakon toga im ukazujem na to šta nam može pomoći da organiziramo svoje vrijeme na ispravan način, slike koje asociraju na te savjete se nalaze na slajdu, a ja ih postepeno otvaram.

Savjet 1:

Svoje vrijeme rasporediti tako da nam je na prvom mjestu namaz, a u skladu s njim i ostale obaveze prema nama samima, roditeljima, porodici, džematu.

Na važnost namaza koji nam pomaže da izvršavamo i svoje druge obaveze, kao što smo već naveli, ukazujem im pričom o krojaču Seidu, koju ću im podijeliti prije samog čitanja:

“U jednom malenom mjestu živio je krojač Seid. Svaki dan bi poslije sabah-namaza počeo raditi i do podne bi sašio četiri prsluka. Zatim bi klanjao podne-namaz i do ikindije bi sašio još dva. Između ikindije i akšama jedan, a do jacieje još jedan. Tako bi on svaki dan sašio i prodao osam prsluka. Jednog dana, pošto je klanjao podne-namaz, naiđe mu poznanik i primijeti: “Kad ti ne bi klanjao podne-namaz, mogao bi sašiti još jedan prsluk.” Krojač razmisli i prestane klanjati podne-namaz. Prošlo je nekoliko dana, a krojač nikako da stigne ni onih osam prsluka sašiti. Novca sve manje i manje. “Šta sam to učinio? Kako izostavljam podne, hem sam dužan namaz, hem se zadužujem kod svijeta!”, samom sebi se jadao krojač.

U tom razmišljanju ga zatekne komšija mujezin. On mu ispriča svoje stanje, na što će mujezin: “E moj Seidaga, Allah, dž.š., nije ništa dao onako. Podne-namaz ne treba Njemu, nego tebi. Ti se trebaš odmoriti i predahnuti. Tebi je Allah, dž.š., rasporedio dan da ga bolje koristiš. Uzmi serdžadu i klanjaj namaz!” Kako Seid posluša mujezina, tako mu se nafaka i raspoloženje povratilo.

Analiziramo priču zajednički (Šta se desilo krojaču Seidu kad je prestao klanjati podne-namaz? Zašto mu je Allah, dž.š., uskratio nafaku i sreću? Koja je pouka ove priče). Kroz analizu ih navodim na zaključak da je Allah, dž.š., dao čovjeku namaz da se odmori, i duhovno i fizički, da predahne od svakodnevnice i da uz pomoć njihov rasporedi svoj dan efikasno.

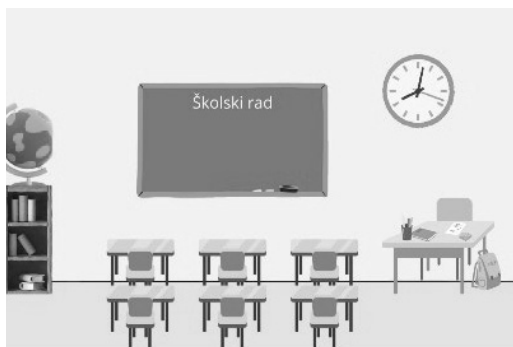
Savjet 2:

Družiti se s ljudima koji cijene svoje vrijeme i na njih se ugledati. Najbolji primjer u svemu jeste naš

Poslanik, a.s., koji je u svojim hadisima ukazivao ashabima da vode računa o svom vremenu i u čemu ga provode. Pored Poslanika, a.s.,

tu su naše majke i očevi, nastavnice i nastavnici koji nas mogu različitim činjenicama naučiti pa tako i planiranju obaveza, a pored toga i

prijatelji koji nas podstiču na dobro. (Naprimjer, kao što je mujezin krojača Seida podstakao na namaz. Razgovaram s učenicima da li su oni nekad nekog prijatelja potaknuli na dobro djelo, ili obrnuto.)

Savjet 3:

Svestrano koristiti svoje vrijeme. (Razgovaram s učenicima kako oni provode svoje vrijeme: učenje, Kur'an, sport, čitanje, razonoda, druženje?)

Savjet 4:

Prošlo i izgubljeno vrijeme ne može se vratiti. To povezujem s pričom o Bilalu i Poslaniku, a.s. Govorim im kako je Bilal uvijek bio uz Poslanika, a.s., koristio svoje vrijeme kako bi što više naučio o islamu i njegovim propisima. U priči smo vidjeli kolika je bila Bilalova ljubav prema Poslaniku, a.s, i njegova bol zbog Poslanikove, a. s., smrti. Upitat ću ih šta možemo zaključiti iz toga. (Ako se ne bude niko javio, postepeno ću ih navoditi na to da zaključe kako Bilal nije mogao vratiti vrijeme s Poslanikom, a. s., te da moramo cijeniti svaki trenutak proveden sa svojom porodicom i prijateljima.)

Završni dio časa (5 min)

U završnom dijelu časa dijelim im nastavne listiće na kojima se nalaze prazna polja u rečenicama koja oni trebaju dopuniti i pitanja, a koja ćemo, nakon što ih odrade, zajedno pročitati.

1. Dopiši ispuštene riječi:

Mujezin je osoba koja uči _____. Ezan je poziv na _____. Namaz u _____ je ____ puta vredniji od _____ namaza. Prvi mujezin u islamu bio je _____. Tokom učenja ezana _____, _____, _____.

2. Odgovorite na sljedeća pitanja!

- Šta možemo naučiti iz Bilalovog odnosa prema Poslaniku, a. s.?
- Svaki namaz ima svoje vrijeme u toku dana, šta nam to govori i kako nam to pomaže u obavljanju naših obaveza?
- Kada planirate svoje aktivnosti, o čemu trebate voditi računa?

Dok oni rade zadatak, u pozadini ću pustiti ilahiju Bilalova tuga za Resulom, te im dijelim sažetak lekcije.

Naučili smo

Ezan je poziv na zajedničko obavljanje namaza.

Zajedničko obavljanje namaza se zove džemat. Namaz u džematu je dvadeset pet puta vredniji od namaza obavljenog samostalno.

Prvi mujezin u islamu je bio Bilal ibn Rebbah. Bilal je bio rob kojeg je oslobodio Ebu Bekr (as-hab Božijeg Poslanika). Ezan nas

podsjeca na namaz, a mujezin je osoba koja nas pet puta dnevno poziva na zajedničko obavljanje namaza.

Božiji Poslanik je rekao: "Mujezini će biti najviđeniji ljudi na Sudnjem danu."

Namaz je naređen svakom vjerniku i za njega ćemo prvo biti pitani na Sudnjem danu. Namaz nam pomaže u planiranju naših dnevnih i svakih drugih obaveza.

Trebamo se potruditi da u toku dana pravilno rasporedimo svoje obaveze i ne dopustimo da nas mobiteli, televizija, internet i pretjerana igra u tome spriječe.

Domaća zadaća

Na samom kraju časa dajem im tri zadaće od kojih učenici biraju jednu da urade:

- Porazgovaraj s mujezinom u tvom džematu. (Osmisli nekoliko pitanja vezanih za današnju lekciju.)
- Napiši raspored dnevnih aktivnosti na osnovu ovog što smo danas radili!
- Poslušaj ezan na Youtubeu i podijeli ga s prijateljem!

Čas završavamo kratkom domovom, koja glasi: "Gospodaru, povećaj mi znanje!"

Literatura

Bašić, Muamera, Grabus, Emina (2009). *Vjeronauka za šesti razred osnovne škole*. Sarajevo: El-Kalem.

Halilović, Nezir, Prljača, Musta-

fa (2008). *Vjeronauka za peti razred osnovne škole*. Sarajevo: El-Kalem.

Husić, Safija i Sulejmanović, Šefko (2018). *Vjeronauka za sedmi razred*

osnovne škole. Sarajevo: El-Kalem. (2004). *Buharijina zbirka hadisa-sažetak*, priredio: Abdullatif ez-Zubejdi, prijevod: Mehmedalija Hadžić, Sarajevo: El-Kalem.

الموجز

الصلاة وتخطيط الوقت: المؤذن الأول
تحضير حصة دراسية في مادة التربية الإسلامية
لمياء هوسيتش

يعرض هذا العمل تحضير حصة دراسية بعنوان "الصلاة وتخطيط الوقت: المؤذن الأول"، والتي تقع ضمن مجموعة دروس "الصلاة وتخطيط الوقت". تعتبر الوحدة التعليمية التي يناقشها المقال جزءاً من منهاج التربية الإسلامية للصف الخامس الابتدائي. تقدم الكتابة في هذا التحضير إرشادات ملموسة لتنفيذ الحصة، ومنها الأهداف، وأشكال العمل التدريسي، وطرق وتقنيات التدريس، وكذلك محتوى الحصة ذاتها، مع المرفقات التي يمكن استخدامها أثناء تنفيذ الحصة. ومما يزيد إثراء هذا التحضير هو رموز QR التي يمكن استخدامها للوصول بسهولة إلى مواد العمل اللازمة عبر الإنترنت.

الكلمات الرئيسية: الدروس، تحضير الحصة، الصلاة وتنظيم الوقت، المؤذن الأول، المدرسة الابتدائية.

Summary

SALAH AND TIME PLANNING:
THE FIRST MUEZZIN
Preparation for the islamic religious studies class

Lamija Husić

This article presents a preparation for the class titled "Salah and time planning: the first muezzin" which is a part of the teaching material classified as "Salah and time planning". The teaching unit we deal with in this text is a part of the Teaching Plan and Programme for the class of Islamic religious studies for the fifth grade of primary school. The author presents here instructions for carrying out the class, in terms of defining the aims of the teaching class, the form for its presentation, teaching methods and techniques, and offers the content for the class with several attachments which can be used during the teaching class. The preparation is additionally equipped with QR codes that give the teacher access to additional online material that can be used in the class.

Keywords: teaching class, preparation for the class, salah, time planning, the first muezzin, primary school

ODGOJNO-OBRAZOVNI RAD U ĐAČKIM DOMOVIMA MEDRESA U BOSNI I HERCEGOVINI¹

Amela NUMANAGIĆ
Medresa "Osman-ef. Redžović" Visoko
numanagic@gmail.com

SAŽETAK: Rad predstavlja prikaz odgojno-obrazovnog rada u đačkim domovima medresa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Cilj pisanja rada jeste da se pobudi interesovanje za ovom tematikom i da se ukaže na važnost odgojno-obrazovnog rada u domovima medresa kako bi se u budućnosti ovoj temi prilazilo s većom pažnjom. U radu se definira dom i njegova uloga, posebno u današnje vrijeme. U prvom poglavlju prikazan je odgojno-obrazovni rad s posebnim naglaskom na integrirani pristup u radu s đacima. U drugom poglavlju prezentirana je organizacija odgojno-obrazovnog rada u domovima medresa Islamske zajednice koja je planirana u skladu s namaskim vaktovima. U trećem poglavlju predstavljen je plan i program odgojno-obrazovnog rada propisan od Rijaseta Islamske zajednice. Četvrto poglavlje govori o tome da su prvi odgajatelji djece njihovi roditelji, a da su kasnije kroz školovanje svi nastavnici ujedno i odgajatelji, dok su u domu odgajatelji glavni nosioci odgojnog djelovanja. Od sposobnosti i kompetencija odgajatelja zavise efekti odgojno-obrazovnog rada u domu, a što se reflektuje i na rad s učenicima u školi. Na kraju je spomenuta propisana pedagoška dokumentacija koja se vodi u domu, a koja olakšava praćenje rada i napretka đaka i zaključna razmatranja.

Ključne riječi: đački domovi medresa, Islamska zajednica, odgajatelji, odgojno-obrazovni rad, plan i program Rijaseta

Uvod

Medresa je škola internatskog tipa u kojoj đaci, uglavnom, stanuju u domu koji je sastavni dio škole. Cjelodnevni boravak đaka u medresi zahtijeva i omogućava cjelodnevni program rada. Pored nastavnih aktivnosti, neophodno je planirati i realizirati sadržaje u poslijepodnevnom satima, te kroz planirane, ali i spontane

aktivnosti odgojno djelovati. Boravak đaka u domu je izvanredna prilika da se upoznaju mlade ličnosti, spoznaju njihove mogućnosti i interesovanja i shodno tome ponude sadržaji koji će ih motivirati i potaknuti na ostvarivanje ispravnih ciljeva. Odgoj sagledan s aspekta individualnog razvoja svakog pojedinca primarno je povezan s učenjem, odnosno s poticanjem,

motiviranjem, izazivanjem vlastite aktivnosti s ciljem razvoja ličnosti. Odgojni poticaji koji izazovu i potaknu ličnost na vlastitu aktivnost mogu se ocijeniti kao efikasni i uspješni.

Iako su škole po svojoj definiciji odgojno-obrazovne ustanove, odgojni segment u većini škola je zapostavljen. Neke od škola u Bosni i Hercegovini đacima mogu dati više od medresa u pogledu obrazovanja, ali ono što medrese čini istinski jedinstvenim i jakim i u čemu je njihova prednost u odnosu na druge srednje škole jeste to što one pored

¹ Rad "Odgojno-obrazovni rad u đačkim domovima medresa u Bosni i Hercegovini" je prilagođena verzija referata s istim naslovom koji je 2018. godine

prezentiran na međunarodnom seminaru o đačkim domovima u Skadaru, Albanija, u organizaciji Centra za napredne studije iz Sarajeva.

obrazovanja nude i kvalitetan sistem odgoja, koji se temelji na islamskim principima i vrijednostima.

Uloga domova i domskog života posebno je značajna u ovom modernom dobu "Z" generacije u kojoj mnogi postaju individualci bez posebne potrebe za druženjem, okrenuti sebi bez posebnog interesovanja za stanje drugih, s odsustvom empatije i altruizma. Dolaze generacije sa smanjenom koncentracijom i pažnjom, naviknuti na instant rješenja u virtualnom svijetu, očekujući isto i u realnom životu. Domovi i studentski centri prije svega pružaju sigurnost kroz povjerenje koje đaci imaju u svoje odgajatelje, zatim potpomažu i podstiču socijalizaciju, druženje, zanimanje za druge i rad u timu, solidarnost kao dominantnu odgojno-obrazovnu vrijednost koja pretpostavlja sistemsko osposobljavanje djece i mladih da budu osjetljivi za druge, za porodicu, slabe, siromašne i obespravljene, svoju okolinu i životno okruženje. Pomažu im da upoznaju sebe i otkriju svoje zone interesovanja i svoje sklonosti, te da se fokusiraju na razvoj i unapređenje svojih talenata, sposobnosti i afiniteta, transformišući ih u svoje prednosti i možda sutrašnja životna zanimanja.

Zbog sve veće važnosti domova u novije vrijeme u okviru pedagogije razvila se i posebna disciplina, *domska pedagogija*, naučna disciplina opće pedagogije koja istražuje, proučava, unapređuje i anticipira odgoj u domovima, uvjete i mogućnosti, organizaciju života i rada, načela, metode i sredstva odgojnog rada te međusobne interakcije unutar odgojno-obrazovne djelatnosti i između društva i svijeta rada. (Rosić, 2001)

1. Odgojno-obrazovni rad u medresi

Odgoj je svjesna, namjerna i organizirana djelatnost koju vrši odgajatelj kao posrednik između društva i odgajnika, razvijajući prema određenom društvenom cilju i pomoću određenih sadržaja psihofizičke dispozicije odgajnika. (Enciklopedijski..., 1963) Odgoj

je kontinuiran proces za koji su u prvom redu odgovorni roditelji, a kasnije se ta uloga proširuje i na druge. Roditelj je prvi i najvažniji odgajatelj. Na odgoj djeteta putem škole posebno, ali i kroz socijalizaciju i u interakciji s drugima općenito, utječu i drugi. Kroz nastavu se planira ostvarivanje obrazovnih, odgojnih i funkcionalnih ciljeva kako bi se na taj način vršio planski utjecaj na izgradnju mlade ličnosti. Međutim, u nastavi je akcent na obrazovanju, iako je jedan od zadataka svakog predmeta i svakog časa postizanje i odgojnog cilja. Svaki nastavnik bi trebao biti i odgajatelj. Zbog obimnosti nastavnih planova, profila nastavnika i uopće izostanka generalnog fokusa na odgojni cilj, ovaj segment je u školama često zapostavljen.

Odgovorni za rad u medresama svjesni su da su odgoj i obrazovanje jedinstven proces i da se ne mogu uspješno odvijati razdvojeno. Zbog toga su medrese taj proces u potpunosti povezale, postigle potpunu sintezu odgoja i obrazovanja kroz učenje i primjenu naučenog i zato postižu dobre odgojno-obrazovne rezultate.

Integriran i sistematičan odgojno-obrazovni pristup dodatno omogućava koncept škole s đaćkim domom, gdje se praćenje razvoja i napredovanja mladih ličnosti vrši permanentno i kontinuirano tokom cijelog dana u trajanju četiri godine.

U đaćkom domu medrese život đaka organiziran je tako da se đaci obrazuju i odgajaju kroz učenje i stjecanje različitih vještina, navika, kompetencija i primjenu onoga što su naučili u nastavi. Odgojni rad u domu odgajatelji realiziraju po utvrđenom planu i programu odgojnog rada. Kroz ostvarivanje socijalne, psihološke i pedagoške funkcije doma nastoji se kod đaka razviti njihov lični maksimum.

2. Organizacija odgojno-obrazovnog rada u domu

S obzirom na to da se sistem odgoja i obrazovanja u medresi temelji na islamskim principima i vrijednostima, s akcentom na praktičnoj

primjeni naučenog, posebno islamskih propisa, sve aktivnosti organizirane su u skladu s namaskim vaktovima. Obavljanje namaza u džematu, u njegovo vrijeme, jasna je poruka da je namaz stub i platforma za sve ostale aktivnosti, a džemat snaga muslimana i spas. Rad s đacima u medresi pa tako i u domu planiran je i organiziran na ovim temeljima.

Prema rasporedu dnevnih aktivnosti, dan đaka medrese počinje zajedničkim obavljanjem sabah-namaza, a u nekim medresama i učenjem mukabele. Nakon doručka đaci idu na nastavu koja se u medresama odvija u jutarnjoj smjeni i traje do podne-namaza ili se prekida podne-namazom, a onda se đaci vraćaju na još jedan ili dva časa, zavisno od rasporeda časova. Nakon podne-namaza slijedi ručak, a zatim vrijeme predviđeno za odmor, slobodne aktivnosti, vannastavne aktivnosti i druge segmente odgojno-obrazovnog djelovanja. U ovom periodu realiziraju se različiti sadržaji u kojima đaci učestvuju prema svojim željama, potrebama ili afinitetima, a neke od aktivnosti su plenarnog karaktera. Kroz teme mjeseca nastoje se afirmirati pozitivne vrijednosti ili buditi svijest o štetnosti nekih pojava. U mjesecu u kojem se obrađuje određena tema sve aktivnosti su u skladu s tom temom:² halka hadisa, zidne novine, radijske emisije, poruke, parole, teme iz hatabeta, praktična primjena naučenog, radionice, praćenje i nagrađivanje najuspješnijih. Organiziraju se takmičenja iz sire, fikha, učenja ezana i sl. Realiziraju se planske radionice o različitim temama: efektivno učenje, aktivno slušanje, motivacija i sl. Grupe su različitog sastava, najčešće kombinovane muško-ženske grupe. Đaci se kroz horsku, dramsku, recitatorsku, novinarsku, art-sekciju pripremaju za različite manifestacije. Ikindija-namaz označava kraj

² Program poticanja moralnih vrijednosti, program poticanja islamskih normi ponašanja u međuljudskoj komunikaciji, program islamskog odijevanja, značaj namaza i sl.

vremena predviđenog za odmor ili slobodne aktivnosti, a nakon ikindije svi đaci provode zajedničko vrijeme na korepeticiji gdje se, učeći u svojim učionicama, pripremaju za nastavu. Učenje na korepeticiji ima svoje prednosti i nedostatke. Đaci koji su navikli učiti naglas teško se navikavaju učiti u sebi, lahko se dekoncentriraju i prisustvo drugih ih ometa. Vremenom se adaptiraju i naviknu. Učenje na korepeticiji ima i svoje prednosti. Đaci koji imaju poteškoće u savladavanju gradiva iz pojedinih predmeta imaju priliku da zatraže pomoć od svojih kolega. Također, đaci koji žele da napreduju više u prilici su da sa svojim kolegama razmjenjuju mišljenja o određenim pitanjima i temama. Slijedi akšam-namaz, večera, odmor i druga korepeticija koja traje do jacie. Nakon jacie je vrijeme predviđeno za slobodne aktivnosti i povećerje.³

3. Program odgojnog rada u medresama

Odgojno-obrazovni rad u đачkim domovima medresa odvija se po jedinstvenom planu odgojnog rada za sve medrese. Plan i program odgojnog rada zaključkom Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini broj: 02-08-2-3005-2/14 od 05. decembra 2014. godine sastavni je dio Nastavnog plana i programa medresa. Nastavni plan i program i Plan i program odgojnog rada u domu odobravaju nadležna ministarstva kantonā. Od 2021. odlukom Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini donesen je novi Nastavni plan i program medresa u čijem sastavu je i novi Program odgojnog rada usklađen s najnovijim kurikularnim standardima s jasno definiranim ishodima odgojno-obrazovnog rada u đачkim domovima medresa. Programom odgojnog rada u medresama utvrđuju

se ciljevi i zadaci, odgojno-obrazovni ishodi, očekivane kompetencije koje će đaci razviti, očekivane vrijednosti koje će đaci usvojiti, elementi i način organizacije života i rada u domu, osnovni oblici izvođenja programa i njihovo trajanje, sedmični i godišnji fond određenih oblika odgojnog rada, teme za realizaciju predavanja i radionica te ostali sadržaji koji su sastavni dio odgojno-obrazovnog rada u medresi. Program se ostvaruje kroz sljedeća područja odgojno-obrazovnog rada u domu: socijalna integracija i podsticanje razvoja ličnosti, učenje i podsticanje obrazovnog razvoja đaka, zdravstvenohigijenski i fizički razvoj, slobodno vrijeme i razvoj kreativnosti te duhovni razvoj mladih ličnosti. Obim, sadržaj i dinamika rada utvrđuju se Godišnjim planom i programom rada odgajatelja. Godišnji plan i program odgojnog rada se detaljno razrađuje u okviru mjesečnih i sedmičnih operativnih planova, a kroz evidenciju o realiziranim aktivnostima moguće je pratiti ostvarivanje planiranog.

Cilj Programa jeste da se njime planira kontinuirano odgojno-obrazovno djelovanje u medresi kako bi se, kao rezultat, kod đaka postiglo sljedeće:

- Razvijanje islamskog stila ponašanja koji se zasniva na kur'anskim porukama i praksi Allahovog Poslanika, a.s., a koji je prilagođen zahtjevima vremena u kojem đaci žive.
- Ustrajavanje u upotpunjavanju svih segmenata odgoja đaka, a posebno vjerskog i duhovnog.
- Izgrađivanje stabilne ličnosti koja će biti duboko svjesna svog identiteta.
- Razvijanje đaka u sposobnog i korisnog člana islamske i društvene zajednice.
- Razvijanje spremnosti na brigu o interesima medrese i čuvanje njenih vrijednosti.
- Prezentiranje vrijednosti vjere i prakticiranje islamskog načina života.

- Odgoj ličnosti slobodnog i otvorenog uma i oplemenjenog srca.
- Razvijanje različitih đачkih potencijala i vještina kojima se đak sprema odgovorno učestvovati u profesiji koju odabere, kulturnom i javnom životu zajednice. (Nastavni plan..., 2014:317)

Opći cilj odgoja određuje odgojne zadaće koje vrijede za sve đake domove čiji je osnivač Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, a one su sljedeće: čuvanje ključnih vrijednosti vjere i praktikovanje islamskog načina života na temeljima Kur'ana i sunneta, te praktikovanje hanefijskog mezheba u fikhu i maturidijskog u akaidu; poticanje i razvoj radno-akcionih kompetencija kod đaka; čuvanje i unapređivanje zdravlja; kognitivni razvoj; socijalizacija i emocionalni razvoj; obogaćivanje života đaka u domu i poticanje kreativnog razvoja. (Nastavni plan..., 2014:317)

Programske sadržaje u domu realiziraju odgajatelji kroz sljedeće elemente rada:

- planiranje i programiranje odgojnog rada na godišnjem, mjesečnom i dnevnom nivou, grupni i individualni programi i planovi rada;
- organiziranje života i rada đaka u domu u skladu s *Pravilnikom o kućnom redu i rasporedu dnevnih aktivnosti*;
- redovna predavanja i radionice realiziraju se najmanje dva puta mjesečno s jednom odgojnom grupom ili kombinovano;
- rad s odgojnom grupom realizira se najmanje jednom sedmično, a na odgojnom satu razgovara se o aktuelnim temama i planovima za dalji rad;
- individualni rad s đacima realizira se kroz rad s nadarenim đacima, rad s đacima s poteškoćama u savladavanju školskog gradiva, rad s đacima s psiho-socijalnim

³ S obzirom na to da se raspored izrađuje prema namaskim vremenima, redoslijed aktivnosti nije u potpunosti isti ljeti i zimi. U redoslijedu može biti manjih razlika i po medresama.

- poteškoćama, savjetodavni rad i rad na podizanju svijesti kod đaka, te islamskom i duhovnom odgoju, uglavnom po potrebi ili po planu rada i praćenja đaka;
- rad s interesnom grupom podrazumijeva rukovođenje sekcijom ili vannastavnom aktivnošću koja se realizira u poslijepodnevnim satima, u zavisnosti od afiniteta i sklonosti odgajatelja te interesa i potencijala đaka. U đачkim domovima medresa odgajatelji su voditelji brojnih sekcija poput: sekcije hifza, recitatorske sekcije, sportskih sekcija, humanitarne, zidnih novina, horske, kaligrafske, melodičnog učenja Kur'ana, jezičkih sekcija i kurseva, radio-sekcije, art-galerije i drugih sekcija koje se realiziraju u poslijepodnevnim satima ali su dio jedinstvenog programa rada škole kroz koji se đaci afirmišu, a škola prezentira u javnosti;
 - kulturna i javna djelatnost podrazumijeva učešće u različitim školskim i vanškolskim manifestacijama kroz koje se najčešće i promovira rad pojedinih sekcija;
 - saradnja s roditeljima odvija se kroz informativne roditeljske sastanke, tematske roditeljske sastanke, individualne informativne razgovore, individualne tematske razgovore, elektronsku razmjenu informacija putem elektronskog dnevnika koji medrese implementiraju od 2014. godine kao dio informacionog sistema Islamske zajednice, u čemu medrese prednjače ispred svih drugih škola u Bosni i Hercegovini i putem posjeta porodicama đaka, po čemu su medrese također jedinstvene;
 - saradnja s menadžmentom škole, nastavnicima i stručnim saradnicima odvija se kontinuirano i intenzivno radi

razmjene informacija, a u svrhu postizanja boljih odgojno-obrazovnih rezultata.⁴

Neke od tema koje obuhvata program odgojnog rada su sljedeće: "Upravljanje emocijama i adaptacija u novim okolnostima", "Islamska kultura u komunikaciji", "Značaj nauke", "Ličnost učenika medrese", "Tehnike učenja", "Verbalna i neverbalna komunikacija", "Slobodno vrijeme", "Formiranje navika", "Aktivnosti u zajednici", "Poslanik, a.s., kao najljepši uzor", "Samoodgoj i preispitivanje", "Humanost i volonterizam", "Ekološka svijest", "Razvijanje zdravog stila življenja", "Smisao iskušenja", "Čuvanje tradicije", "Islamska misija i pripadnost zajednici" i druge.

4. Nosioци odgojno-obrazovnog rada u đачkom domu

Nosioци, organizatori i rukovodioci odgojno-obrazovnog rada u đачkom domu medrese su odgajatelji kao stručne osobe, visokih radnih, obrazovnih i moralnih kvaliteta, educirani za rad u odgojno-obrazovnom sistemu. Njihova primarna uloga je da đacima budu od pomoći u razvoju svih njihovih fizičkih, psihičkih, intelektualnih i duhovnih potencijala te da im pomognu u dostizanju njihovog ličnog maksimuma.

Efekti odgojno-obrazovnog rada ponajviše ovise o sposobnostima odgajatelja, njegovom stručnom i općem obrazovanju, njegovim duhovnim i moralnim vrijednostima i njegovom radu i odnosu prema đacima. Za postizanje uspjeha veoma je važan lični primjer odgajatelja, njegov čvrst i jasan stav, ljubav prema pozivu, iskren pristup i ustrajnost. To je Poslanikov, a.s., pristup koji je uvijek aktuelan i primjenjiv. Đaci moraju osjetiti da je odgajatelju stalo do njihovog uspjeha, te da prati i primjećuje njihov i najmanji napredak. To će ih potaknuti i motivirati da dalje napreduju. Odgajatelj treba biti uporan, dosljedan i nenametljiv, ali ne i neprimjetan, stalno bodreći

đake da ostvaruju postavljene ciljeve. Najvažniji zadatak odgajatelja je da kod đaka posije ispravnu i plemenitu misao. Neko je nekada mudro rekao:

Posij Misao, požnjećeš Djelo,
Posij Djelo, požnjećeš Naviku,
Posij Naviku, požnjećeš Karakter,
Posij Karakter, požnjećeš Sudbinu.

Uspješno odgojno djelovanje pretpostavlja razumijevanje đачkih mogućnosti i osjećaja, ljubav, toplinu i stalna ohrabivanja te stvaranje takvih situacija u kojima đaci mogu doživljavati radost napretka i uspjeha. Odgojno djelovanje i odgovorno ponašanje pretpostavlja smislen i savjestan odnos između lične slobode i lične odgovornosti.

"Odgojni proces kreativan je čin, to je oblik odgajateljeva samoostvarenja u kojem odgojna djelatnost ovisi o njegovoj osobnosti i vrijedi upravo toliko koliko i sam učitelj/odgajatelj." Prema tome, odgajateljeva je uloga presudna u planiranju i provođenju odgojnoga djelovanja te u ostvarivanju zadaće formiranja uljudene osobe kao rezultata toga procesa. (Vukasović, 2000)

Rad u domu omogućava odgajatelju kreativno osmišljavanje, slobodu u odabiru metoda, primjeni metoda i formi rada. Zavisno od potreba, odgajatelji rade s jednom odgojnom grupom, ponekad sa svim đacima u domu, odvojeno s muškim i ženskim, rade s đacima koji se opredijele za pojedine sekcije ili vannastavne aktivnosti, organiziraju radionice s kombinovanim grupama radi pružanja različitih vrsta psihološko-pedagoške pomoći, otklanjanja poteškoća ili unapređenja školskih rezultata, stimuliranja i motiviranja đaka, podržavanja đачkih afiniteta i postignuća i sl. Često je prisutan individualni rad, u zavisnosti od potreba, ponekad je to pružanje pomoći u savladavanju školskog gradiva, a najčešće pomoć u adaptaciji, socijalizaciji, prevazilaženju adolescentskih problema i sl. Upravo je

⁴ Ovi segmenti ujedno čine i 40-satnu radnu sedmicu odgajatelja.

ovo jedna od važnijih prednosti života u domu. Adolescenti često prolaze kroz probleme odrastanja, ali teško o tome govore s roditeljima. Odgajatelji u đačkim domovima medresa su najbolje osobe za pružanje ove vrste pomoći i podrške. Educirani, kompetentni, požrtvovani i pouzdani savjetnici za sve probleme na koje mladi nailaze.

Savremeni svijet kontinuirano se susreće s izazovima stalnih tehnoloških otkrića i dostignuća. Najnoviji i do sada najveći izazov je umjetna inteligencija. Svjedoci smo njenih mogućnosti i prijetnji da mnoga ljudska zanimanja budu zamijenjena robotima i umjetnom inteligencijom. Umjetna inteligencija ima veliki upliv i utjecaj u obrazovni djelokrug rada. Međutim, nemoguće je da ikada ikakva umjetna inteligencija zamijeni ulogu odgajatelja jer je osnovna pretpostavka za odgojni rad prisustvo emocija. Uspješno odgojno djelovanje pretpostavlja povjerenje, ljubav, empatiju, brigu i povezanost s đacima.

5. Pedagoška dokumentacija u đačkom domu

Odgajatelji u svom radu vode propisanu pedagošku dokumentaciju koja ima za cilj prenošenje potrebnih informacija i kontinuirano praćenje odgojno-obrazovnih rezultata kod đaka⁵. U osnovnu pedagošku dokumentaciju ubraja se *Knjiga dežurstva* ili *Dnevnik rada*, *Odgojna knjiga* i *Knjiga za korepeticiju*. Pomoćna dokumentacija su *Knjiga aktiva*, *Knjiga sekcije* te razne evidencije koje se vode u domu. Odgajatelji vode i elektronski dnevnik. Osnovna pedagoška dokumentacija ujednačena je u svim medresama od školske 2017/2018. godine.

Sve medrese u Bosni i Hercegovini ispunjavaju uvjete za odvijanje kvalitetnog odgojno-obrazovnog rada i djelovanja u domu,

od standardizirane infrastrukture, opremljenosti doma, programa odgojno-obrazovnog rada u domu, pravilnika koji se odnose na organiziranje života u domu, dokumentacije i priručnika za odgojno-obrazovni rad u domu. Medrese imaju stručne, educirane i sposobne odgajatelje. Sve su to faktori koji utječu na kvalitetan rad i dobre rezultate. Međutim, i dalje postoji potreba za povećanjem broja odgajatelja u većini medresa.

U budućnosti, neophodno je nastaviti pratiti napredak sličnih institucija u svijetu, potrebe vremena, promjene koje se neminovno događaju te rad u đačkim domovima uskladiti s aktuelnim metodama rada i potrebama generacija koje dolaze. Poznata je izreka hazreti Alije, r.a., u kojoj je preporučio da odgajamo djecu za vrijeme koje dolazi, a ne za vrijeme u kojem mi živimo.

6. Zaključak

Mentalitet mladih ljudi u savremenom vremenu se u potpunosti promijenio. Shodno tome, odgoj i pristup mladima u današnje vrijeme mora biti prilagođen njihovom mentalitetu. U današnje vrijeme mladi se distanciraju od roditeljskog autoriteta i pokušavaju izgraditi vlastiti identitet i postići samoaktualizaciju. Osim odvajanja od roditelja, oni zbog naglašene individualnosti, pored najsavršenijih komunikacijskih tehnologija, doživljavaju osamljenost. Dolazi do porasta sebičnosti, potištenosti, oholosti i narcisoidnosti. Potreba za shvaćanjem sebe i svoje uloge na ovom svijetu otvara mogućnosti i prostor za široko pedagoško djelovanje.

Savremene tendencije u proučavanju odgojno-obrazovne djelatnosti sve više naglašavaju interakcijsko-komunikacijski aspekt, čija vrijednost leži u pridavanju važnosti uloge odgajatelja i đaka. Takav pristup odgoju i obrazovanju u centar pažnje postavlja međuljudski odnos. Sagledan s ovog aspekta, odgoj

je usko vezan i primarno određen kvalitetom ljudskih odnosa, u ovom slučaju odgajatelj-đak.

U domu i njegovom odgojno-obrazovnom radu posebno do izražaja dolazi interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja. Uspješan odgojno-obrazovni rad pretpostavlja poznavanje đaka kao subjekta u odgojno-obrazovnom radu. To poznavanje ostvaruje se putem komunikacije. Uspješnost odgojnog djelovanja ovisi o kvaliteti uspostavljene interakcije odnosno interakcijske povezanosti ostvarene kroz komunikaciju. Kao rezultat uspješne komunikacije javlja se razumijevanje, zadovoljstvo, utjecaj na stavove, oplemenjivanje odnosa i izazivanje akcije. Navedene karakteristike ima dijalog u kojem se ostvaruje najviši nivo interakcijske povezanosti u komunikaciji. Da bi se jasni i izgrađeni stavove prenijeli na druge, moraju se znati prezentirati i ponuditi drugima. Svjesni važnosti kvaliteta komunikacije, u medresama se njeguju sekcije govorništa, hatabeta, debatne sekcije, organiziraju se okrugli stolovi, treninzi za javne nastupe i sl.

Neke od poteškoća koje se javljaju u posljednje vrijeme odnose se na otežanu komunikaciju s roditeljima pojedinih učenika. Pojedini roditelji teže podnose razdvojenost od svoje djece nego sama djeca. Svojim posesivnim odnosom prema djeci otežavaju njihov prolazak kroz adaptivni period u domu. Roditelji često imaju prevelika očekivanja, pa se ponekad u početku i razočaraju jer se sva djeca ne navikavaju jednako brzo na domski život, pravila, učenje na korepeticiji i više kriterije u nastavi. Kako bi postigli veći efekat u radu s đacima, odgajatelji nastoje ostvariti dobru komunikaciju i pozitivno utjecati na roditelje svojih đaka. Uglavnom, zahvaljujući zdravoj komunikaciji, većina roditelja ubrzo shvati da su određene odluke i postupci ipak za dobrobit njihove djece i da će im to koristiti kasnije u životu, o čemu svjedoče i primjeri starijih učenika.

⁵ Pravila medresa IZ u BiH, Član 58, Član 59, Stav

Literatura

- (1963). *Enciklopedijski rječnik pedagogije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lučić, Kata (2007). "Odgojiteljska profesija u suvremenoj odgojno-obrazovnoj ustanovi", *Odgojne znanosti*, 9, 1, 135-150.
- (2014). *Plan i program odgojnog rada u medresama: Nastavni plan i program Medresa*. Sarajevo.
- (2021). *Plan i program odgojnog rada u medresama: Nastavni plan i program Medresa*. Sarajevo.
- Rosić, Vladimir (2007), *Domska pedagogija*. Zadar: Naklada.
- Rosić, Vladimir (2001). *Domski odgoj*. Rijeka: Graftrade.
- Vukasović, Ante (1999). *Pedagogija*. Zagreb,
- Vukasović, Ante (2000). *Prilog određenju nastavnikove odgojne funkcije*. Zagreb: Napredak.

الموجز

العمل التربوي والتعليمي في مساكن التلاميذ في المدارس الإسلامية في البوسنة والهرسك
أملا نُعماناغييتش

يقدم البحث عرضاً للعمل التربوي والتعليمي في مساكن التلاميذ في مدارس المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك. إن الهدف من كتابة هذا البحث هو إثارة الاهتمام بهذا الموضوع والإشارة إلى أهمية العمل التربوي والتعليمي في مساكن تلك المدارس بغية زيادة الاهتمام بهذا الموضوع في المستقبل. يقدم البحث تعريفاً بمسكن المدرسة ودوره لا سيما في عصرنا الحاضر. يستعرض الباب الأول، العمل التربوي والتعليمي مع التركيز بشكل خاص على النهج المتكامل في العمل مع التلاميذ. ويستعرض الباب الثاني تنظيم العمل التربوي والتعليمي في مساكن التلاميذ في مدارس المشيخة الإسلامية، من حيث تخطيطه وفقاً لمواعيد الصلاة. أما الباب الثالث فيقدم خطة وبرنامج العمل التربوي والتعليمي اللذين حددتهما رئاسة المشيخة الإسلامية. ويتحدث الباب الرابع عن حقيقة أن أول المرين للأطفال هم آبائهم، ثم المعلمون والمدرسون. ويعتمد نجاح العمل التربوي والتعليمي في مساكن التلاميذ على قدرات المرين وكفاءاتهم، وهذا ينعكس أيضاً على العمل مع التلاميذ في المدرسة. وفي النهاية تم ذكر الوثائق التربوية المقررة التي تطبق في المساكن، مما يسهل مراقبة عمل التلاميذ وتقديمهم، والتوصيات الختامية.

الكلمات الرئيسية: مساكن التلاميذ في المدرسة، المشيخة الإسلامية، المرين، العمل التربوي والتعليمي، خطة وبرنامج رئاسة المشيخة.

Summary

EDUCATION AND THE UPBRINGING
IN DORMITORIES OF MADRASAS
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Amela Numanagić

This paper presents a view of upbringing and education activities in dormitories of madrasas of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina. It aims to point out the significance of educational and upbringing activities within these dormitories and to encourage further research on this topic. Dormitory and its role in contemporary times is also defined here. The first part of the paper presents an outline of educational and upbringing activities in dormitories with an accent on an integrated approach to working with students. The second part offers an outline of educational and upbringing activities in the dormitories of the Islamic Community which is planned in accordance with the times of the five daily prayers. The Plan and the Programme of the education and upbringing issued by the Riyasat of the Islamic Community is presented in the third part of the paper. Further, its fourth part, stresses the fact that the primary role in upbringing the students is their parents, whereas in the dormitories it is specially assigned upbringing personnel that bear this responsibility. The impact of all the upbringing activities in dormitories depends on the ability and competence of the upbringing staff, which, in turn, is also reflected in the work with students in classes. Finally, it mentions documentation of pedagogical activities as a requirement which makes it easier to monitor the development of students along with some conclusions on the subject matter.

Keywords: dormitories, madrasa, Islamic Community in Bosnia and Herzegovina, upbringing, educational and upbringing endeavour, the Plan and Programme of the Riyasat of the Islamic Community.

PRAKSA OSLOVLJAVANJA REISUL-ULEME

Ekrem TUCAKOVIĆ

Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini
ekrem.tucakovic@rijaset.ba

SAŽETAK: Analizom određenog korpusa službene korespondencije i tekstova u publikacijama Islamske zajednice i bošnjačkih časopisa uočava se praksa raznolikog oslovljavanja reisul-uleme. Tokom nešto više od 140 godina postojanja službe reisul-uleme evidentno je nepostojanje stabilnih i široko ustaljenih formi oslovljavanja ličnosti koja vrši najznačajniju vjersku i vjersko-predstavničku dužnost muslimana u Bosni i Hercegovini. To štošta govori o jezičkoj kulturi, sposobnosti izvođenja iz vlastite duhovne tradicije adekvatnih značenja u vlastitom jeziku, građenju stručnog pojmovlja i imenovanja osoba i službi ili njihovih administrativnih, organizacijskih i duhovnih položaja. U ovom radu prezentiraju se neki primjeri oslovljavanja reisul-uleme u različitim historijskim periodima koji, s jedne strane, ukazuju na poimanje ove službe, a, s druge, svjedoče o stanovitom diskontinuitetu, sporom prepoznavanju značaja utemeljenja čvršćih duhovnih uporišta na kojima bi se gradila stabilna jezička i pojmovna deskripcija i reprezentacija. Ovi primjeri također ukazuju na utjecaj vanjskog okruženja i u stanovitom smislu traganja za primjerenom institucionalnom kulturom ophođenja i oslovljavanja.

Ključne riječi: reisul-ulema, Islamska zajednica, služba, titula, oslovljavanje

Uvod

Iskazivanje poštovanja, čuvanje dostojanstva i integriteta u komunikaciji je temeljni zahtjev islama u međuljudskim odnosima. Zabrana ruganja, nadijevanja ružnih nadimaka, kuđenja i ogovaranja je izričita i apsolutna. (El-Hudžurat, 11-12) Posjednici određenih duhovnih stepena i zaduženja ili moralno-intelektualne izvrsnosti također zaslužuju poseban vid poštovanja kako u komunikaciji tako i primjerenom jezičkoj kulturi ophođenja i obraćanja, štaviše njima se garantira istaknutost neovisno o ljudskom odnosu: "Allah će na visoke stepene uzdignuti one među vama koji vjeruju i kojima je dato znanje". (El-Mudžadele, 11)

Kur'an najčešće Muhammeda, a. s., oslovljava njegovom službom i misijom koju ima u zajednici: "Allahov

Poslanik" (*Resulullah*). Ova sintagma je najfrekventnija u Kur'anu kada je riječ o oslovljavanju ili obraćanju Muhammedu, a. s. Njegovi savremenici su ga uglavnom na ovaj način oslovljavali. U svojim pismima on je sebe također potpisivao "Muhammed Resulullah". Toliko je raširena njena upotreba da u islamskoj literaturi odmjenuje njegovo vlastito ime. Kur'an, doduše rjeđe, Muhammeda, a. s., oslovljava i drugim zamjenskim imenima kojima se ističe njegova služba ili temeljno poslanje: Vjerovjesnik (Nebijj – Ja ejuhen-nebijj), Poslanik (Resul – Ja ejuher-resul), Pečat poslanika (Hatmul-enbija). Stavljanjem težišta na službu prilikom oslovljavanja, ustvari, osoba se impersonalizira i naglašava se njen opći značaj za zajednicu, uloga koju ima u društvu, važnost službe

i misije kojoj je njena ličnost potčinjena. U tom kontekstu znakovita je opetovana instrukcija Muhammedu, a. s., iz koje se jasno iščitava vrhunska poruka o temeljnoj ljudskoj jednakosti: "Ja sam samo čovjek kao i vi, meni se objavljuje da je vaš Bog samo jedan Bog" (Fussilet, 6; Kehf, 110), međutim, stepeni razlikovanja se uspostavljaju po vrlinama i vrijednostima koje se njeguju, promoviraju i kojima se služi. Kada je riječ o Muhammedu, a. s., uočava se još jedna distinktivna odlika u odnosu na ostale Božije poslanike: uglavnom se oni spominju vlastitim imenima, dok je kod Muhammeda, a. s., naglasak na misiji i službi. Muslimani to razumijevaju posebnim vidom poštovanja koje mu je na taj način iskazano. Muslimanima se preporučuje da

imaju poseban respekt prema Muhammedu, a. s., kako u razgovoru s njim tako i u ponašanju, da poštuju njegovu privatnost i duhovni položaj. Stavije, kao poseban vid odnosa i poštovanja preporučeno je da na njega donose *salavat*. (El-Ahzab, 56)

U najranijoj islamskoj tradiciji nominiranje vjerskih službi i osoba koje ih vrše ili predvode bilo je stvar prevladajućeg konsenzusa istaknutih muslimanskih autoriteta, ali i društveno-historijskog etabliranja službi i osoba baziranog na moralno-intelektualnim kvalitetima i određenoj vrsti izvrsnosti. Glavne tradicionalne vjerske službe kao što su imamska, hatibska, muftijska i kadijska svoje utemeljenje su derivirale iz Poslanikove prakse, ali su u kasnijoj formi, sadržaju i načinu organiziranja i uspostavljanja bile produkt razumijevanja muslimanskih autoriteta, a ne striktno objavljenog Teksta. Istaknutoj ulemi, kao priznanje visokog ulemanskog položaja, dodjeljivane su počasne titule i iskazivani posebni načini oslovljavanja. Među najznačajnijim titulama časti i poštovanja, čak i kada nije bilo formalnog postavljenja ili službe, jeste titula “imam”, koju je muslimanska javnost priznavala osobama visoke znanstvene reputacije, naprimjer četverica predvodnika fikhskih mezheba titulirani su imamima (imam Ebu Hanifa, imam Šafija, imam Malik, imam Ahmed ibni Hanbel) kao i značajan

broj drugih visokih vjerskih autoriteta. Također, posebno istaknutoj ulemi neformalno je dodjeljivana titula “hudždžetul-islam”, primjerice njome je tituliran Ebu Hamid Muhammed el-Gazali i neki istaknuti muhadisi.

Navedeni primjeri pokazuju da određene službe, duhovne pozicije, moralna i znanstvena izvrsnost imaju širi značaj u zajednici i zaslužuju poseban respekt i priznanje. U bosanskoj islamskoj tradiciji takva je služba reisul-uleme.

1. Oslovljavanje reisul-uleme

Titula i služba reisul-uleme, premda relativno novijeg datuma na našim područjima, od kraja 19. stoljeća, ima specifično značenje, težinu i ulogu u životu muslimana i Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Prvo spominjanje termina reisul-ulema u islamskoj tradiciji Bošnjaka, prema Fikretu Karčiću, bilo je 1881. godine “u molbi bošnjačkih uglednika austrougarskim vlastima da imaju svoga poglavara (reisul-ulemu) koji će rukovoditi njihovim vjerskim poslovima”. (Karčić: 309)¹ Okolnosti u kojima se ova titula pojavljuje jesu u prvom redu društvenopolitičke prirode i želja austrougarske vlasti da ostvari svoje političke ciljeve u pogledu potpunog odvajanja Bosne i Hercegovine od Osmanske države pri čemu je prekidanje izravnih duhovnih

veza bilo najzahtjevnije i najosjetljivije. Formiranje samostalne vjerske organizacije i administracije muslimana u Bosni i Hercegovini odvojene od istanbulskog Mešihata podrazumijevalo je kreiranje organizacije i vjerskog vođstva koje bi, uz vjerske kompetencije, prvenstveno trebalo posjedovati sposobnost rukovođenja vjerskom administracijom i organizacijom vjerskih poslova. Time je na izvjestan način reisul-ulema u značajnoj mjeri određen kao čovjek organizacije i administracije, ali je istovremeno u općoj percepciji muslimana predstavljao i prvo ulemansko lice u kojem se, za bosanske prilike, sintetizirala visoka vjerska učenost i mudrost, vjersko-prosvjetna i šerijatsko-pravna učenost.²

Kada se, pak, gleda kroz ustave Islamske zajednice, među prvim zadacima reisul-uleme evidentno se ističe predsjedavanje i rukovođenje kolektivnim organom Islamske zajednice i nadležnosti oko organizacije vjerskog života i funkcioniranja administracije. Međutim, značajan pomak u odnosu na sva ranija ustavna pozicioniranja reisul-uleme napravljen je u ustavu Islamske zajednice iz 1997. godine. Tada je reisul-ulema prvi put definiran kao vrhovni muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini koji predstavlja “jedinstvo dina i ummeta”. (Ustav, član 55)³ Premda su do Drugog svjetskog rata reisul-uleme

¹ Karčić osvjetljava okolnosti pojavljivanja ovog naziva u Osmanskoj državi i navodi da je u osmanskoj praksi reisul-ulema bila titula (unvân), a ne služba, da je šejhul-islam bio poglavar uleme (reis) i to je bio istanbulski muftija, kasnije poznat pod nazivom šejhul-islam. Titula je potom davana vojnom sudiji evropskog dijela carstva (rumelijski kazasker) koja je u tom slučaju bila više vezana za rang, nego za stvarnu naučnu vrijednost pojedinca na tom položaju. Vidjeti: Karčić, 2011:309-319.

² Nijaz Šukrić ukazuje kako se “prema vrsti naučnog interesovanja i društvenog angažovanja u islamskom svijetu javila jedna nezvanična klasifikacija i podjela uleme ili uopće inteligencije” na sljedeće tri kategorije: a) vjersko-prosvjetnu (imami, hatibi, mujezini, vaizi, šejhovi, muallimi, muderrisi, šejhul-islami),

b) sudsku (kadije, naibi, muftije – fekihi) i c) književno-naučnu ulemu. On smatra da je svaka od ovih kategorija tokom vremena izgrađivala “vlastite kriterije i uzuse na osnovu kojih se neko identifikovao s njom. Pored specijalista bilo je i uleme enciklopedijskog obrazovanja i znanja. Možda je zajednički kriterij za sve njih bio vlastiti društveni dokaz ... Bez obzira na kvalitet, može se reći da je najbrojnija i najprepoznatljivija ostala, ipak, vjersko-prosvjetna ulema...” (Šukrić, 1996:198)

³ Prema članu 55 ustava IZ u BiH iz 1997. godine, reisul-ulema “je poglavar i vrhovni muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini” i on “predstavlja jedinstvo dina i ummeta u Islamskoj zajednici” i “predstavlja Islamsku zajednicu u zemlji i inozemstvu”. U prečišćenom tekstu ustava IZ u BiH iz 2014. godine, član 61, ostala je odrednica da je reisul-ulema

“poglavar i vrhovni muftija Islamske zajednice”, ali je dodano i da je “najviši vjerski autoritet Islamske zajednice koji predstavlja jedinstvo dina i ummeta u Islamskoj zajednici”. U ranijim ustavima je uglavnom reisul-ulema definiran kao najviši ili vrhovni “vjerski poglavar” i vrhovni ili najviši “predstavnik Islamske zajednice”. Ustavom iz 1936, član 89, navedeno je da je reisul-ulema sa svojim užitim i širim savjetom najviši upravno-nadzorni organ nad cjelokupnim vjerskim i vjersko-prosvjetnim islamskim životom i predstavlja jedinstvo Islamske vjerske zajednice u Kraljevini. U članu 92 se definira kao vrhovni vjerski starješina cjelokupne Islamske zajednice Kraljevine Jugoslavije. Ista definicija se nalazi i u članu 65 ustava IZ iz 1930. godine. Opširnije o ustavnom definiranju pozicije reisul-uleme vidjeti u: Salkić, 2001.

najčešće birane iz redova muftija, četverica od šesterice, tek je ustavom iz 1997. godine definirano da je on vrhovni muftija i time je eksplicirana njegova naučna izvrsnost i značaj u šerijatsko-pravnim stvarima čime je uspostavljena jedna vrsta protuteže s njegovim, od ranije definiranim, administrativnim poslovima i rukovođenjem Islamskom zajednicom. Premda se i ranije implicitno podrazumijevalo da je reisul-ulema osoba čiji stav preteže u važnim vjerskim stvarima, izostajala je normativna eksplicitnost i osnaženost te alimske uloge.

U bosanskom kontekstu titula i služba reisul-uleme na određen način, pa i u praktičnom pogledu, simbolizira početak samostalnog puta u slobodu oblikovanja vlastitih vjerskih poslova, začetak – makar u povojima – moderne ideje slobode i nezavisnosti muslimana Bošnjaka koja će vremenom implicirati, i poticati, i ostale vrste sloboda. Usto, služba reisul-uleme je u izvjesnoj mjeri integrirana u određene aspekte nacionalnog identiteta Bošnjaka, prvenstveno u onom dijelu u kojem je kroz vjeru ispoljena i danas se ispoljava vlastita samobitnost, zasebnost i identitarna diferencijacija. Imajući u vidu nespornu činjenicu o značaju uloge religije, religijske infrastrukture i institucija u nacionalnom razvoju i identifikaciji balkanskih naroda, ni Bošnjaci u tome ne mogu biti izuzetak.

Kako namjera ovog teksta nije dalje istraživanje i elaboracija vjerske ili društvene uloge reisul-uleme među muslimanima Bošnjacima, vraćamo se početnoj zamisli, tj. kraćem pregledu javnog i zvaničnog oslovljavanja reisul-uleme koje mijenja svoje forme s vremensko-društvenim promjenama u širem okruženju. Te mijene su vidljive u zvaničnoj korespondenciji unutar vjerske hijerarhije ali i naroda općenito i pokazuju određene aspekte razumijevanja pozicije i odnosa prema reisul-ulemi. Naime, reisul-ulema je u različitim periodima i društveno-političkim okruženjima

i sistemima različito oslovljavan. To prilagođavanje i prihvatanje vanjskih trendova, bez nekog posebnog unutarnjeg rezona, jeste očigledno. Neke atribucije danas izgledaju nestvarno i za današnji muslimanski ukus neprirodno i strano. U nastavku navodimo neke primjere iz bošnjačke štampe, publikacija Islamske zajednice i službenih dokumenata.

1.1. Presvjetli gospodin

U prvim godinama po uspostavljanju službe reisul-uleme, uglavnom u periodu austrougarske vladavine, najčešći atribut uz naziv reisul-uleme bio je “presvjetli gospodin”. Takvu atribuciju nalazimo kod reisul-ulema Azabagića i Šarca, rjeđe i kod kasnijih reisul-ulema. List *Bošnjak* piše: “...pod predsjedanjem vrloga našega rodoljuba presvjetloga gospodina reis-el-uleme Hadži Teofik ef. Azabagića... Presvjetli gospodin reis-el-ulema protumačio je tu želju i potrebu našega muhamedanskoga elementa kod visoke zemaljske vlade... Ne ćemo pogriješiti, ako se u ime sviju muhamedanaca Bosne i Hercegovine zahvalimo našim prvacima i rodoljubima, koji su o tome poradili, i najviše presvjetlomu gospodinu reis-el-ulemi...” (“Naši mektebi...”, *Bošnjak*, 1894)

“Uzdamo se, da će put našega presvjetloga reis-el-uleme, koji u tu svrhu putuje upravo sada po našoj domovini, uroditi najljepšim plodom...” (“Na svršetku godine”, *Bošnjak*, 1894) “U tu svrhu kao i radi drugih muhamedanskih vjerskih i naukovnih odnošaja otputovao je iz Sarajeva na 11. o. m. presvjetli gospodin Reis-el-ulema H. Mehmed Teofik ef. Azabagić...” (“Domaće vijesti...”, *Bošnjak*, 1894)

Uz ime reisul-uleme Sulejman-ef. Šarca u različitim prilikama uočljiva je upotreba spomenute atribucije. U izvještaju o imenovanju reisul-uleme Šarca *Sarajevski list* navodi: “...izvršen je čin ustoličenja novoga reis-ul-uleme za Bosnu i Hercegovinu presv. g. H. Sulejman ef. Šarca...” Baron Varešanin uručio je menšuru riječima:

“Izvolite, presvjetli gospodine, primiti Previšnji dekret o naimenovanju i menšuru visokog mešihata.” Baron Varešanin je “prvi čestitao srdačno presv. Reis-ul-ulemi...” (“Svečana instalacija...”, 1910) U raspravama o radu reisul-uleme Šarca u Vakufsko-mearifskom saboru izražavano je nezadovoljstvo njegovim radom “...dok je Rifat-beg Sulejmanpašić izjavio da ne može primiti na znanje ‘očitovanje presvjetlog gos. Reis ef.’...” (Jahić, 2012:63)

Opširno pišući o otvaranju džamije u Bosanskoj Krupi, list *Tarik* izvještava da je na otvaranju džamije ispred Ulema-medžlisa bio “...veleučeni gospodin hadži Mehmed Džemaluddin ef. Čaušević kao zastupnik njegove presvjetlosti reis ul-uleme...” (“Otvorenje džamije...”, 1908-1909)

1.2. Njegova Presvjetlost

“Njegova Presvjetlost” je sintagma koja se također koristila uz oslovljavanje reisul-uleme. U povodu izbora Džemaludin-ef. Čauševića za reisul-ulemu i najave njegove inauguracije mostarski *Biser* s oduševljenjem piše o ovom događaju: “Ovih je dana Njegova Presvjetlost novi naš Reis-el-ulema, Hadži Hafiz Mehmed Džemaluddin ef. Čaušević, otputovao u Beč... I naš list – kao čisto islamski i kao vjeran sljedbenik misli i načela Hazreti Džemaluddinovih...” (“Kulturne bilješke...”, 1914)

Dževad Sulejmanpašić zalaže se za reformu vakufa i navodi: “Zahvaljujući visokoj preporuci Presvjetloga Reis-ul-uleme g. Džemaludina Čauševića...” (Sulejmanpašić, 1928:25)

U kasnijem periodu ova sintagma ustupa mjesto drugim, međutim, nije potpuno iščezla pa se tako sreće u *Glasniku* iz 1972. godine. “Imam Saltagić Adem ef. je u svom pozdravnom govoru istakao veliku radost i zadovoljstvo džematlija Jelaha i svih pripadnika Islamske zajednice toga kraja što ovoj njihovoj svečanosti prisustvuje njegova preuzvišenost Reis-ul-ulema hadži Sulejman efendija Kemura... Zatim je imam Saltagić

okrenuo se prema Reis-ul-ulemi i rekao mu slijedeće riječi: Presvijetli Reis-ul-ulema...” (Mujić, 1972)

1.3. Njegova / Vaša Preuzvišenost

Ova atribucija bila je prilično frekventna i dugovječna u službenim dokumentima Islamske zajednice. Koristila se i u menšurama, svečanom dokumentu o uvođenju reisul-uleme u dužnost. U tekstu menšure reisul-uleme Ibrahim-ef. Maglajlića kaže se kako se daje “preuzvišenom gospodinu Hadži Hafiz Ibrahimu efendiji Maglajliću...” (GHB, A-1072/B) U tekstu menšure na bosanskom jeziku reisul-uleme Fehim-ef. Spahe iz 1938. godine stoji da se dodjeljuje “Njegovoj Preuzvišenosti Gospodinu Fehim ef. Spahi”. Zatim se nastavlja: “Na temelju toga i budući da je Izorno tijelo izabralo Vašu Preuzvišenost za Reis ul-ulemu... mi potpisani članovi Savjeta za davanje menšure dajemo Vašoj Preuzvišenosti ovu menšuru i predajemo Vam sva prava i dužnosti... Reis-ul-ulemi, vrhovnom vjerskom poglavici muslimana Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije”. (“Predavanje menšure...”, 1937-1938)

U izvještaju s predaje menšure reisul-ulemi Kemuri 1957. godine, reisul-ulema se oslovljava “Preuzvišeni Hadži Reis efendija” (“Svečanost predaje Menšure...”, 1958:70), a potom se donosi tekst menšure na bosanskom jeziku u kojem se, između ostalog, navodi: “Njegovoj preuzvišenosti Hadži Sulejman efendiji Kemuri, Reis-ul-ulemi Islamske vjerske zajednice u FNRJ... Pripadnici islama sačinjavaju vjersku zajednicu, koja prema šeriatskim propisima treba da ima svoga vjerskog poglavicu... Vrhovni vakufski sabor kao najviše predstavničko tijelo Islamske vjerske zajednice u FNRJ... preko naročito izabranog odbora ovlašćuje Njegovu preuzvišenost Hadži Sulejman efendiju Kemuru...” (“Svečanost predaje Menšure...”, 1958:70)

Dakako, ako je ovaj atribut korišten u menšuri razumljiva je njegova široka upotreba i u drugim

pismenim i usmenim formama. Od 1930-ih do prve polovine 1960-ih godina upotreba ove sintagme bila je preovlađujuća. U povodu proslave 400. godišnjice velikog vakifa Sarajeva, Gazi Husrev-bega, priređivački odbor proslave uputio je zahvalu u kojoj se, između ostalog, kaže: “Naročitu blagodarnost dugujemo Njegovoj Preuzvišenosti Reis-ul-ulemi Kraljevine Jugoslavije, Hadži Hafiz Ibrahim ef. Maglajliću...” (“Javna zahvala...”, 1933). “...Vaz će održati preuzvišeni Reis-ul-ulema...” (“Proslava Gazi Husrevbegove...”, 1933)

“Na poziv Preuzvišenog Gospodina H. hf. Ibrahim ef. Maglajlića, Reis-ul-uleme... Sjednicu kurije otvorio je Preuzvišeni Gospodin Reis-ul-ulema i pretsjedavao joj. ...prebrojavanje listića vršili su Njegova Preuzvišenost Reisu-ul-ulema...” (“Izbor kandidata...”, 1933)

“Zaključkom zajedničkih sjednica obaju Ulema-medžlisa, održanih u julu 1931. godine pod pretsjedništvom Nj. Pr. Reis-ul-uleme H. Hafiz Ibrahim ef. Maglajlića određeno je...” (“Prvi izvještaj...”, 1933)

U službenoj korespondenciji iz ovog perioda u obraćanju organa Islamske zajednice reisul-ulemi susreće se spomenuta atribucija. Ulema-medžlis u Sarajevu 1939. godine dopis reisul-ulemi Spahi adresira “Njegovoj Preuzvišenosti reisu-ul-ulemi”. (GHB, Arhiv IZ, R-VIS-1-331/1939)

Atribut “preuzvišeni” koristio se i uz ime zamjenika reisul-uleme Salih-ef. Bašića. Uslijed progona bošnjačkog stanovništva iz istočne Bosne 1943. godine “zastupnik Reis-ul-uleme preuzvišeni Salih Safvet ef. Bašić uputio je” apel za pomoć. (Skopljak, 1944)

Nakon Drugog svjetskog rata ovaj atribut je ostao u upotrebi, čini se sve do 1970-ih godina. “Preuzvišeni Reis-ul-ulema Hadži Ibrahim ef. Fejić usljed jučerašnjeg napornog rada u Vrhovnom saborskom odboru i slabog zdravlja nije ovdje...” (“Zapisnik II redovnog zasjedanja...”, 1956)

Povodom početka školske 1961/62. godine održana je svečanost i otvorene

su nove prostorije Gazi Husrev-begove medrese “...u prisustvu Njegove preuzvišenosti Reis-ul-uleme Hadži Sulejman ef. Kemure... Dolazak Njegove preuzvišenosti Reis-ul-uleme i ostalih uglednih gostiju...” (“Svečano otvorenje novog...”, 1961)

U obraćanju državnih organa reisul-ulemi također je korištena gornja sintagma. Reisul-ulema Kemura je 1959. godine zatražio od nadležnih vlasti da se bista reisa Čauševića, djelo Ivana Meštrovića, iz Umjetničke galerije u Sarajevu ustupi Islamskoj zajednici za potrebe budućeg muzeja. Hasan Grabčanović, sekretar Savjeta za kulturu i nauku, uputio je odgovor “na ruke Njegove Preuzvišenosti Reisu-ul-uleme”. (GHB, Arhiv IZ, VIS-11-3668/1959)

1.4. Drug

U skladu s novouspostavljenim društvenim sistemom u socijalističkoj Jugoslaviji i općom zamjenom gospode “drugovima”, ta nova moda odrazila se i na Islamsku zajednicu, prvenstveno u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata.

Vrhovni vakufski sabor u FNRJ sa zasjedanja u Prištini uputio je pozdravni telegram “Drugu Hadži Ibrahimu Fejiću, Reis-ul-ulemi FNR Jugoslavije...” (GHB, Arhiv IZ, VIS-6-2336/1955)

Skupština Udruženja Ilmije za grad i srez Travnik održala je u Travniku 10. jula 1953. godišnju skupštinu s koje je uputila pozdravni telegram “Drugu H. Ibrahim ef. Fejiću, Reisu-ul-ulemi I.V.Z. u F.N.R. Jugoslaviji”. (GHB, Arhiv IZ, VIS-8-2374/1953)

1.5. Ekselencija

Ekselencija (lat. excellentia: uzvišenost, odličnost, izvrsnost) uobičajen je počasni naziv za najviše predstavnike državne vlasti i druge predstavnike visokog ranga. Nakon Drugog svjetskog rata povremeno se javlja uz oslovljavanje reisul-uleme. Navodimo primjer iz *Glasnika*: “...kada smo aplauzom pozdravili ispitnu komisiju na čelu Njegove preuzvišenosti Reis-ul-uleme H. Sulejman ef. Kemure...

Ovoj skromnoj svečanosti su prisustvovali: Njegova ekselencija Reis-ul-ulema Hadži Sulejman ef. Kemura...” (Smajlović, 1958)

1.6. Eminencija

Eminencija (lat. *eminens*: istaknut), također u značenju uzoritost i uzvišenost, titula je koja se davala carevima, kraljevima, kardinalima. Uz oslovljavanje reisul-uleme susreće se u tekstu menšure trojice reisul-ulema, Naim-ef. Hadžiabdića, Husein-ef. Mujića i Jakub-ef. Selimoskog. “Ova Menšura predaje se Njegovoj Eminenciji Reisu-ul-ulemi Islamske zajednice u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji hadži Naim efendiji Hadžiabdiću ... ovlašćuje Njegovu Eminenciju hadži Naim efendiju Hadžiabdića ... čvrsto vjerujemo da će Vaša Eminencija uložiti sve svoje napore, mudrost, znanje, snagu, odlučnost i pronicljivost u radu...” (“Menšura Reis-ul-uleme h. Naim...”, 1975)

U tekstu menšure iz 1987. godine koristi se također termin “eminencija”. “Ova Menšura dodjeljuje se Njegovoj Eminenciji Reisu-ul-ulemi Islamske zajednice u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji hadži hafizu Huseinu efendiji Mujiću... ovlašćuje Njegovu Eminenciju hadži hafiza Huseina efendiju Mujića...” (GHB, AB-1-124/1987)

Posljednji reisul-ulema Islamske zajednice u SFR Jugoslaviji preuzeo je menšuru 1991. godine. “Ova menšura dodjeljuje se Njegovoj Eminenciji reisu-l-ulemi Islamske zajednice u Jugoslaviji hadži Jakub-efendiji Selimoskog... Posebno izborno tijelo Islamske zajednice imenovalo je odbor za predaju menšure koji...

ovlašćuje Njegovu Eminenciju hadži Jakub-efendiju Selimoskog...” (“Tekst menšure na bosanskom...”, 1991)

Premda se ova atribucija pojavljuje u menšurama trojice posljednjih reisul-ulema u bivšoj državi, susreće se i ranije, npr. uz ime reisul-uleme Kemure. “Njihov autor bio je niko drugi nego Njegova Eminencija Reisu-ul-ulema H. Sulejman ef. Kemura.” (Smajlović, *Glasnik*, 1963)

1.7. Poštovani / Cijenjeni / Uvaženi

Od 1990-ih godina XX stoljeća napuštaju se sve ranije atribucije uz titulu reisul-uleme koje su korištene u različitim periodima tokom više od jednog stoljeća. Nakon reorganizacije Islamske zajednice 1993. godine i otpočinjanja njenog djelovanja u samostalnoj državi Bosni i Hercegovini, u službenim dokumentima, časopisima, novinskim člancima, usmenim obraćanjima uglavnom preovlađuje atribut “poštovani”, zatim dolaze atributi “cijenjeni” i “uvaženi”. Čini se, uslijed oslobađanja Islamske zajednice od državnog i ideološkog tutorstva, aspekt oslovljavanja i formalnog obraćanja vrhovnom vjerskom autoritetu muslimana vratio se u jedno prirodno i primjereno ležište, jer sama titula i služba reisul-uleme, koja u suštini jeste i jedno i drugo, dakle sama po sebi je dovoljno važna i velika, u sebi sažima različite aspekte izvrsnosti, učenosti i leaderskog kapaciteta da visoko natkriljuje sve druge attribute i jezičke dodatke. Promjena o kojoj je ovdje riječ najbolje se uočava u tekstu menšure reisul-uleme Cerića iz 1996. godine. “Ova menšura potvrđuje izbor i pravo vršenja dužnosti reisu-l-uleme Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Menšura se dodjeljuje doktoru Mustafi efendiji

Ceriću. Doktor Mustafa efendija Cerić je trinaesti reisu-l-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.” (GHB, A-1073/B) Osim ličnog imena i akademske titule (uz uobičajenu oznaku pripadanja imamskoj službi – “efendija”), tekst menšure ne sadrži druge forme isticanja i tituliranja. Tekst menšure reisul-uleme Kavazovića također odudara od ranijih menšura i na tragu je jednostavnosti koju je karakterizirao tekst menšure reisul-uleme Cerića. “Odbor za predaju menšure ima čast da uruči ovu Menšuru uvaženom učenjaku Husein-efendiji Kavazoviću.” (GHB, A – 1074/B)

Praksa prema kojoj se uz titulu reisul-ulema ne dodaju velika, kitnjasta i zvučna pridjevska isticanja postala je široko prihvaćena u posljednje tri decenije.⁴

Zaključak

Iz naprijed prezentiranih primjera oslovljavanja reisul-uleme može se zaključiti da unutar Islamske zajednice nije razvijen čvrst, stabilan i prepoznatljiv atributivni dodatak uz titulu i službu reisul-uleme. Naravno, ozbiljno pitanje je da li je on uopće potreban, imajući u vidu da sama titula u sebi nosi kondenziranu puninu duhovnog, intelektualnog, predstavnčkog i simboličkog značenja i potencijala. Stoga neadekvatni dodaci takvoj tituli znaju biti potpuno suvišni, pa i karikaturni. Međutim, činjenica da su korišteni govori da su se smatrali potrebnim. Možda više od same potrebe, po inerciji imitirala se moda vremena.

Promjene društveno-političkog okruženja koje su sa sobom nosile i promjenu standarda i načina

⁴ Zanimljivo je zapažanje hroničara političkog i društvenog života iz polovine sedmog stoljeća po Hidžri, Šihabudina Muhameda Nesavija. Naime, u periodu abasijskih halifa dodjeljivanje različitih titula postalo je veoma rašireno pa čak i unosno komercijalizirano, a ovaj

hroničar zapaža “što je vladarska moć halife postajala manja, jače je naglašavao aspekt svog vjerskog vodstva, a kako je opadala njegova moć nad svjetovnim stvarima sebi je davao sve više i zvučnije vjerske titule, a svoje saradnike je titulirao dvostrukim titulama vjere i države/

vlasti.” (Mohassel: 2007:5) Nesavi je bio državni sekretar sultana Dželaluddina Minkubirnija, posljednjeg sultana dinastije Harezmsah (617-628. po Hidžri) i autor je njegove biografije koja daje značajne podatke o društvenim i političkim prilikama u vrijeme prodora Mongola

obraćanja, komunikacije i oslovljavanja ličnosti visokog ranga odražavale su se na internu i javnu komunikaciju unutar Islamske zajednice. Sagledavanje oslovljavanja reisul-uleme potrebno je razmatrati u širem društvenom kontekstu, odnosno unutar tada važećih normi oslovljavanja u društvu. Utjecaj austro-ugarske prakse i kasnijeg jugoslavenskog razdoblja su više nego očiti. Atributi "Njegova Preuzvišenost" i "Njegova Presvijetlost" nisu izrasli iz duhovnog miljea kojeg reprezentira služba reisul-uleme; značajno odudaraju od koncepta službe koji je ukorijenjen u muslimanskoj zajednici i više podsjećaju na sekularni, aristokratsko-monarhijski ili carsko-sultanski ambijent

od vjerskog, posebno islamskog. Termin "Drug", jasno je, pripada komunističkoj strukturi i standardima komunikacije. "Eminencija" i "Ekselencija", premda imaju općeprihvaćenu internacionalnu upotrebu u oslovljavanju visokih zvaničnika različitog karaktera i profila, pa prema tome u međunarodnoj i diplomatskoj komunikaciji imaju smisla i internacionalnu prepoznatljivost, ipak u komunikaciji unutar same Islamske zajednice ne čine se naročito prikladnim, jer odudaraju od duha onoga što osoba predstavlja i reprezentira, a, usto, i ne pripadaju duhovnom naslijeđu koje je oblikovalo njegovog reprezentanta. Oslovljavanje duhovnog autoriteta, dakako uz elemente personalnog poštovanja

i njegove doličnosti, treba također u sebi sadržavati određenu vrstu topline i blizine, jednu unutrašnju razložnost i utemeljenost. Neprirodnim atribucijama se to ne postiže.

Razmišljanje o standardiziranju i stabilizaciji jezičke kulture u Islamskoj zajednici, neovisno o društvenom ambijentu i sistemima, koje bi uključivalo različite segmente komunikacije sasvim je razložno, smisleno i potrebno. Usto, bilo bi prijeko potrebno načiniti zvanične prijevode svih menšura, jer kao temeljno važni dokumenti morali bi biti dostupni na bosanskom jeziku u zvaničnoj redakciji, a, nažalost, nisu. Neke dijelove postojećih prijevoda karakterizira prilično slobodna interpretativna prevodilačka aktivnost.

Literatura

- (1894). "Domaće vijesti", *Bošnjak*, IV, 52, 3.
- GHB, Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke i Arhiv Islamske zajednice u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.
- (1933). "Izbor kandidata za člana Ulema-medžlisa u Sarajevu", *Glasnik VIS*, I, 3, 29.
- (2012). Jahić, Adnan, "O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisu-l-ulemu 1913. godine", *Prilozi*, 41, 63.
- (1933). "Javna zahvala", *Glasnik VIS*, I, 4-5, 81.
- Karčić, Fikret (2011). "Služba reisul-uleme kod Bošnjaka". U: Karčić, Fikret. *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*. 2. dopunjeno izd., Sarajevo: El-Kalem i Centar za napredne studije.
- (1914). "Kulturne bilješke", *Biser*, II, 15 i 16, 256.
- (1975). "Menšura Reis-ul-uleme h. Naim efendije Hadžiabdića", *Glasnik VIS*, XXXVIII, 5-6, 257.
- Mohassel, Mohammad Reza Rašid (2007). "Barrasi-ye tarixi wa sahtari-ye alqab" ("Historijska i strukturalna analiza titula"), *Pažubešha-ye adab-e erfani*, 1, 3, 1-22.
- Mujić, Husein (1972). "Svečano otvorenje Sulejmanije džamije u Jelahu kod Tešnja", *Glasnik VIS*, XXXV, 1-2, 98.
- (1894). "Na svršetku godine", *Bošnjak*, IV, 52, 1.
- (1894). "Naši mektebi", *Bošnjak*, IV, 43, 1-2.
- (1908/09). "Otvorenje džamije u Bosanskoj Krupi", *Tarik*, 4, 59.
- (1937/38). "Predavanje menšure novom Reis-ul-ulemi", *El-Hidaje*, II, 8, 127.
- (1933). "Proslava Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice", *Glasnik VIS*, I, 4-5, 10.
- (1933). "Prvi izvještaj o radu Ulema-medžlisa u Sarajevu", *Glasnik VIS*, 3, 51.
- Salkić, Muhamed (2001). *Ustavi Islamske zajednice*. Sarajevo: El-Kalem.
- Skopljak, Asim (1944). "Vjerski organi i službenici I. V. Z. za stradalnike iz Istočne Bosne", *Glasnik IVZ*, XII/ 2-3, 36.
- Smajlović, Ahmed (1958). "Oproštajno veče ovogodišnjih maturanata Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu", *Glasnik VIS*, IX, 9-12, 499.
- Smajlović, Ahmed (1963). "Prvi susret", *Glasnik VIS*, XXVI, 1-2, 55.
- Sulejmanpašić, Dževad (1928). "Za reformu vakufa", *Gajret*, IX, 25.
- (1910). "Svečana inštalacija reisul-uleme Hafis Sulejman ef. Šarca u Sarajevu", *Sarajevski list*, XXXIII, 156, 2.
- (1961). "Svečano otvorenje novog dijela Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu", *Glasnik VIS*, XII, 10-12, 399.
- (1958). "Svečanost predaje Menšure novoizabranom Reis-ul-ulemi Njegovoj Preuzvišenosti Hadži Sulejman ef. Kemuri", *Glasnik VIS*, IX, 77.
- Šukrić, Nijaz (1996). "Opći kriterij za izbor u zvanje vjersko-prosvjetne uleme u Bosni i Hercegovini", *Analiza GHB*, XVII-XVIII, 195-208.
- (1991). "Tekst menšure na bosanskom jeziku", *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u SFRJ*, 4, 498.
- (1956). "Zapisnik II redovnog zasjedanja (trećeg saziva) Vrhovnog vakufskog sabora Islamske vjerske zajednice u FNRJ održanog 25. novembra 1956. godine", *Glasnik VIS*, VII, 10-12, 386.

الموجز

كيف مخاطب رئيس العلماء

أكرم توتساكوفيتش

إن تحليل مجموعة معينة من المراسلات والنصوص الرسمية في منشورات المشيخات الإسلامية والمجلات البوسناقية يُظهر تنوعاً في صور مخاطبة رؤساء العلماء. فخلال ما يربو على 140 عاماً من وجود منصب رئيس العلماء، يبدو واضحاً غياب أشكال ثابتة ومنتشرة الاستخدام في مخاطبة الشخص الذي يمارس أكثر المناصب الدينية والتمثيلية أهمية عند المسلمين في البوسنة والمهرسك. وهذا يقول الكثير عن ثقافة اللغة، والقدرة على استخلاص المعاني الملائمة الخاصة بالفرد بلغته، من التراث الروحي، وإنشاء المفردات المهنية وتسمية الأشخاص والمؤسسات أو مناصبهم الإدارية والتنظيمية والروحية. تعرض هذه الورقة بعض الأمثلة عن أسلوب مخاطبة رئيس العلماء في فترات تاريخية مختلفة، والذي يشير من جهة إلى فهم هذا المنصب، ومن جهة أخرى، يشهد على نوع من الانقطاع، والتعرف البطيء على أهمية إنشاء أسس روحية متينة يبني عليها وصف وتمثيل لغوي ومفاهيمي ثابت. كما تشير هذه الأمثلة إلى تأثير البيئة الخارجية، وبمعنى ما، إلى البحث عن ثقافة مؤسسية مناسبة للتعامل والمخاطبة.

الكلمات الرئيسية: رئيس العلماء، المشيخة الإسلامية، المنصب، اللقب، المخاطبة.

Summary

FORMS OF ADDRESSING
THE RAISU-L-ULAMA IN USE

Ekrem Tucaković

Analysis of a corpus of official correspondence, the texts of publications of the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina and Bosniak journals shows the variety of the forms of addressing the raisu-l-ulama. During the period of over 140 years of the existence of the institution of raisu-l-ulama the lack of a stable, permanent form of addressing the head of the highest representative and the religious authority of the Muslims in Bosnia and Herzegovina. It says a lot about the language culture, the capacity to produce from within one's spiritual tradition, a terminology of adequate meaning, and also of an aptitude for building lexis and naming personnel of offices or administrative, organisational or spiritual structure. This article presents some examples of the forms of addressing raisu-l-ulama in different historical periods. These alone may represent a reflection of the perception, in general, of the office itself, on one hand, and on the other, they stand as a witness of discontinuity and the lack of understanding of the significance of the spiritual bases upon which any further stable, lexical or linguistic representation may be constructed. These examples also indicate the influence of the surroundings as well as, to some extent, the search for an adequate institutionalised form of discourse and forms of address.

Keywords: raisu-l-ulama, the Islamic Community, office, title, a form of address

ŠEJHUL-ISLAM MUSTAFA HAJRI-EF. I FETVA O VELIKOM DŽIHADU

Dženan HASIĆ
hasic.hasicdz@gmail.com

SAŽETAK: U radu se ukratko predstavlja život šejhul-islama Mustafe Hajri-ef. (1867-1921), koji se na početku Prvog svjetskog rata našao na čelu osmanskog Mešihata i njegova fetva o *velikom džihadu*. Kada se Osmanska država 1914. pridružila savezu Njemačke i Austro-Ugarske naspram Rusije, Engleske i Francuske, on je izdao *fetvu o velikom džihadu*. Budući da je Osmanska država, barem formalno, u posljednjim godinama svog bivstvovanja bila država koja se temeljila na vladavini šerijata, tražena je fetva od najvišeg vjerskog organa države, šejhul-islama, u vezi s oglašavanjem džihada. Fetva o obaveznosti ratovanja muslimana protiv osmanskih neprijatelja poslana je muslimanima diljem muslimanskog svijeta, pa tako i Bošnjacima koji su sljedbenici islama, čiji je vjerski poglavar, reisul-ulema, u to vrijeme bio Džemaluddin-ef. Čaušević. Fetva je pročitana u Sarajevu 11. decembra 1914. godine pred oko 3000 osoba nakon klanjanog džuma-namaza u Begovoj džamiji, a tokom mjeseca marta 1915. godine u jedinicama austrougarske vojske u Bosni i Hercegovni.

Ključne riječi: Mustafa Hajri-ef, šejhul-islam, Prvi svjetski rat, Osmanska država, fetva o velikom džihadu

1. Uvod

Predmetni rad tretira fetvu šejhul-islama Mustafe Hajrija (1867-1921) u vezi s Prvim svjetskim ratom. Naime, 1914. godine Osmanska država ulazi u savez koji su sklopile Njemačka i Austro-Ugarska protiv Rusije, Engleske i Francuske. Spomenutom savezu će se godinu kasnije, u jesen 1915. godine, priključiti i Bugarska. Budući da je Osmanska država, barem formalno, u posljednjim godinama svog bivstvovanja bila država koja se temeljila na vladavini šerijata, tražena je fetva od najvišeg vjerskog organa države, šejhul-islama, čiju je funkciju u to vrijeme obavljao Mustafa Hajri-ef. Nije to bilo prvi put da Osmanska država zahtijeva

fetvu od najvišeg vjerskog organa prije stupanja u rat. Naime, kada je trebalo postići savez s Venecijom, država je tražila mišljenje, preciznije fetvu ili pravnu deciziju, od Ebu Su'ud-ef, pitajući ga da li će to primirje predstavljati prepreku za pohod na Kipar. Spomenuti šejhul-islam je izdao fetvu u kojoj je kazao da to primirje neće šteti poduzimanju pohoda na Kipar.

U ovom radu ćemo ukratko donijeti informacije o nastanku funkcije šejhul-islama s ciljem da se ukaže na njezin značaj, a samim tim i na značaj fetve koju donosi šejhul-islam. Potom ćemo iznijeti osnovne biografske podatke šejhul-islama Mustafe Hajrija i prijevod *fetve o velikom džihadu*. Iako je Fikret Karčić obradio način proglašenja ove fetve

u Sarajevu, mi ćemo se pozabaviti nekim drugim aspektima teme kako bismo je na taj način dopunili. Oni koji žele da se upoznaju s načinom na koji je proglašena u Sarajevu, više informacija mogu naći u Karčićevom radu (Karčić, 2016: 99-110)

2. Ukratko o nastanku i ukidanju institucije šejhul-islam kod Osmanlija

Institucija šejhul-islam utemeljena je u vrijeme Osmanlija. Uglavnom se kao vrijeme njena nastanka navodi 1425. godina, kada je Mulla Šemsuddin Fenari imenovan muftijom Burse. (İpşirli, 2010: 91; Hasić, 2014: 306) U nekim drugim zemljama, poput Sirije i Egipta,

ovo je bila počasna titula. Davana je samo onim islamskim učenjima koji su sa svojim fetvama postali naročito poznati. Porijeklo ovog naziva veže se za drugu polovinu četvrtog hidžretskog stoljeća. (Smailagić, 1990: 576) Ima istraživača koji tvrde da je ovaj počasni naziv prvi put upotrijebljen za hazreti Omera, drugog halifu nakon smrti poslanika Muhammeda, a.s. (Suvejdjan, 2005)

Prvi zvanični dokument koji ukazuje na važnost šejhul-islama bila je *Kanunnama* sultana Fatiha. U njoj je naglašeno da je šejhul-islam predvodnik učenjaka, da veliki vezir treba dati prednost njemu i sultanovom ličnom učitelju. U *Kanunnami* izričito stoji da je on poglavar svih vjerskih učenjaka. (Karčić, 1997:172) Šejhul-islam se odlikovao, u odnosu prema sultanu, za razliku od drugih državnih službenika, stanovitom samostalnošću. (Matuz, 1992: 61) Njegove dužnosti su uključivale i izdavanje pravnih decizija (fetvi).

Dužnosti šejhul-islama su se proširile tokom XVI stoljeća, budući da je ta institucija posredstvom političkih i administrativnih promjena dobila na značaju. (İpşirli, 2010: 91) Tada su njegove obaveze i obaveze velikog vezira bile jednake. U tom periodu je postalo uobičajeno da se rumelijski kazasker imenuje na mjesto šejhul-islama. Prva osoba koja je imenovana za šejhul-islama s polažaja rumelijskog kazaskera bio je Ebu Su'ud (1490-1574). Postavljen je na mjesto šejhul-islama 1545. godine. Na toj poziciji je ostao trideset godina. (İpşirli, 2010: 91) Nakon njega, na dužnosti šejhul-islama ostajalo se tri do četiri godine. (Smailagić, 1990: 577) Od početka XVII stoljeća šejhul-islam nije biran doživotno, nego na određeno vrijeme. U to vrijeme se gledalo koliko osoba koja će biti šejhul-islam može pridonijeti društvenim promjenama. On je uz pristanak velikog vezira postavljao i rumelijskog i anadolskog kazaskera, a dobio je i

zaduženje da pripasava sablju novoizabranom sultanu nakon inauguracione ceremonije.

Prekretnicu u nadležnostima šejhul-islama predstavlja period u kojem je tu dužnost obavljao Zebnili Ali (1503-1526), kada su mu pridodate neke nove nadležnosti. Naprimjer, bio je uvjet da predaje u medresi koju je u Istanbulu podigao sultan Bajazit II. Povrh toga, bila im je povjerena i kontrola kompleksa koji je dao podići sultan Bajazit II. (İpşirli, 2010: 92)

U državnoj organizaciji institucija šejhul-islama je bila odmah poslije ranga velikog vezira. Dešavalo se i to da šejhul-islam bude smijenjen s položaja, kao što to potvrđuje primjer Čivizade Mehmed-ef. Njega je sultan Sulejman Zakonodavac (1520-1566) smijenio zbog kritika usmjerenih protiv učenja Mevlane Rumija i šejha Muhjiddina Ibn Arebija. (İpşirli, 2010: 92)

U XVII stoljeću, kod Osmanlija, šejhul-islam je dobio karakteristična obilježja. Šejhul-islama je postavljao sultan, a od ustanovljenja ove dužnosti (1425) do ukidanja (1924) na tom položaju je bilo 129 osoba u 185 naimenovanja. Prva osoba koja je po drugi put postavljena na ovu dužnost bio je Bostanzade Mehmed Nuri-efendija. (İpşirli, 2010)

U XVIII stoljeću, kada je Carski divan (Divan-ı Hümayun) izgubio na važnosti, šejhul-islam je postao iznimno bitna osoba koja je imala naglašenu ulogu u važnim pitanjima vezanim za državu, kao što je objavljivanje rata, sklapanje mirovnih sporazuma, svrgavanje sultana i slično. (Hasić, 2015: 99)

Kada se krajem XVIII stoljeća počela modernizovati uprava Osmanske države, postupno se formio upravni odjel na čelu sa šejhul-islamom. (Smailagić, 1990: 577)

Početkom Tanzimata (1839-1876) ured šejhul-islama je podijeljen na odjele. Šejhul-islam je dobio kao svoje službeno sjedište nekadašnju rezidenciju janičarskog age. Njegov ured je nazvan Şeyhü

‘1-islam Kapısı ili Bab-i Fetava. Odjel se bavio rukovođenjem svih ustanova koje su bile zasnovane na vjerskoj osnovi, izuzevši rukovođenje vakufima. Tokom XIX stoljeća, njegova pozicija je svedena na poziciju člana Ministarstva. Njegov mandat je postao ograničen. Tako je uglavnom došlo do potpunog gašenja ove višestoljetne institucije. Nakon 23. oktobra 1923, kada je izglasana Republika, kemalisti su poduzeli korake da se izbrišu sva osmanska obilježja. Zatvorili su šerijatske sudove, ukinuli medrese te zatvorili ured šejhul-islama. Kao posljednje i najviše vjersko dostojanstvo, ukinuli su hilafet u martu 1924. (Matuz, 1992: 169)

3. Crtice iz biografije šejhul-islama Mustafe Hajri-efendije

Mustafa Hajri-ef. rođen je 1867. godine u Ürgüpu u Turskoj. (Güneş, 2019:21) Potječe iz porodice učenjaka. Otac mu je bio Abdullah Avni-ef, koji je obnašao funkciju nadzornika vakufa u Harputu, potom u vilajetu Trablusgarp (Libija). Njegov otac Abdullah Avni-ef. se sustegnuo od obavljanja te dužnosti, pa tako i Hajri-ef. Naime, po smrti oca, dužnost nadzorstva džamije je predao amidžiću. (Uca, 2012:140; Güneş, 2019:21)

Što se tiče obrazovanja, u rodnom mjestu je učio kod amidže Hadži Munib-ef. Kod Ürgübi Mahmud-ef. učio je kaligrafiju. U tom periodu je, također, učio i arapski i perzijski jezik kod učenjaka u Sivasu. Potom se sa svojim starijim bratom 1883. godine uputio u Istanbul, gdje je učio u Sahniseman medresi koja postoji još od Fatihova vremena, konkretno u Başkurşunli, koja se nalazila od pravca mora. (Eyice, 1995:247) Nakon dvije godine vratio se u rodno mjesto. Otišao je u Kajseri i pohađao Jagmuroglu medresu (Yağmuroğlu). Godine 1886-1887. ponovo odlazi u Istanbul i ponovo pohađa istu medresu, u kojoj će i diplomirati nakon

osam godina. Nakon toga pohađa Mekteb-i Hukuk ili Pravnu školu u kojoj se učilo svjetovno pravo. (Koyuncu, 2012:167; İhsanoğlu, 2004:917) Diplomirao je 20. augusta 1897. odličnim uspjehom (aliyyülâlâ). Odmah je dobio namještenje kao muderis u Bursi, da bi nakon nešto više od mjesec dana prešao u prvi stepen Sulejmanije medrese (Mûsile-i Süleymâniyye), u kojem su se pripremali studenti za visoko obrazovanje u osmanskome obrazovnom sistemu.

Mustafa Hajri-ef. je obavljao različite funkcije u pravosudnom sistemu. Bio je zamjenik javnog tužioca 1898. godine u prvostepenom sudu u sandžaku Maraš, a 1900. godine tu istu funkciju je obavljao u sandžaku Tarablusšam. Godine 1901. služio je u Krivičnom odjeljenju prvostepenog suda sandžaka Latakia, da bi 1903. godine po Hidžri bio unaprijeđen u zamjenika javnog tužioca Centralnog prvostepenog suda sirijske provincije. Nakon toga, 1904. služio je kao zamjenik javnog tužioca Prvostepenog suda ejaleta Manstir ili Bitolj, a 1906. unaprijeđen je u šefa krivičnog odjeljenja centralnog prvostepenog suda u Solunu. (Güneş, 2019:23)

Dok je radio u Solunu, izdašno je pomagao Komitet unije i napretka. Zbog toga je nakon što je proglašen II ustav i nakon što su održani prvi izbori, izabran kao poslanik iz Niğde. Iz tog razloga je iz Soluna prešao u Istanbul. Godine 1908. postao je profesor na Odsjeku za pravo na Daru 'l-Fununu, visokoškolskoj instituciji ili univerzitetu koji je zvanično otvoren 20. februara 1870. godine. (İhsanoğlu, 2004:898; Güneş, 2019:23) Uz platu od 1200 groša predavao je *Medžellu* ili zakonik pod službenim nazivom *Mecellei ahkâmi adliyye*, koja je postepeno, kako je napredovala njena izrada, objavljivana u periodu od 1869. do 1876. godine. (Bečić, 2014:52-53) Godinu poslije imenovan je profesorom u trogodišnjoj

sudačkoj školi (Medresetü'l-Kudat). (İpşirli, 2003: 343)

Nakon toga imenovan je prvim potpredsjednikom državne Skupštine. Godine 1910. imenovan je upraviteljem carskih vakufa, u vladi koju je sastavio veliki vezir Ibrahim Hakki-paša. (Ürgüplü, 2015: XXVIII) Budući da je u tom periodu imenovan za zamjenika ministra unutarnjih poslova, šuma i ruda, napustio je profesuru na univerzitetu. Nedugo poslije toga 29. septembra 1911. godine Ibrahim Hakki-paša je dao ostavku. Na njegovo mjesto je došao Kučuk Said-paša, te je Hajri-ef. imenovan za predsjednika državnog vijeća (Şura-yı Devlet) i ministra pravde te zamjenika nadzornika ili ministra carskih vakufa. No, dao je ostavku na dužnost ministra pravde i preuzeo da vodi nadzor carskih vakufa. Kada je sultan Mehmed Reşad V išao u posjetu Rumeliji 1911. godine, pratio ga je ministar unutarnjih poslova Halil-ef. U tom periodu Hajri-ef. je obnašao funkciju nadzornika ministarstva unutarnjih poslova. Iste godine imenovan je za člana Hidžaskog sanitarnog vijeća, koje je ranije osnovano u tom kraju, u svrhu poboljšanja zdravstva u regijama Hidžaz, dijagnosticanja, liječenja i zaštite pacijenata u ovoj regiji od bolesti i upravljanja svim zdravstvenim i dobrotvornim ustanovama na ovom području. Zbog svojih zasluga dobio je Osmanski orden prvog reda kao i Medžidij-ski orden. Godine 1911. obnašao je poziciju zamjenika ministra obrazovanja. Godinu poslije imenovan je ponovo na mjesto profesora u sudačkoj školi, a 25. januara 1913. godine imenovan je po treći put na mjesto ministra carskih vakufa, da bi zbog zdravstvenih poteškoća napustio taj položaj 5. februara 1913. godine. No, ubrzo se, 28. aprila iste godine, po četvrti put našao na istoj dužnosti, koju je obnašao do 26. augusta spomenute godine, kada će biti doveden

na funkciju predsjednika Generalnog komiteta islamskog obrazovnog društva (Daruşşafaka). Zbog zasluga na toj funkciji dodijeljen mu je orden prvog reda Âli Osmân, 6. novembra 1913. godine (Güneş, 2019:21). Godinu kasnije, 16. marta 1914, s platom od 20.000 groša imenovan je Hajri-ef. na mjesto šejhul-islama Osmanske države, i to kao 167. šejhul-islam. Na tom položaju se zadržao dvije godine, jedan mjesec i dvadeset jedan dan. Imenovan je carskim ukazom ili hatt-i humajunom od 17. marta 1914. (Güneş, 2019:25-26)

4. Fetva o Prvom svjetskom ratu

Ono po čemu je Hajri-ef. ostao poznat zasigurno je fetva o velikom džihadu. Tu fetvu, kojom je Osmanska država ušla u Prvi svjetski rat, pročitao je 14. novembra 1914. godine u dvorištu Fatihove džamije u Istanbulu fetva-i emin Ali Hajdar-ef, koji je i 29. novembra iste godine bio, skupa s 28 osoba, potpisnik proglasa o džihadu. (Aydin, 1989:396) Napominjemo kako ne bi bilo zabune da je ured šejhul-islama bio sastavljen od pomoćnog osoblja, od kojeg je fetva-i emin bio najznačajniji. Tu funkciju je uveo Ebu Su'ud-ef. Fetva-i emin je morao imati široko znanje iz oblasti fikha i ostalih vjerskih disciplina. Naročito od XVI stoljeća, fetva-i eminu je bilo prepušteno bavljenje fetvama, budući da su šejhul-islami imali brojne obaveze mimo izdavanja fetvi. Pravo govoreći, položaj šejhul-islama je bio više političke naravi, budući da je veliki vezir u Mešihatu obavljao sastanke sa šejhul-islamom u vezi s državnim poslovima. Valjano je napomenuti i to da su šejhul-islami sastavili zbornike ili kodekse prema kojima su se izdavale fetve. Jedino u slučajevima kada se radilo o izdavanju nekih za državu značajnih fetvi, tada su to oni lično činili. (İpşirli, 2021: 78-80)

Prijevod fetve o velikom džihadu

Kakav je stav hanefijskih imama kada dušmani napadnu islam i dođe do uzurpacije i pljačke islamskih zemalja i porobljavanja muslimanskog stanovništva, kada njegova visost halifa islama proglasi opću mobilizaciju i naredi džihad, kada džihad zahtjevom veličanstvenog ajeta: 'Krećite u boj, bili slabi ili snažni, i borite se na Allahovom putu zalažući imetke svoje i živote svoje! To vam je, da znate, bolje!' (Et-Tevbe, 41) postane svim muslimanima farz; da li tada postaje farz ajn muslimanima sa svih strana, mladiću, starcu, pješaku i konjaniku, da pohrle u džihad imecima i životima? Moli se tumačenje?

Odgovor: Da.

Uzvišeni Allah najbolje zna. Napisao onaj koji je u potrebi za Njim, Uzvišenim, Hajri bin Avni el-Urgubi, bilo mu oprošteno.

Da li je farz svim muslimanima koji se nalaze pod upravom Rusije, Engleske, Francuske i vlada koje im pomažu, a za koje se smatra da su neprijateljski raspoložene prema islamskom hilafetu i koje, ne daj Bože, pokušavaju danas da ugase uzvišeno svjetlo islama tako što ratnim brodovima i kopnenim napadima napadaju centar islamskog hilafeta i zemlje pod njegovom zaštitom, da pohitaju u rat, čineći džihad, protiv tih vlada čija su imena spomenuta? Moli se tumačenje?

Odgovor: Da.

Uzvišeni Allah najbolje zna. Napisao onaj koji je u potrebi za Njim, Uzvišenim, Hajri bin Avni el-Urgubi, bilo mu oprošteno.

Ukoliko se, dok u ovoj situaciji postizanje cilja zavisi od svih muslimana koji hitaju u džihad, neki od njih, ne

daj Bože, suprotstave, da li zaslužuju da budu kažnjeni za svoje protivljenje, za taj veliki grijeh i podlo zlo? Moli se tumačenje?

Odgovor: Da.

Uzvišeni Allah najbolje zna. Napisao onaj koji je u potrebi za Njim, Uzvišenim, Hajri bin Avni el-Urgubi, bilo mu oprošteno.

Budući da je muslimanskom stanovništvu koje je pod vlašću zemalja koje ratuju protiv islamske države, a čija su imena spomenuta, kategorički šerijatom zabranjeno (haram) da ratuju protiv vojske islamske vlade, da li će zaslužiti džehennemsku vatru kada budu ubijeni, pa čak i da budu primorani na to ubojstvom, pogromom cijelih svojih porodica i uništenjem? Moli se tumačenje?

Odgovor: Da.

Uzvišeni Allah najbolje zna. Napisao onaj koji je u potrebi za Njim, Uzvišenim, Hajri bin Avni el-Urgubi, bilo mu oprošteno.

Da li će muslimani koji se nalaze pod vlašću Engleske, Francuske, Rusije, Srbije i Crne Gore i vlada koje im pomažu u ovom ratu i koji budu ratovali protiv Njemačke i Austrije koje pomažu islamsku vladu zaslužiti žestoku kaznu s obzirom da su počinili veliki grijeh kojim se nanosi šteta islamskome hilafetu? Moli se tumačenje?

Odgovor: Da.

Uzvišeni Allah najbolje zna. Napisao onaj koji je u potrebi za Njim, Uzvišenim, Hajri bin Avni el-Urgubi, bilo mu oprošteno. (Güneş, 2019:44-45)

Šejhul-islam Hajri-ef. je svoju fetvu zasnovao na 41. ajetu sure Et-Tevbe: "Krećite u boj, bili slabi ili snažni, i borite se na Allahovom putu zalažući imetke svoje i živote svoje! To vam je, da znate, bolje!" i na sljedećih pet osnova:

1. Farz je svima da se odazovu padašahovoj naredbi džihada.
2. Nužno je da se muslimani koji žive pod upravom Engleske, Francuske i Rusije, koje žele ukloniti hilafet, ujedine protiv njih.
3. Oni koji se ne odazovu džihadu i ignorišu fetvu zaslužuju Božiju kaznu.
4. Oni muslimani koji se nalaze pod upravom Rusije, Engleske, Francuske i vlada koje im pomažu i koji budu ubijali islamsku (osmansku) vojsku počinili će veliki grijeh.
5. Muslimani koji se nalaze pod vlašću Rusije, Engleske, Francuske, Srbije i Crne Gore i koji se budu borili protiv Austrije i Njemačke koje pomažu

islamsku državu nanijet će štetu Osmanlijama i na taj način počinili veliki grijeh. (Güneş, 2019:44-45)

Ovu fetvu su mnogi kritikovali. Jedan od njih je bio i šejhul-islam Mustafa Sabri-ef, koji će nemalo nakon Hajri-ef. doći na mjesto šejhul-islama u martu 1919. godine pri vladi velikog vezira Damad Ferid-paše. (Hasić, 2014a) U svojoj izjavi datoj dopisniku lista Berliner Tageblatt u Istanbulu, Hajri-ef. je objasnio svoje stavove o Prvom svjetskom ratu upoređujući veličinu i prirodu velikog džihada koji je proglašen s krstaškim ratovima iz starih vremena. (İpşirli, 1998:63)

Hajri-ef. je vlastitom voljom odustao od obnašanja funkcije šejhul-islama 6. maja 1916. godine. (Güneş, 2019: 21) Umro je u rodnom mjestu 7. jula 1921. godine.

5. Zaključak

Osmanska država se početkom Prvog svjetskog rata našla u jako teškom položaju. S jedne strane suočila

se s unutarnjom slabošću, a s druge strane s prijetnjama svjetskog rata. Sa željom da se izbori s poteškoćama i da zadrži hilafet u svojim rukama, nastojala je pridobiti i uz sebe vezati muslimane cijelog muslimanskog svijeta. To su pokušali izdavanjem fetve o obaveznosti učešća muslimana na njihovoj strani u Prvom svjetskom ratu.

Fetvu je izdao osmanski Mešihat na čelu sa šejhul-islamom, najvećim vjerskim organom kod Osmanlija. Pisana je u klasičnom stilu pitanje-odgovor. Argumentirana je jednim kur'anskim ajetom, konkretno 41. ajetom sure Et-Tevbe. Fetvom se Osmanska država poistovjećivala s islamskom državom, a napad na nju s napadom na vjeru islam, budući da su, barem formalno, osmanski sultani bili i halife muslimana.

Fetva je pročitana i u Sarajevu 11. decembra 1914. godine pred oko 3000 osoba nakon klanjanog džumanamaza u Begovoj džamiji, a tokom mjeseca marta 1915. godine u jedinicama austrougarske vojske u Bosni i Hercegovini.

Literatura

- Aydin, M. A. (1989). "Küçük Ali Haydar Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, sv. II. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bečić, Mehmed (2014). "Primjena Medželle u postosmanskoj Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LVII, 51-65.
- Eyice, Semavi (1995). "Fâtih Camii ve Külliyesi". *İslâm Ansiklopedisi*, sv. XII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Güneş, Osman (2019). *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayati, Fetvalari ve Dönemin Siyasi Olaylari*, Yüksek lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.
- Hasić, Dženan (2014). "Šejhu-l-islam Mulla Fenari i komentar prve sure iz Kur'ana", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, LXXVI, 3-4, 305-318.
- Hasić, Dženan (2014a). "Pogled u život i djelo Mustafe Sabri-efendije, preposljednjeg osmanskog šejhu-l-islama", *Novi Muallim*, Sarajevo, XV, 60, 73-79.
- Hasić, Dženan (2015). "Carski divan kod Osmanlija", *Novi Muallim – Časopis za odgoj i obrazovanje*, Sarajevo, XVI, 61, 95-104.
- İhsanoğlu, E. (2004). "Osmanske obrazovne i naučne institucije". U: *Historija osmanske države i civilizacije*, ur. E. İhsanoğlu. Priredila K. Filan. Sarajevo – İstanbul: Orijentalni institut i IRCICA.
- İpşirli, Mehmet (1998). "Mustafa Hayri Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, sv. XXXIX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, Mehmet (2003). "Medresetü'l-kudât", *İslâm Ansiklopedisi*, sv. XXVIII. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, Mehmet (2010). "Şeyhülislam". *İslâm Ansiklopedisi*, sv. XLIV. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, Mehmet (2021). *Osmanlı İlimiyesi*. İstanbul: Kronik.
- Karčić, Fikret (1997). *Studije o šerijatskom pravu*. Zenica: Bemust.
- Karčić, Fikret (2016), *Pravno-historijske studije*, Sarajevo: CNS.
- Koyuncu, Nuran (2012). "Hukuk Mektebinin Doğuşu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sv. XVI. 3, 163-186.
- Matuz, Josef (1992). *Osmansko carstvo* (s njemačkog preveo Nenad Moaćanin), Zagreb: Školska knjiga.
- Smailagić, Nerkes (1990). *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Sujevidan, Tarik (2005). *Ebu Bekr i Omer* (s arapskog preveo Senad Čeman), Sarajevo: Muhamed Mehanović.
- Uca, Alaettin (2012). "Ürgüplü Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi", *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 16-19 Kasım 2011*, sv. I, Nevşehir Üniversitesi Yayınları.
- Ürgüplü, Ali Suat (2015). "Giriş", *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi: Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

الموجز

شيخ الإسلام مصطفى خيرى أفندي وفتوى الجهاد

جانان هاسيتش

يستعرض البحث بإيجاز حياة شيخ الإسلام مصطفى خيرى أفندي (1867-1921) الذي وجد نفسه مع بداية الحرب العالمية الأولى على رأس المشيخة العثمانية وفتواه بشأن الجهاد. وعندما انضمت الدولة العثمانية إلى تحالف ألمانيا والنمسا والمجر ضد روسيا وإنجلترا وفرنسا عام 1914، أصدر الشيخ تلك الفتوى. وبما أن الدولة العثمانية كانت في السنوات الأخيرة من وجودها على الأقل رسمياً دولة قائمة على حكم الشريعة، فقد طلبت الفتوى من أعلى هيئة دينية في الدولة، شيخ الإسلام، بشأن إعلان الجهاد. وأرسلت الفتوى التي توجب على المسلمين قتال أعداء العثمانيين، إلى المسلمين في جميع أنحاء العالم الإسلامي، بما فيهم البوشناق المسلمون، وكان زعيمهم الديني في ذلك الوقت رئيس العلماء الشيخ جمال الدين تشاوشيفيتش. نُلت الفتوى في سراييفو يوم 11 من ديسمبر سنة 1914 أمام حوالي 3000 شخص بعد صلاة الجمعة في مسجد خسرويك، وفي مارس 1915 قُرئت في وحدات الجيش النسائي المجري الموجودة في البوسنة والمهرسك.

الكلمات الرئيسية: مصطفى خيرى أفندي، شيخ الإسلام، الحرب العالمية الأولى، الدولة العثمانية، فتوى الجهاد.

Summary

SHAIKH AL-ISLAM MUSTAFA HAYRI EFENDI AND FATWA ON BIG JIHAD

Dženan Hasić

The article presents a brief review of the life of shaiikh al-Islam, Mustafa Hayri Efendi (1867-1921), who happened to be the head of the Ottoman Meshihat at the time of the beginning of the First World War with an emphasis on his fatwa on *big jihad*. In 1914, when the Ottoman Empire joined the alliance of Germany and Austria-Hungary against Russia, France and England, he issued a fatwa about the *great jihad*. Since the Ottoman Empire was still, though in its last years only formally, a state managed by the rule of the Shariah, it was required of the religious head of the state, shaiikh al-Islam, to issue a fatwa regarding the jihad. The fatwa obligates all the Muslims of the Muslim world, thus including the Bosniaks, against the enemy of the Ottoman Empire. The religious head of the Muslims in Bosnia and Herzegovina at the time was Džemaluddin-ef. Čaušević. Fatwa was read in public in Sarajevo, on December 11, 1914, before over 3000 people after the *jummah salah*, in Gazi Husrev-bey's mosque, and before the troops of the Austro-Hungarian army in Bosnia and Herzegovina in March 1915.

Keywords: Mustafa Hayri Efendi, shaiikh al-Islam, the First World War, Ottoman state, the fatwa on *big jihad*

IBN AŠUROVO DJELOVANJE NA REFORMI ISLAMSKOG OBRAZOVANJA

Abdusamed PODOJAK
Medžlis Islamske zajednice Sarajevo
podojakabdussamed@gmail.com

SAŽETAK: Savremeni svijet konstantno zahtijeva prilagođavanje, mijenjanje i unapređivanje školskog i obrazovnog sistema. U skladu s tim, javlja se potreba da se u okviru obrazovanja prilagode metodološki pristupi, nastavni kurikulumi i udžbenici, sve u cilju kvalitetnije pripreme učenika da odgovore zahtjevu vremena u kojem žive. Nažalost, muslimanski svijet i obrazovne institucije s islamskim predznakom početkom 20. stoljeća kasnile su s takvim reformama. U ovom radu predstaviti ćemo obuhvatnu reformu islamskog obrazovanja koju je inicirao učenjak i reformator, rektor Univerziteta Ez-Zejtuna, Muhammed et-Tahir ibn Ašur. Kroz historijski pregled islamskog obrazovanja ovaj učenjak nastojao je uočiti probleme koji su uzrokovali stagniranje na polju obrazovanja, a potom ponuditi rješenja za njegovu reformu. Njegove ideje i savjeti i danas su aktuelni jer još postoji prostor za poboljšanje islamskog obrazovanja koje bi trebalo odgovoriti zahtjevima vremena, a ne trajati kao relikv prošlosti.

Ključne riječi: reforma islamskog obrazovanja, Muhammed et-Tahir ibn Ašur, Ez-Zejtuna Univerzitet, Tunis, islamski reformizam

1. Uvod

Odgoj i obrazovanje su dvije važne oblasti koje su muslimani i njihova ulema uvijek smatrali značajnim, jer je to vodilo napretku i prosperitetu društva. To potvrđuju prvi univerziteti i danas svjetski poznati u velikim prijestolnicama muslimanskih gradova, poput El-Azhara u Kairu ili Ez-Zejtuna u Tunisu. Na tim univerzitetima izučavane su različite znanosti koje su inspirirale i motivirale muslimane na putu spoznaje Boga i Božijeg stvaranja. Vremenom, obrazovanje je u muslimanskim društvima izgubilo status koji je ranije imalo što je posljedno utjecalo na pojavu slabog kadra koji nije bio u mogućnosti odgovoriti izazovima vremena. Takvo stanje u obrazovanju dodatno je produbljavalo

već postojeće probleme u društvu, od kojih je kolonizacija bila najizraženiji, odrazivši se na prosperitet građana u muslimanskim državama.

Val reformizma koji je zahvatio neke muslimanske države krajem 19. i početkom 20. stoljeća odnosio se i na reformu obrazovanja. Iako je kolonizacija otežavala provođenje reformi jer kolonizatorima nisu odgovarali obrazovani i pismeni muslimani, u određenoj mjeri je bila razlogom buđenja muslimanskih učenjaka koji su islamsko obrazovanje nastojali uskladiti sa zapadnim.

U ovom radu predstaviti ćemo zahtjev za reformom islamskog obrazovanja poznatog reformiste, učenjaka i rektora Univerziteta Ez-Zejtuna u Tunisu, Muhammeda et-Tahira ibn

Ašura (1879-1973). Ovaj cijenjeni učenjak nastojao je kroz historijski pregled islamskog obrazovanja uočiti probleme koji su uzrokovali stagniranje na polju obrazovanja, a potom ponuditi rješenja za reformu na polju kurikuluma, nastavnih metoda i institucija obrazovanja.

2. Kriza islamskog obrazovanja

Ibn Ašur je gotovo sav život posvetio podučavanju čemu svjedoče njegovi brojni radovi, knjige i studenti na Univerzitetu Ez-Zejtuna te koleđžima Sadikija i Haldunija. (Ibn 'Ašūr, 2006) Držeći nastavu na pomenutim obrazovnim institucijama primijetio je ogroman jaz između dvije kategorije studenata. Na jednoj strani studenti i svršeni

Ez-Zejtuna Univerziteta bili su vezani isključivo za islamske nauke, dok su s druge strane bili studenti i svršenci Sadikijja koledža koji su izučavali moderne znanosti. S tim u vezi, Ibn Ašur se posvetio reformi islamskog obrazovanja ulažući ogroman trud na približavanju postojećeg okoštalog islamskog obrazovanja modernom zapadnom obrazovnom sistemu. (Chenoufi, 1974) Njegova posvećenost nauci, pisanju, podučavanju i prenošenju znanja jasno se prepoznaje iz sljedećeg navoda:

...ne postoji bolje društvo niti razgovor u kojem više uživam od razgovora s učiteljima i braćom o tančinama znanja, niti mi je išta tako ugodno kao posvetiti se knjizi i papiru... (Mahfuz, 1984: 306-307)

Ibn Ašur se razlikuje od većine tunižanske uleme, ne samo po pitanju obima znanstvenog rada, nego i po pitanju antitaklidskog duha i kritikovanja taklida. (Ben Achour, 1995) Strogo se zalagao za društvene reforme, reinterpretaciju kur'anskog teksta, razumijevanje ciljeva šerijata i drugih aspekata društvenog života koji su doveli muslimane u teško stanje. Duboko uvjeren da skoro svi aspekti reforme društva zavise od obrazovanja insistirao je na reformi odgoja i obrazovanja, promjeni metoda učenja i boljem uređenju administracije u obrazovnim institucijama. Ibn Ašur je bio inspiriran reformističkim pokretom Džemaluddina Afganija, Muhammeda Abduhua, Rešida Ridaa i drugih islamskih modernističkih učenjaka s kraja 19. i početka 20. stoljeća. S dvadeset i tri godine života započeo je pisanje djela *Elejses-subhu bi-karib* u kojem je, pored historijskog pregleda i presjeka islamskog obrazovanja, jasno iznio svoje stavove u reformi obrazovanja.

Govoreći o krizi islamskog obrazovanja Ibn Ašur naglašava da je njegova reforma veliki zadatak, koji nije lahko ispuniti. Prije svega, da bi reforma uspjela, potrebna je kritička i zdrava evaluacija trenutnog stanja kako bi se što jasnije i preciznije utvrdili nedostaci i slabosti. Ibn Ašur smatra da ne

može svako iznijeti teret ovog zadatka, nego da je jedan od prvih uvjeta da to budu osobe iznutra koje su se afirmirale unutar postojećeg obrazovnog sistema i koje ga dobro razumiju. Uz to, nosioci reforme moraju biti učenjaci koji su svjesni zahtjeva vremena i koji brinu o suštini obrazovanja, a ne samo o njevoj formi i administraciji. (Ibn 'Āshūr, 2006) Nedvojbeno, on pokušava proces obrazovanja u Tunisu zaštititi od kolonijalizma i kolonizatora, svjestan da, u slučaju da obrazovanje padne pod utjecaj i kontrolu francuskih kolonizatora, to može dugoročno značiti gubitak društva i kolonijalno ropstvo. Ibn Ašur zbog toga čvrsto insistira da nosioci tog procesa ne smiju biti osobe koje su otuđene od suštine i duha obrazovanja i podučavanja. Da bi reforma uspjela, potrebno je poznavati historiju i razvoj islamskog obrazovanja, ali se na tome ne treba mnogo zadržavati niti striktno na historiji graditi ono što je potrebno modernom društvu, što i jeste bio slučaj s islamskim obrazovanjem na mnogim univerzitetima. (Ibn 'Āshūr, 2006)

Iz navedenih razloga razumljivo je zbog čega Ibn Ašur u svome djelu *Elejses-subhu bi-karib* nudi obuhvatnu i detaljnu studiju te pregled uspona i historijskog razvoja različitih grana islamskih nauka, na sadržajnom i institucionalnom nivou. U tom djelu, pored davanja informacija o određenoj grani islamske nauke, on govori i o metodama podučavanja tim naukama, pa čak i o udžbenicima korištenim u određenom periodu i mjestu. Takvim pristupom Ibn Ašur je uočio diskontinuitet u obrazovanju koji je postojao kroz historiju, ali i razloge degradacije islamskog obrazovanja. (Mesawi, 2009) Ibn Ašur u djelu *Elejses-subhu bi-karib* naglašava dvije važne teme. Prva je porijeklo znanja i tvrdi da je

religija prvi i najstariji izvor podučavanja i znanja za ljudska bića, jer ih je Bog uputio na ono šta je dobro i korisno. (Ibn 'Āshūr, 2006:42)

Druga tema tiče se ljudske prirode pri čemu on navodi da je čovjek stvoren s unutarnjom potrebom da bude učitelj – onaj koji podučava.

3. Opći i specifični razlozi stagniranja islamskog obrazovanja

Predstavljajući koncept ciljeva reforme obrazovnih institucija, Ibn Ašur nudi analizu problema u procesu islamskog obrazovanja. On tvrdi da postoje dva opća razloga stagniranja islamskog obrazovanja, koji se mogu pratiti sa socio-historijskog aspekta. S jedne strane postoje socio-kulturološki faktori koji su globalno utjecali na stagniranje islamskog obrazovanja, i to bez obzira na mjesto, naciju, porijeklo ili jezik. S druge strane su globalna dešavanja koja su općenito utjecala na međuljudske odnose i stil života. S obzirom na to da ova dva razloga prevazilaze okvir djelovanja jednog čovjeka, Ibn Ašur nastoji kroz analizu različitih faktora doći do rješenja za reformu islamskog obrazovanja. U svojoj kritici on ističe da je muslimanski svijet u stanju haosa i konfuzije dok slijedi samo ono što je zapisano, bez kritičkog propitivanja da li je to ispravno ili ne i da li je odgovarajuće za moderna muslimanska društva ili ne. Dok druge nacije napreduju, muslimanski svijet se još bavi starim pitanjima kroz izučavanje istih naučnih disciplina na stari prevaziđeni način. Ibn Ašur također kritikuje svoje kolege učenjake govoreći da žive u savremenom svijetu 20. stoljeća, ali je jasno da po idejama i stavovima pripadaju 7. ili 8. stoljeću. (Ibn 'Āshūr, 2006)

Analizirajući probleme islamskog obrazovanja Ibn Ašur je detektirao trinaest nedostataka, koji se mogu sažeti u tri glavna: nedostatnost i nekompetentnost profesora i učitelja; nedostatak adekvatne literature i udžbenika; i degradacija obrazovnih institucija. On skreće pažnju na potrebu reforme nastavnog kadra, unapređenje kvaliteta i vještina nastavnog osoblja, poboljšanje metodike i didaktike u realizaciji nastave te unapređenje administracije. Tvrdio je da su udžbenici i nastavni materijali koji se koriste refleksija prošlosti, duha i nivoa znanja koje je jedino odgovaralo onom vremenu u kojem je napisano.

Prema Ibn Ašuru, jedan od suštinskih faktora sveukupne stagnacije i degradacije islamskog obrazovanja jeste

podložnost kolonizatorima. Takvo stanje porobljenog uma je, smatra on, rezultat nedostatka slobode, kritičkog duha i nespremnosti na dijalog i diskusiju. On problem vidi u nedostatku izučavanja *viših nauka i ciljeva šerijata*, koji su odbačeni, poput osnova šerijatskog prava, retorike arapskog jezika, filozofije i historije civilizacije. (Ibn Ashur, 2006) Važnost spomenutih i sličnih nauka leži u njihovom promoviranju analitičkog i kritičkog razmišljanja, otvorenosti uma, dubokog razumijevanja ideja, događaja i okolnosti. Naprimjer, Ibn Ašur tvrdi da je Kur'an objavljen da podučiti filozofiji, jer je filozofija, prema njegovom mišljenju, mudrost umjerenog uma, *bikmetun mizanul-'ukul*. (Ibn 'Ashūr, 1997: 97) Kao rezultat odbacivanja gore spomenutih znanosti unutar islamskih obrazovnih institucija razvila se i nadvladala tradicija pukog recitovanja i memoriranja nauštrb analize, razmišljanja i kritike. (Ibn 'Ashūr, 2006) Zbog toga kroz svoje radove on nastoji dati sistemsku analizu posebnih nedostataka za svaku naučnu disciplinu koja se izučavala na Ez-Zejtuna Univerzitetu. Naprimjer, govoreći o Kur'anu i egzegezi časnog Kur'ana kao izvoru islamskog učenja on navodi da bi egzegeza Kur'ana trebala otkriti i formulirati opće principe i univerzalne ciljeve islamskog zakonodavstva. Jedino tako je moguće tefsir učiniti *pravom naukom*, a sve osim toga je puko naklapanje. Interpretatori Kur'ana, prema njegovom mišljenju, nisu uspjeli da upotpune ovaj zadatak zbog metodoloških i epistemoloških razloga. (Ibn 'Ashūr, 1987)

Drugo što Ibn Ašur kritikuje kod interpretatora Kur'ana jeste veza tefsira s ostalim islamskim znanostima. Prema njegovom mišljenju, glavni cilj Kur'ana je reforma individualnih, socijalnih i općeljudskih poslova. (Ibn 'Ashūr, 1997) Posljedica pogrešnog pristupa je u tome što su se mnogi nekompetentni ljudi bavili krucijalnim znanostima u islamu, a s druge strane bio im je uskraćen širi pogled na historijske događaje i okolnosti. Ignoriranje sistemskog pristupa islamskim naukama dovelo je do marginalizacije ciljeva šerijata. U vezi s tim, Ibn Ašur

zagovara izučavanje novih naučnih disciplina u skladu sa zahtjevima vremena, prevođenje i pisanje novih udžbenika, novi metodološki pristup u pedagogiji, ne zanemarujući pri tom etičku i moralnu dimenziju obrazovanja. Ako se u islamskom obrazovanju, u Tunisu i van njega, tvrdio je Ibn Ašur, ne bude pridržavalo ovih i sličnih smjernica, ne može se očekivati promjena niti dolazak novih svršenika univerziteta spremnih da se suoče s izazovima modernosti. To će, prema njegovom mišljenju, dovesti do pojave svršenika različitih obrazovnih institucija koji će posjedovati informacije i detalje o različitim naukama, bez osjećaja za misiju. (Khalid, 1979)

4. Posvećenost reformi obrazovanja

Da bi u potpunosti razumjeli Ibn Ašurovu posvećenost provedbi reforme islamskog obrazovanja, konkretno na Ez-Zejtuna Univerzitetu u Tunisu, potrebno je sagledati historijske okolnosti u kojima je djelovao. Ibn Ašur i njegovi istomišljenici kao i studenti uključeni u proces reforme součavali su se s nizom problema i opstrukcija. Među glavnim oponentima reforme bila je tradicionalistička ulema koja je zalaganje za reformu smatrala borbom protiv islama. Popularne reformatorske časopise takva ulema pokušavala je na sve načine osporiti i široj javnosti, kao i studentima, pokazati stavove koji se u njima objavljuju pogrešnim. Pored toga, proreformatorske učenjake su uklanjali s pozicija.

Drugi problem su bili francuski kolonizatori kojima nije bilo u interesu jačanje reformatorskog duha, snažan studentski pokret kao ni reforma islamskog obrazovanja. Međutim, uz sve opstrukcije, pokret studenata, koji su se zalagali i tražili od vlasti i učenjaka reformu obrazovanja, kontinuirano je jačao. Situacija je eskalirala kada je došlo do pobune i štrajka studenata. Vlasti su uhapsile nekoliko studenata, a velika džamija Ez-Zejtuna je bila zatvorena. Ibn Ašur biva smijenjen s mjesta zamjenika *Nizara komiteta* i pozicije unutar specijalnog komiteta za reformu CREZ (Conseil de

Reforme de l'Enseignement Zaytounien) pri Vladi. Razlog njegove smjene su bile "devijacije" u odnosu na viđenja i stavove Ehlus-sunneh vel-džema'ah. (Al-'Ayyashi, 1990) Nakon što su se nemiri smirili, studenti su pušteni iz zatvora, a džamija je ponovo otvorena.

Poslije ovih nemilih događaja nastavljeni su pregovori oko reforme obrazovanja. Pobornici reforme zahtijevali su da se promijene nastavne i pedagoške metode u učenju, izrade novi kurikulumi, uvedu nove naučne discipline, izmijene udžbenici i otvore konkursi za zapošljavanje novog, kvalitetnijeg i kompetentnijeg kadra, a odbaci dotadašnja praksa favorizma.

Kulminacija svega bila je konferencija proreformski orijentiranih profesora i nastavnika Ez-Zejtuna Univerziteta održana 1944, na koju je Ibn Ašur bio pozvan kao počasni predsjednik. (Weideman, 2021)

Godine 1945. Ez-Zejtuna Univerzitet imao je pet odjeljenja u cijelom Tunisu s oko tri hiljade studenata. Nakon reforme, otvorena su nova odjeljenja širom Tunisa, pa čak i u Alžiru. S pet, broj odjeljenja povećan je na dvadeset i pet, a broj studenata porastao je na blizu dvadeset hiljada. S obzirom na to da je imao važnu ulogu u širenju nacionalne borbe protiv kolonijalizma, Ez-Zejtuna Univerzitet postao je meta francuske kolonijalne vlasti, a njegove aktivnosti se u narednom periodu postepeno smanjuju (Abu-Nasr, 1971), što je tema za drugi rad.

5. Zaključak

Ibn Ašur, tunižanski islamski učenjak, inicirao je polovinom 20. stoljeća niz aktivnosti s ciljem reforme okoštalog islamskog obrazovanja. Uvidjevši da postoji duboki jaz između starog islamskog obrazovanja i modernog svjetovnog, Ibn Ašur se kroz svoje radove zalagao za poboljšanje islamskih obrazovnih institucija čiji svršenici bi trebali biti kadri suočiti se s izazovima modernosti i davati adekvatne odgovore na njih. Nadahnut djelima velikih reformatora Džemaluddina Afganija, Muhammeda Abduhua i Rešida Ridaa, Ibn Ašur je vrlo brzo

shvatio da je francuskim kolonizatorima odgovaralo postojeće stanje na polju islamskog obrazovanja u Tunisu te je stoga snažno zastupao stav da do reforme obrazovanja treba doći iznutra. No, tek na tom polju naišao je na veliku prepreku u vidu tradicionalističke uleme koja je, kako je ispravno

zaključio, tijekom živjela u 20. stoljeću, ali je duhom i idejama bila mnogo bliža 7. ili 8. stoljeću. Ibn Ašur nije klonuo duhom, već je nastavio propagirati potrebu reforme islamskog obrazovanja pridobijajući za svoju ideju sve veći broj studenata i mlađih profesora tako da je konačno nakon

1945. godine došlo do reforme islamskih obrazovnih institucija, nastavnih planova i programa i administracije. Kao rezultat reformi, broj odjeljenja Univerziteta Ez-Zejtuna popeo se s pet na dvadeset i pet, a broj studenata istog univerziteta porastao je s blizu pet hiljada na dvadeset hiljada.

Literatura

- Abu-Nasr, Jamil M. (1971). *A History of the Maghrib*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Ahkavi, Shahrugh (2003). "Islam and West in World History", *Third World Quarterly*, 24, 33.
- Al-'Ayyashi, Mokhtar (1990). *Al-Bi'ah al-Zayutniyyah: 1910-1945*, translated from French, Hamadi al-Sahli. Tunis: Dar al-Turki, Abdel Moula, L'Universite Zaytounienne.
- Ben Achour, Mohamed al-Aziz (1995). *Al-Sheikh Muhammad al-Tahir ibn Ashur*, Tunis: Da'irat al-Ma'arif al-Tunisiyyah.
- Chenoufi, Moncef (1974). *Le problème des origines de l'imprimerie et de la presse arabes en Tunisie dans sa relation avec la Renaissance "Nahda" (1847-1887)*. Lille: Service de reproduction des thèses Université de Lille III.
- Dayeh, I. (2019). "From Tašhih to Tahqiq: Toward a History of the Arabic Critical Edition", *Philological Encounters*, 4, 3-4, 245-299.
- El-Mesawi, M. E. T. (2008). "Muslim Reformist Action in Nineteenth-century Tunisia", *American Journal of Islam and Society*, 25, 2, 49-82.
- El-Mesawi, Mohamed El-Tahir (2014). "Human Nature and the Universality of the Shari'ah: Fitrah and Maqasid Al-Shari'ah in the Works of Shah Wali Allah and Ibn 'Ashur". *Al-Shajarah: Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC)* 14, 2.
- Hourani, Albert (1991). *A History of the Arab Peoples*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Ibn 'Ashur, Muhammad al-Fadil (1983). *Al-Harakah al-Adabiyyah wa'l-fikriyyah fi Tunus*. Tunis: Dar al-Tunisiyyah li al-Nashr.
- Ibn 'Ashur, Muhammad al-Fadil (1984). *Al-Harakah*. Mahmoud Abdel Moula, L'Universite Zaytounienne et la Societe Tu-Nisienne. Tunis: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Ibn 'Ashur, Muhammad al-Tahir (1997). *Tafsir al-Tabrir wa al-Tanwir*. Tunis: Dar Souhoun li' al-Nash wa al-Tawzi', vol. 3/4.
- Ibn 'Ashur, Muhammad al-Tahir (2006). *Alaysa al-Subhu bi-Qarib, Al-Ta'lim al-'Arabiy al-islamiyy, dirasat tarihiyya wa ara-i al-islamiyya*. Tunis: Dar al-Salam.
- Khalid, Ahmed (1979). *Aswa' min al-Bi'ah al-Tunisiyyah 'ala al-Tahir al-Haddad wa Nidal Jil*. Tunis: al Dar Tunisiyyah li al NSHE.
- Mahfuz, Muhammad, (1984). *Tarajum al-Mullifin al-Tunisiyyin*. Vol. 3. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami.
- Weideman, Julian (2021). *Islamic Reform on the Margins of Colonialism: Political Economy, Social History, and Intellectual Life at the Zaytuna Mosque-University*. Princeton, NJ: Princeton University.

الموجز

مؤلفات ابن عاشور في إصلاح التعليم الإسلامي

عبد الصمد بودويك

يتطلب العالم المعاصر باستمرار التكيف والتغيير وتحسين النظام المدرسي والتعليمي. ووفقاً لذلك توجد حاجة إلى تكييف المقاربات المنهجية ومناهج التدريس والكتب المدرسية ضمن إطار التعليم، وذلك بهدف إعداد التلاميذ لكي يستجيبوا بشكل أفضل لمتطلبات العصر الذي يعيشون فيه. ومن المؤسف أن العالم الإسلامي والمؤسسات التعليمية ذات الطابع الإسلامي في بداية القرن العشرين تأخرت في تنفيذ مثل هذه الإصلاحات. وسنعرض في هذا البحث الإصلاح الشامل للتعليم الإسلامي الذي بدأه العلامة والمصلح محمد الطاهر بن عاشور، رئيس جامعة الزيتونة. كان هذا العالم يسعى من خلال التفحص التاريخي للتعليم الإسلامي للوقوف على المشكلات التي تسببت في ركود التعليم في الخارج، ومن ثم تقديم الحلول لإصلاحه. ولا تزال أفكاره ونصائحه صالحة في يومنا هذا لأنه ما زال يوجد مجال لتحسين التعليم الإسلامي، الذي يجب أن يستجيب لمتطلبات العصر وألا يستمر وكأنه من بقايا الماضي.

الكلمات الرئيسية: إصلاح التعليم الإسلامي، محمد الطاهر بن عاشور، جامعة الزيتونة، تونس، الإصلاح الإسلامي.

Summary

IBN ASHUR'S ENDEAVOUR IN REFORM OF ISLAMIC EDUCATION

Abdusamed Podojak

The contemporary world demands continuous revision, adaptation and changes in the educational system. Along with this it also requires amendments in methodology, curriculum and textbooks with the purpose of achieving quality preparation of students for the requirements of the time. Unfortunately, the Muslim world and Islamic educational institutions at the beginning of the 20th century were late with these reforms. In this article, we present a comprehensive reform of Islamic education initiated by a scholar and a reformist, rector of Az-Zitouna University, Muhammad al-Tahir ibn Ashur. Through a historical review of Islamic education, he tried to find the causes of the stagnation in the field of education and also to offer solutions regarding its reform. His ideas and suggestions are still very applicable since we still have a scope for improvement of the Islamic education system which should be flexible in its response to the requirements of the time rather than persisting as a relic of the past.

Keywords: reform of Islamic education, Muhammad al-Tahir ibn Ashur, Az-Zitouna University, Tunisia, Islamic reformism

SEKURITIZACIJA ISLAMA I MUSLIMANA

Hikmet KARČIĆ

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
karcichikmet@gmail.com

SAŽETAK: Ovaj rad istražuje sekuritizaciju islama i muslimana kao složen i višedimenzionalan globalni fenomen, koji je posebno došao do izražaja nakon događaja 11. septembra 2001. godine. Sekuritizacija, proces pretvaranja društvenih pitanja u sigurnosna, rezultirala je u značajnoj promjeni percepcije islama i muslimana, prikazujući ih kao glavne sigurnosne prijetnje. Fenomen se manifestira različito u različitim regijama, uključujući stroge zakone poput Zakona o patriotizmu u SAD-u, ugnjetavanja muslimana Ujgura u Kini i državnu kontrolu islamskih praksi u Rusiji. Ovaj rad analizira duboke posljedice sekuritizacije, uključujući stigmatizaciju i marginalizaciju muslimanskih zajednica, promjene u međunarodnim odnosima i domaćim politikama te izazove postavljene slobodi vjeroispovijesti i demokratskim načelima. Istovremeno, rad iznosi kritičke perspektive koje zagovaraju nijansiran pristup u razumijevanju islama i muslimanskih društava te naglašava važnost rješavanja korijenskih uzroka radi efikasnije borbe protiv radikalizacije. Autor se zalaže za uravnotežen pristup koji promovira dijalog, inkluzivne politike i međunarodnu suradnju, ističući značaj pluralizma i tolerancije u razbijanju narativa sekuritizacije.

Ključne riječi: sekuritizacija muslimana, islamofobija, stigmatizacija i marginalizacija, sloboda vjeroispovijesti, ekstremizam, terorizam

Uvod

Sekuritizacija, koja se definiše kao "proces transformacije određenih pitanja u sigurnosna pitanja" (Malnar, 2015), složen i višedimenzionalan fenomen u globalnoj politici, predmet je intenzivne rasprave, posebno u eri nakon terorističkih napada 11. septembra 2001. godine. Ovaj koncept, ukorijenjen u području međunarodnih odnosa, odnosi se na proces gdje države ili skupine država prikazuju određena pitanja kao pitanja sigurnosti, čime se opravdavaju izvanredne mjere za njihovo upravljanje ili suzbijanje. U slučaju islama i muslimana, proces sekuritizacije uključuje prikazivanje religije, i po produžetku, njenih sljedbenika, kao značajne sigurnosne prijetnje. Ovaj

rad istražuje porijeklo, razvoj i implikacije sekuritizacije islama.

Putanja sekuritizacije islama može se pratiti kroz različite povijesne i geopolitičke epohe. Međutim, katalizator koji je ovu temu doveo u središte globalne svijesti bio je nesumnjivo teroristički napad 11. septembra 2001. godine u Sjedinjenim Američkim Državama. Ti napadi ekstremista doveli su do duboke promjene u globalnim stavovima prema islamu i muslimanima. Neposredno nakon napada, vlade, posebno na Zapadu, počele su gledati i tretirati islam ne samo kao religiju, već kao potencijalni izvor terorizma i radikalizacije. Autori Barry Buzan, Ole Wæver i Jaap de Wilde u svom ključnom djelu *Security: A New Framework for Analysis* pružaju

teorijski okvir za razumijevanje ovog fenomena, ilustrirajući kako se neka pitanja mogu premjestiti iz područja normalne politike u područje izvanredne politike, time legitimizirajući izvanredne mjere u ime sigurnosti. (Buzan et al., 1998)

Implikacije sekuritizacije

Sekuritizacija islama nije ujednačena i manifestira se različito u različitim globalnim kontekstima. U zapadnim zemljama to često uključuje stroge imigracijske politike, pojačan nadzor nad muslimanskim zajednicama i provođenje strategija protuterorizma koje nesrazmjerno utječu na muslimane. Zakon o patriotizmu (Patriot Act) u Sjedinjenim Državama, naprimjer, ilustrira zakonodavne

odgovore rođene iz sekuritizacije islama, koje daju vladi široke ovlasti u području nadzora i pritvaranja. (Abramson and Godoy, 2006) Nasuprot tome, u zemljama poput Kine i Indije sekuritizacija islama isprepliće se sa širim etničkim i regionalnim pitanjima. Postupanje s muslimanima Ujgurima u kineskoj regiji Xinjiang, gdje se politike vlade opravdavaju pod krinkom borbe protiv ekstremizma, služi kao oštar primjer kako sekuritizacija može dovesti do teških kršenja ljudskih prava, ali i masovnih zločina. (Byler, 2019)

Društvene i političke implikacije sekuritizacije islama su duboke. Jedan od najznačajnijih utjecaja je stigmatizacija i marginalizacija muslimanskih zajednica. Ovaj proces često vodi do islamofobije, gdje se muslimani promatraju kroz prizmu sigurnosnih prijetnji, a ne kao građani ili ljudska bića s različitim iskustvima i perspektivama. Priroda ove stigmatizacije može se posmatrati u različitim sferama, uključujući medijsku reprezentaciju, politički diskurs i svakodnevne interakcije. Saidov (Edward Said) koncept orijentalizma posebno je relevantan ovdje, jer naglašava kako Zapad konstruira znanje o Istoku, često vodeći do monolitnog i negativnog prikaza istočnih društava i kultura, uključujući islam. (Said, 1978)

Kritičke perspektive o sekuritizaciji islama tvrde da ovaj pristup nije samo nepravedan prema muslimanima, već je i kontraproduktivan u rješavanju stvarnih izazova terorizma i radikalizacije. Kritičari zagovaraju suptilnije razumijevanje islama i muslimanskih društava, naglašavajući potrebu za razlikovanjem između djelovanja ekstremističkih skupina i uvjerenja šire muslimanske populacije. Nadalje, ističu važnost rješavanja temeljnih pitanja kao što su političko isključivanje, socijalna nejednakost i prigovori vanjskoj politici, koji mogu doprinijeti radikalizaciji. (Kundnani, 2014)

Napori za suprotstavljanje negativnim efektima sekuritizacije islama usmjereni su na promovisanje međukulturnog dijaloga, povećanje

razumijevanja islama i muslimanskih kultura, te provođenje inkluzivnih i pravednih politika. Ti napori imaju za cilj razgradnju stereotipa, poticanje uzajamnog poštovanja i izgradnju mostova između različitih zajednica. Obrazovne inicijative, programi medijske pismenosti i reforme politika su među strategijama koje se koriste za osporavanje narativa sekuritizacije i stvaranje inkluzivnijeg i pravednijeg društva.

Borba protiv ekstremizma

Nadalje, sekuritizacija islama i borba protiv ekstremizma su usko povezani, a ova veza postaje sve vidljivija u globalnom kontekstu. U svjetlu borbe protiv ekstremizma, vlade i sigurnosne agencije često koriste sekuritizaciju islama kao opravdanje za širok spektar mjera, uključujući vojne operacije, obavještajne aktivnosti i drastične zakonske mjere koje ciljaju na muslimanske zajednice.

Borba protiv ekstremizma često se provodi kroz antiterorističke zakone i politike koje mogu imati ozbiljne posljedice na osnovna prava i slobode. Primjerice, u mnogim zapadnim zemljama zakoni usmjereni na borbu protiv terorizma omogućavaju vlastima da provode širok nadzor i ograničavaju slobodu izražavanja, okupljanja i druge aktivnosti muslimanskih zajednica. Ovo često dovodi do osjećaja nepovjerenja i otuđenja među muslimanima, što može potencijalno pridonijeti socijalnoj fragmentaciji i radikalizaciji. (Giannaros, 2009)

U kontekstu međunarodnih odnosa, borba protiv ekstremizma također utječe na vanjsku politiku i međunarodnu suradnju. Pojedine države često su angažirane u vojnim intervencijama i suradnji s drugim zemljama u ime borbe protiv terorizma, što može imati implikacije na međunarodne odnose i regionalnu stabilnost. Osim toga, borba protiv ekstremizma i sekuritizacija islama igraju ulogu u oblikovanju migracijskih politika, utječući na stavove i politike prema izbjeglicama i migrantima iz muslimanskih zemalja. (Kepel, 2004)

U svjetlu ovih izazova, važno je razviti višedimenzionalne pristupe koji se ne oslanjaju isključivo na sigurnosne mjere. To uključuje jačanje međunarodne suradnje na području obrazovanja, socijalne integracije i ekonomske podrške, kao i poticanje dijaloga i razumijevanja među različitim kulturama i vjerskim zajednicama. Ključno je promovirati pluralizam i toleranciju, kako unutar društava tako i u međunarodnim odnosima, kako bi se suprotstavili polarizaciji i ekstremizmu koji se mogu hraniti sekuritizacijom islama.

Zabrana burke

Prema profesoricu Jocelyne Cesari s Univerziteta u Birminghamu, širenje zabrane burke u Evropi, koje može izgledati kao opće ograničenje vjerskih običaja u sekularnim državama, zapravo odražava dublji trend sekuritizacije islama, osobito nakon događaja 11. septembra. Primjerice, uvođenje zabrana burke u zemljama poput Danske i Nizozemske, dok istovremeno ne zabranjuju nošenje vela, ukazuje na to da se islamske prakse sve više percipiraju kroz sigurnosnu prizmu. Ovaj trend utječe na svakodnevne administrativne i zakonodavne aktivnosti, ograničavajući vjerske slobode. Islamski običaji, posebno oni vidljivi kao što je nošenje burke, često se tumače ne kao vjerske prakse već kao simboli pripadnosti ideologiji koja se smatra prijetnjom evropskim društvima. Takva percepcija muti granicu između međunarodne i domaće politike, gdje se čak i standardne politike poput obrazovanja i ekonomske integracije interpretiraju kroz prizmu "rata protiv terora". To je dovelo do toga da su evropske zemlje postrožile kontrolu imigracije, naročito za muslimane, uvođeci testove građanske integracije s kulturnim i vjerskim pitanjima kako bi se procijenila usklađenost s liberalno-sekularnim vrijednostima. Ove mjere, donesene u ime sigurnosti, predstavljaju politički pomak gdje se islamske prakse interpretiraju kao indikatori političkog radikalizma, što

dovodi do pojačane državne kontrole nad religijama općenito i predstavlja ozbiljan izazov vjerskim slobodama i demokraciji u Evropi. (Cesari, 2018)

Dodatno, Cesari navodi da se sekuritizacija očitovala na različite načine, uključujući odbijanje državljanstva zbog vjerskih praksi. Primjerice, u Francuskoj je 2004. godine zabrana vjerskih simbola u javnim školama bila motivirana laicitetom, međutim, zabrana burke proizlazi iz sve većih sigurnosnih zabrinutosti. To se vidjelo u pokušajima zabrane burkinija i slučajevima gdje su specifične vjerske prakse, kao što je nošenje burke ili odbijanje rukovanja s dužnosnicima suprotnog spola, doveli do odbijanja državljanstva. Ovakav pristup nije ograničen samo na Francusku; slične rasprave i politike pojavile su se širom Evrope, utječući na većinu islamskih aktivnosti, od kretanja imama do primjene islamskih propisa u brakovima i razvodima. Istraživanja su pokazala značajan porast diskriminacije od strane vlade i društva prema muslimanima od 2001. godine, trend koji je nehotice doveo do povećane diskriminacije prema drugim vjerskim skupinama, uključujući Židove i kršćane. Ova situacija ističe šire posljedice sekuritizacije islama, gdje se vjerske prakse sve više smatraju mogućim pokazateljima političkog nasilja, dajući vladama veće mogućnosti za kontrolu vjerskih izraza i postavljajući ozbiljne izazove načelima vjerske slobode i demokratije u Evropi.

Sekuritizacija islama i muslimana u Rusiji

Historijski gledano, islam u Rusiji oblikovan je težnjama zemlje za ekspanzijom, posebno na Kavkazu i u Srednjoj Aziji. Tokom sovjetskog razdoblja, vjerske prakse, uključujući i islamske, bile su potisnute pod ateističkom politikom komunističke države. Međutim, pad Sovjetskog Saveza označio je preporod islamske svijesti uz pojavu novih država s muslimanskom većinom u regiji. Ovaj preporod, zajedno s čečenskim

ratovima 1990-ih i početkom 2000-ih, značajno je promijenio percepciju Rusije o islamu kao sigurnosnoj prijetnji. (Hahn, 2007)

Nakon terorističkih napada 11. septembra, globalne promjene stava prema islamu dodatno su utjecale na rusku politiku. Putinova administracija iskoristila je narativ globalnog rata protiv terorizma, pozicionirajući svoje akcije u Čečeniji i drugim regijama s muslimanskom većinom kao dio šire borbe. Ovo preusmjeravanje omogućilo je Rusiji da opravda svoje oštre taktike u tim područjima pod izgovorom borbe protiv terorizma, često zamagljujući razliku između stvarnih sigurnosnih operacija i suzbijanja političkog disidenstva. (Malashenko, 2011)

Na institucionalnoj i zakonodavnoj ravni, Rusija je implementirala zakone i politike koje su imale dubok utjecaj na njezinu muslimansku populaciju. Zakonodavstvo usmjereno na suzbijanje ekstremizma kritikovano je zbog svojih nejasnih definicija, omogućujući njegovu primjenu u širokom rasponu konteksta, često na štetu muslimanskih pojedinaca i zajednica. Vlada je također preuzela kontrolu nad islamskim institucijama, promičući državno odobrenu verziju islama i suzbijajući ekstremističke ili separatističke ideologije. To je uključivalo uspostavu državno kontroliranih islamskih obrazovnih ustanova i nadzor nad vjerskim imenovanjima, dodatno jačajući državni utjecaj na islamske prakse. (Stepanova, 2010)

Na društvenoj razini, sekuritizacija islama u Rusiji dovela je do značajnih posljedica, posebno u pogledu etničkih i vjerskih odnosa. Muslimani, posebno oni s Kavkaza i iz Srednje Azije, suočavaju se s diskriminacijom i često se gleda na njih sa sumnjom. Stapanje etničkog i vjerskog identiteta u ruskom diskursu dodatno komplicira ovu problematiku, doprinoseći porastu islamofobije i ksenofobije unutar ruskog društva.

Za muslimanske zajednice u Rusiji, snalaženje u ovom okruženju bilo je izazovno. Iako porast islamskog ekstremizma u nekim regijama, posebno

na Sjevernom Kavkazu, predstavlja legitimne sigurnosne izazove, širok pristup borbi protiv terorizma često je rezultirao otuđenjem i stigmatizacijom cijelih zajednica, potencijalno potičući radikalizaciju umjesto njezinog suzbijanja. (Souleimanov, 2015)

Sekuritizacija islama u Rusiji također je povezana s međunarodnim odnosima i geopolitičkim strategijama zemlje. Rusko angažiranje s muslimanskim većinskim zemljama, posebno na Bliskom istoku i u centralnoj Aziji, pod utjecajem je njezina unutarnjeg stava prema islamu. Ovaj dvostruki pristup, gdje Rusija nastoji održavati privredne i vojne partnere s muslimanskim državama dok provodi stroge politike na domaćem terenu, ima potencijal utjecati na njezin međunarodni položaj. (Tsygankov, 2013)

Kritičari ruskog pristupa sekuritizaciji islama naglašavaju rizike od poistovjećivanja vjerskih praksi s ekstremizmom. Organizacije za ljudska prava redovno su izražavale zabrinutost zbog zloupotreba u ime borbe protiv terorizma, uključujući mučenje, proizvoljna pritvaranja i izvanredne egzekucije. Nedostatak jasne razlike između nasilnog ekstremizma i mirnih vjerskih praksi može otežati učinkovitu borbu protiv terorizma i doprinijeti radikalizaciji muslimanske mladeži. (Human Rights Watch, 2017)

Zaključak

Sekuritizacija muslimana, kako je analizirano u ovom tekstu, otkriva složen i višestruki globalni fenomen, duboko izmiješan s geopolitičkim, društvenim i kulturnim dinamikama. Period nakon 11. septembra 2001. obilježila je značajna promjena u percepciji islama i muslimana, što je dovelo do njihovog prikazivanja kao glavnih sigurnosnih prijetnji. Ovaj proces, koji se proteže izvan samih političkih odgovora na terorizam, očitovao se u različitim oblicima u različitim regijama, od strogog Zakona o patriotizmu u Sjedinjenim Državama, do masovnih zločina nad muslimana Ujgura

u Kini i opsežne državne kontrole nad muslimanima u Rusiji.

Ova raširena sekuritizacija ima du-boke posljedice. Doprinijela je stigmatizaciji i marginalizaciji muslimanskih zajednica. Izjednačavanje islamskih praksi s političkim radikalizmom, kako se vidi u evropskim zabranama burki

i drugih vjerskih simbola, predstavlja značajan izazov slobodi vjeroispovijesti i demokratskim načelima. Dalje, institucionalni i zakonodavni odgovori, iako namijenjeni borbi protiv ekstremizma, često zamagljuju granice između stvarnih sigurnosnih mjera i suzbijanja političkog disidenstva,

kršeći temeljna ljudska prava. U zaključku, sekuritizacija islama i muslimana proizvela je veliki broj posljedica, uključujući eroziju građanskih sloboda i ojačavanje straha od muslimana. Jačanjem desničara danas u Evropi, može se očekivati radikalizacija ovog stanja u budućnosti.

Literatura

- Abramson, Larry and Maria Godoy. "The Patriot Act: Key Controversies." NPR. 14 February 2006.
- Andrei P. Tsygankov (2016). *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*, London: Rowman & Littlefield.
- Buzan, Barry; Wæver, Ole; de Wilde, Jaap (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- Byler, Darren (2019). *Terror Capitalism: Uyghur Dispossession and Masculinity in a Chinese City*. Duke University Press
- Cesari, Jocelyne. "Securitization of Islam and Religious Freedom", Berkeley Center for Religion, Peace and World Affairs, Georgetown University, <https://berkeleycenter.georgetown.edu/posts/securitization-of-islam-and-religious-freedom>
- Ekaterina Stepanova (2011). "The Role of Information Communication Technologies in the "Arab Spring" *PONARS Eurasia Policy Memo*, 159.
- Emil Souleimanov (2015). "An ethnography of counterinsurgency: kadyrovtsy and Russia's policy of Chechenization", *Post-Soviet Affairs*, 31, 2, 91-114.
- Giannaros, Spiros Jason (2009). *Terrorism in the Wake of the Cold War Order*, PhD Thesis, Georgetown University.
- Gordon M. Hahn (2007). *Russia's Islamic Threat*, New Haven: Yale University Press.
- Human Rights Watch, "World Report 2017: Russia", <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/russia>.
- Kepel, Gilles (2004). *The War for Muslim Minds: Islam and the West*. Belknap Press of Harvard University Press
- Kundnani, Arun (2014). *The Muslims Are Coming! Islamophobia, Extremism, and the Domestic War on Terror*. Verso Books.
- Malashenko, A. V., & Nuritova, A. (2009). "Islam in Russia" *Social Research*, 76, 1, 321-358. <http://www.jstor.org/stable/40972148>
- Malnar, D. (2015). "Sigurnost okoliša – između aktivizma i sekuritizacije", *Sociologija i prostor*, 53, 1, 59-76.
- Said, Edward (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.

الموجز

الإسلام والمسلمون - قضية أمنية

حكمت كارتشيتش

يبحث هذا المقال مسألة أمنة الإسلام والمسلمون (الأمننة - تحويل القضايا الاجتماعية إلى قضايا أمنية) بوصفها ظاهرة عالمية معقدة ومتعددة الأبعاد، والتي برزت إلى الواجهة بشكل خاص بعد أحداث 11 من سبتمبر 2001. إن عملية تحويل القضايا الاجتماعية إلى قضايا أمنية، أدت إلى تغيير كبير في النظرة إلى الإسلام والمسلمين، وتصويرهم على أنهم التهديد الأمني الرئيس. وتأخذ هذه الظاهرة صورا مختلفة باختلاف المناطق، بما في ذلك القوانين الصارمة مثل قانون مكافحة الإرهاب في الولايات المتحدة، وقمع مسلمي الإيغور في الصين، وتحكّم الدولة بالممارسات الإسلامية في روسيا. يحلل هذا المقال العواقب العميقة لهذه الظاهرة، بما في ذلك وصم المجتمعات المسلمة وتهميشها، والتغيرات في العلاقات الدولية والسياسات المحلية، والتحديات التي تواجه حرية الدين ومبادئ الديمقراطية. وفي الوقت نفسه، يقدم المقال وجهات نظر نقدية تدعو إلى اتباع نهج دقيق في فهم الإسلام والمجتمعات المسلمة، ويؤكد على ضرورة معالجة الأسباب الجذرية حتى يضمن محاربة التطرف بفعالية أكبر. يدعو الكاتب إلى اتباع نهج متوازن يعزز الحوار والسياسات الشاملة والتعاون الدولي، مع التركيز على أهمية التعددية والتسامح في كسر خطاب الأمننة.

الكلمات الرئيسية: أمنة المسلمين، الإسلاموفوبيا، الوصم والتهميش، حرية الدين، التطرف، الإرهاب.

Summary

SECURITIZATION OF ISLAM AND MUSLIMS

Hikmet Karčić

This article probes into the phenomenon of securitisation of Islam and Muslims as a multidimensional and complex phenomenon, which has been emphasised particularly after the September 11 event. Securitisation, the process of transforming a social issue into a security issue, resulted in a significant change in the general perception of Islam and Muslims as such, presenting them as a major factor of threat to security. This phenomenon is manifested differently in differing regions and it includes strict laws like the USA Patriot Act, prosecution of Muslim Uighurs in China and the state control of Islamic practice in Russia. This article analyses the profound effects of securitisation, including stigmatization and marginalization of Muslim communities, changes in international relations and domestic policies, as well as challenges facing religious freedom and democratic principles. At the same time, the article presents critical perspectives proposing a nuanced approach to understanding Islam and Muslim societies and stresses the significance of solving the root issues in order to have more effective results in the struggle against radicalisation. The author here advocates a balanced approach which would promote dialogue, inclusive policies and international cooperation by stressing the significance of pluralism and tolerance in an effort to discourage the narratives of securitisation.

Keywords: securitisation of Muslims, islamophobia, stigmatisation and marginalisation, religious freedom, extremism, terrorism

PREDSTAVLJANJE ISLAMA U GLASU KONCILA: MEĐURELIGIJSKI DIJALOG I ISLAMSKE TEOLOŠKE TEME

Elvedin SUBAŠIĆ
INN "Preporod"
subasicelvedin@gmail.com

SAŽETAK: *Glas Koncila* je jedan od najznačajnijih vjerskih printanih medija u Hrvatskoj s dugogodišnjom tradicijom koju pisanom riječju baštine, prije svih, katolički teolozi, službenici ili bivši službenici Katoličke crkve u Hrvatskoj. Predstavljanje islama u jednom od najutjecajnijih vjerskih printanih medija u Hrvatskoj može doprinijeti formiranju pozitivnog ili negativnog imidža o islamu i njegovim vrijednostima, što može utjecati na kvalitet dijaloga i suživota vjernika i vjerskih zajednica u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini koje su, povijesno gledajući, upućene jedna na drugu. Uzimajući u obzir ulogu medija u kreiranju stavova i utjecaj na javno mnijenje, u radu se daje kratak prikaz sadržaja o *međureligijskom dijalogu* Katoličke crkve u Hrvatskoj i Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini te islamskim teološkim temama objavljenim u katoličkom sedmičniku *Glas Koncila* u periodu od 1991. do 2005. godine.

Ključne riječi: *Glas Koncila*, *Katolička crkva*, *Drugi vatikanski sabor*, *međureligijski dijalog*, *vjerske zajednice*

Uvod

Katolički sedmičnik *Glas Koncila* je izrastao na listu *Glas s Koncila* u kojem su se objavljivali izvještaji s Drugog vatikanskog sabora. Utemeljen je 1963. godine shodno potrebama Katoličke crkve u Hrvatskoj i idejama Drugog vatikanskog sabora, postavši jedan od najvažnijih katoličkih medija u Jugoslaviji, a kasnije u nezavisnoj Republici Hrvatskoj. U povodu hiljaditog broja *Glasa Koncila* tadašnji kardinal Franjo Kuharić je kazao da je *Glas Koncila* glas Crkve u Hrvata, a teolog Tomislav Šagi Bunić o *Glasi Koncila* napisao je: "Božji dar Crkvi u Hrvata". (Bunić, 1993:3)

Glas Koncila je u periodu od 1991. do 2005. godine bio posvećen

promociji međureligijskog dijaloga, institucionalne saradnje vjerskih zajednica i stavova njihovih vjerskih autoriteta. Pored autorskih tekstova u kojima se promicala važnost međureligijskog dijaloga, redovno su se objavljivali izvještaji o sastancima čelnika vjerskih zajednica u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, domaćim i međunarodnim konferencijama te projektima koji su imali za cilj saradnju i dijalog katolika i muslimana.

Međureligijski dijalog u ratnim godinama

Katolička crkva u Hrvatskoj je upozoravala svjetsku javnost kako su ugroženi mir i ljudska prava kada

je 1991. godine počeo napad srpskih vojnih i paravojnih formacija i Jugoslovenske narodne armije na Republiku Hrvatsku. Biskupi i drugi službenici Katoličke crkve u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini pisali su otvorena pisma i apele, od kojih su neki objavljeni i u *Glasi Koncila*, u kojima su predstavljali probleme katoličkog i muslimanskog stanovništva uslijed otvorenih prijetnji srpskih lokalnih vlasti koje su uz podršku tadašnjeg prosrpskog rukovodstva Jugoslavije dovodile u pitanje opstanak nesrpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. (Blažević, 1998)

Glas Koncila je u oktobarskom broju 1991. godine objavio pismo tadašnjeg vrhbosanskog nadbiskupa

metropolita Vinka Puljića,¹ biskupa Pavla Žanića i Franje Komarice te provincijala Petra Drage Tolje iz Bosne i Hercegovine u kojem je upućena protestna nota uslijed fizičkog napada na reisul-ulemu Jakub-ef. Selimoskog² koji je u to vrijeme još bio poglavar svih muslimana na području Jugoslavije, a ne samo u Bosni i Hercegovini. Iz teksta pisma, koje je upućeno javnosti 30. septembra 1991. godine, to jeste i prije agresije na Bosnu i Hercegovinu, ne može se zaključiti gdje se napad desio, ali se navodi kako se ratne historije prenose na bosanskohercegovačku teritoriju i da su na udaru vjerski objekti, a sve češće i vjerski službenici. Izloženi su, posebno u "ratobornijim sredinama", ne samo verbalnim nego i fizičkim maltretiranjima bez ikakvog razloga. ("Vlada li anarhija...", 1991:3)

Uvidom u štampu iz tog perioda moguće je zaključiti kako je zapravo riječ o hapšenju reisul-uleme Selimoskog, tadašnjeg predsjednika Mešihata Islamske zajednice za Kosovo, Srbiju i Vojvodinu Redžepa Boje i 44 visoka funkcionera Islamske zajednice 27. septembra 1991. godine u Đakovici. Hapšenje su izvršili policajci s puškama. (Gruhonjić, 1991; Perva, 1991; "Protest za javnost...", 1991)

Početak aprila 1992. godine, kada je srpska agresija na Bosnu i Hercegovinu već počela, *Glas Koncila* je pisao o zajedničkoj poruci episkopa Jefrema³, biskupa Franje Komarice⁴

i muftije banjalučkog Ibrahim-ef. Halilovića⁵ upućenoj vjernicima u kojoj se vjernici pozivaju na mir uz direktnu poruku: "Spasimo mir, ne dozvolimo širenje rata!" ("Rat u Bosni i Hercegovini...", 1992.) Kako je srpska agresija na Bosnu i Hercegovinu odmicala *Glas Koncila* je, shodno stanju na terenu, sve češće pisao o zločinima Srba i davao prostor službenicima Islamske zajednice, u prvom redu reisul-ulemi Selimoskom, kako bi objasnili stanje u kojem stanovništvo živi te izazove s kojima se ova vjerska zajednica suočava. Integralno je objavljen i neodržani govor reisul-uleme Selimoskog koji zbog ratnih dejstava nije mogao doći u Ženevu na susret vjerskih poglavara. Reisul-ulema Selimoski je iznio podatke o 500 porušenih džamija i ubistvu 13 imama, tadašnjoj teškoj poziciji Muslimana kao autohtonog evropskog naroda, te interpretirao i učenje islama o miru pozivajući se na Kur'an. ("Politika želi ovaj rat...", 1992) Također, *Glas Koncila* je na naslovnici iste godine izvjestio o susretu kardinala Kuharića i reisul-uleme Selimoskog u Zagrebu 16. jula 1992. na kojem se govorilo o progonu i hrvatskog i bošnjačkog stanovništva te mogućnosti susreta poglavara vjerskih zajednica u Mađarskoj. ("Prihvaćen prijedlog patrijarha...", 1992)

U novembru 1992. godine predstavnicima Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini su prisustvovali

interkonfensionalnom susretu u Švicarskoj od 24. do 26. novembra, kada je reisul-ulema Selimoski upozorio na stradanja od strane srpskog naroda, a tadašnji nadbiskup Vinko Puljić pročitao pismo kardinala Kuharića, u kojem je, između ostaloga, istaknuto da se u Bosni ne odvija vjerski rat. ("Jadan je narod...", 1992; "Rat mogu zaustaviti...", 1992) U januaru 1993. godine objavljen je govor reisul-uleme Selimoskog s interkonfensionalnog molitvenog skupa solidarnosti s Bosnom i Hercegovinom, te dijelovi govora tadašnjeg zagrebačkog imama Mustafa-ef. Cerića. ("Bosni i Hercegovini hitno...", 1992) Početkom 1993. godine objavljen je intervju s reisul-ulemom Selimoskim kojeg je novinar sreo na molitvenom susretu za mir u Evropi, posebno u Bosni i Hercegovini, koji je sazvao Ivan Papa II u Asizu 9. i 10. januara 1993. godine. U jednom od komentara *Glas Koncila* citirali su se osvrti i pozivi hrvatskih franjevacu u Bosni, izjava Hrvatske biskupske konferencije, saopštenje Uprave Franjevačke provincije Bosne Srebrene u kojima se traži zaustavljanje rata i poštivanje prava svih naroda. Cilj komentara je bilo naglašavanje važnosti izgradnje pluralističkog društva u Bosni, jer i sama Evropa svjedoči pluralizmu koji se očituje i u višemilionskoj brojnosti muslimana u evropskim gradovima. ("Gorka bosanska istina...", 1993; "Zaustavite genocidni rat...", 1993;

¹ Vinko Puljić je rođen 1945. godine u Banjoj Luci. Bio je vrhbosanski nadbiskup i metropolit od 1990. do 1994. godine kada ga papa Ivan Pavao II imenuje kardinalom, zbog čega se i u ovom radu nekada imenuje nadbiskupom, a nekada kardinalom. Penzionisan je 2022. godine. Važna je ličnost za izgradnju međureligijskog dijaloga u Bosni i Hercegovini, a tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu nije želio napustiti Sarajevo, već je u teškim uslovima nastojao doći do vjernika na teritoriji Bosne i Hercegovine.

² Jakub-ef. Selimoski (1946-2013) bio je posljednji reisul-ulema Islamske zajednice u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji u periodu od 1990. do 1993. godine. Umro je tokom liječenja

u Turskoj 2013. godine i ukopan je u rodnoj Sjevernoj Makedoniji.

³ Jefrem (Milutinović) postavljen je za episkopa banjalučkog 1980. godine. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu obnašao je ovu funkciju u Banjoj Luci gdje i sada službuje.

⁴ Franjo Komarica je imenovan za banjalučkog biskupa 1989. godine. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu nije napuštao Banju Luku, a nakon agresije nastavio je upozoravati na opasnost nestanka Hrvata iz entiteta Republika srpska. Bio je kandidat za Nobelovu nagradu za mir 2004. godine. U 2022. godini proslavio je 50 godina svećeničke službe.

⁵ Ibrahim ef. Halilović (1940-1998) bio je muftija banjalučki koji je tokom agresije

na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. ostao u Banjoj Luci iako je bila uništena gotovo sva infrastruktura Islamske zajednice u ovom gradu. Ujedno je bio i imam Ferhadije džamije od 1967. godine. Muftija Halilović i biskup Franjo Komarica bili su važna moralna podrška manjem broju muslimana i katolika koji su ostali u Banjoj Luci iako im je bilo zabranjeno kretanje. Nakon smrti 1998. godine srpski ekstremisti su uz dozvolu lokalnih vlasti uništili pripremljeni mezar, mjesto za ukop, muftiji Haliloviću zabranivši da se ukopa u dvorištu tada srušene Ferhadije džamije. Tijelo je prebačeno u Sarajevo i ukopan je u dvorištu Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu.

“Suživot je sudbina...”, 1993) Antirratno opredjeljenje *Glas Koncila* će potvrditi 1993. i 1994. godine tokom hrvatsko-bošnjačkog sukoba, zapravo sukoba Hrvatskog vijeća odbrane (HVO) i Armije Republike Bosne i Hercegovine (Armije RBiH), kada su se objavljivali i apeli katoličkih vjerskih autoriteta iz Bosne i Hercegovine. (“Suživot je naša...”, 1993; “Ubija se oružjem...”, 1994)

Kardinal Kuharić je pored apela za zaustavljanje rata u Bosni održavao saradnju s tadašnjim predsjednikom Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj Ševko-ef. Omerbašićem, koji je u januaru 1994. godine učestvovao na ekumenskom programu u Zagrebačkoj katedrali na kojem se i obratio. (Miklenić, 1994) Kardinal Kuharić je primio reisul-ulemu Mustafa-ef. Cerića u oktobru 1995. godine (J. Š. 1994; “Kardinal Kuharić primio reisul-ulemu”, 1995), a u martu iste godine objavljen je i detaljan izvještaj o posjeti kardinala Vinka Puljića Banjoj Luci i susretu s muftijom banjalučkim Ibrahim-ef. Halilovićem. (Tomašević, 1995) Tokom ratnih godina objavljujani su tekstovi o važnosti međureligijske saradnje u okviru novonastalih okolnosti te o međureligijskom dijalogu i suživotu općenito. (“Kršćani i muslimani...”, 1992; Sabol, 1994; Mihalj; 1994; “Krvavi znak...”, 1994; “Priznajući razlike...”, 1994; “Kršćani i muslimani...”, 1994; Yammine, 1994)

O međureligijskom dijalogu nakon rata u Bosni i Hercegovini

Od 1995. godine, nakon rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995), može se naći značajan broj tekstova o međureligijskoj saradnji i dijalogu, a koji se tiču muslimana i katolika. Među značajnijim događajima u Bosni i Hercegovini poslije rata koje *Glas Koncila* prati jeste dolazak pape Ivana Pavla II u Sarajevo

⁶ Značajan dio broja 16. iz 1997. godine posvećen je boravku pape Ivana Pavla II u Sarajevu.

1997. godine, čije je govore i poruke o religiji i međureligijskom dijalogu integralno prenio.⁶ Pored tekstova o međureligijskoj saradnji u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini te radu Međureligijskog vijeća BiH (“Zašto zaobilaze...”, 2000), na stranicama *Glasa Koncila* mogu se čitati tekstovi o saradnji i odnosima katoličkih i muslimanskih te drugih vjerskih zajednica u svijetu. Jedna od značajnijih konferencija kojoj se posvetila pažnja na stranicama *Glasa Koncila* jeste “Islam u suvremenome svijetu”. Konferencija s hiljadu učesnika je održana od 14. do 16. oktobra 2005. godine u Austriji u organizaciji austrijskog Ministarstva vanjskih poslova u saradnji s Austrijskim orijentalnim društvom Hammer-Purgstall. (Da. G., 2005)

O životu kršćana u muslimanskim zemljama govorilo se i na međunarodnom simpoziju u Leibnitzu, koji je održan od 11. do 15. jula 1994. godine o temi “Kršćani i muslimani: protivnici ili partneri.” Pored primjera teškog života kršćana u nekim zemljama u kojima je većinski muslimansko stanovništvo, zaključak je kako je suživot i dijalog između kršćana i muslimana u ovim zemljama moguć. (Kowal, 1994)

Kao koristan primjer međureligijskog dijaloga jeste projekt u vidu pastoralnih listića Francuske biskupske konferencije na kojima su se kršćani mogli upoznati s islamom. (Tenšek, 1999) Prilikom izgradnje Islamskog centra u Rijeci u hrvatskoj javnosti je bila aktuelna javna rasprava o izgradnji ovog centra te naročito o munari. *Glas Koncila* je komentirao ovu temu podržavši izgradnju uz opasku da je nesuvislo izgraditi munar, a zabraniti učenje ezana. (“Riječki minaret”, 1998)

Uvidom u tekstove o međureligijskom dijalogu, koji je jedan od važnih preporuka Drugog vatikanskog sabora, evidentno je kako je *Glas Koncila* artikulirao zvanične stavove Katoličke crkve i pokazao opredjeljenost muslimana ka ovom dijalogu i saradnji s crkvama i drugim vjerskim zajednicama. Pored tekstova koji opisuju

saradnju Katoličke crkve i vjerskih zajednica muslimana i njihovih autoriteta, međureligijski dijalog se promovirao i u brojnim drugim tekstovima različitih žanrova, bez obzira da li je taj tekst u potpunosti posvećen međureligijskom dijalogu ili sadrži dijelove kojima se naglašava njegova važnost.

Poštivanje principa međureligijskog dijaloga omogućava i objektivno predstavljanje zvaničnog učenja različitih vjerskih zajednica te u tom kontekstu, nakon uvida u tekstove o međureligijskom dijalogu u *Glasu Koncila*, čini se važnim analizirati na koji način se tretiraju islamske teološke teme.

Islamske teološke teme

Učenje islama na koncizan način predstavljeno je u specijalnom prilogu “Muslimani i kršćani”. (“Muslimani i kršćani...”, 2004) U prilogu, koji se skoro u potpunosti temelji na tekstu s internetske stranice Islamskog kulturnog centra u Rimu, objašnjeni su pojmovi: Allah, Muhammed, Kur’an, hadis, šerijat, islam, musliman itd. te na koji način je koncipirano islamsko učenje, s posebnim osvrtom na temelje muslimanskoga života, odnosno temeljne islamske obaveze: izgovor šehadeta, klanjanje namaza, davanje zekata, post i obavljanje hadža. Upozorilo se da je pogrešno koristiti termin muhamedanac, a predstavljeni su gradovi Mekka i Medina, razlike između sunija i šiija te različitost muslimana koji žive u Evropi kojih je sve više kao i njihov status u Francuskoj gdje su druga najbrojnija vjerska skupina.

Na pitanje o toleranciji islama prema drugim religijama odgovorilo se potvrdno, o čemu se govori i u Kur’anu, ali je uredništvo navelo da ne postoje čvrsti dokazi o navodima u tekstu sa spomenute internetske stranice da u zemljama s većinski muslimanskim stanovništvom postoje brojne nemuslimanske bogomolje. Razmatrajući kršćansko-muslimanski dijalog, prilog se poziva na

riječi i djela pape Ivana Pavla II koji je posjetio džamiju u Siriji gdje se molio na grobu Ivana Krstitelja, te predstavio i institucionalnu međureligijsku saradnju u Evropi. U dijelu priloga o međureligijskoj saradnji u Bosni i Hercegovini, naslovljenom "Potrebni su dijalog i međusobno uvažavanje", uredništvo je istaklo problem određenih muslimanskih ekstremista u Bosni i Hercegovini. Drukčije je ovim navodima pristupio prof. dr. Franjo Topić od kojeg je uzeta izjava. Topić je kazao da se u osudama može lahko biti jednostran i da zapravo politika dijeli ljude što negativno utječe na odnose katolika i muslimana. O dobrim odnosima katolika i muslimana u Hrvatskoj govorio je muftija zagrebački Ševko-ef. Omerbašić, a imam Zagrebačke džamije Mirza-ef. Mešić je dao izjavu o životu muslimanske omladine u Zagrebu i Hrvatskoj.

Posljednji dio priloga posvećen je fenomenu terorizma. Napravljena je paralela s terorističkim organizacijama u ostatku svijeta sa zaključkom da se terorističke grupe koje oblikuju neki muslimani "ne bore za interese islama kao vjere ili islamske zajednice nego za druge, najčešće političke, ciljeve." (I. M., 2004:19)

Islamsko učenje je objašnjeno i u prilogu posvećenom fenomenu smrti. Opisano je spuštanje Objave poslaniku Muhammedu, a.s., i poruka ili naredba koju je ostavio pred kraj života, a to jeste da se muslimani pridržavaju Kur'ana i njegove prakse – sunneta. Ukratko je opisana bit učenja islama i muslimanski pogled na život poslije smrti, te istaknuta važnost između djela i namjere. ("Islam – po djelima...", 2004)

U drugom specijalnom prilogu o čudima u religijskim tradicijama objašnjeno je kako muslimani vjeruju u istog Boga kao kršćani i Jevreji. (S. B., 2005) U tekstu je opisana važnost racionalizma u islamu pri dokazivanju vjerskih temelja što omogućava svakom pojedincu da prihvati i shvati islam kroz logičko zaključivanje. Iako postoje i

muslimanski teolozi koji smatraju da je čvrsto uvjerenje moguće samo uz razum te na taj način negiraju čuda, taj racionalistički pristup ne isključuje mudžize odnosno čuda kojima je Allah obdario odabrane poslanike preko kojih je slao Svoje poruke, čime se potvrđivala Božija objava. Riječ je o pojavama koja nadilaze prirodne zakonitosti, a nisu magija ili neka druga prevara. (S. B., 2005) U jednom od zvaničnih komentara *Glasa Koncila* naglasilo se da zajednička baština Abrahamove Objave i zajednička vjera u istoga pravoga Boga predstavljaju neporecivu vezu islama i kršćanstva. ("Islamsko-kršćanski dijalog", 1998)

Tokom sukoba HVO-a i Armije RBiH u komentaru na pismo jednog čitatelja o nastupu islamskih vjeroučitelja na državnoj televiziji Hrvatske, *Glas Koncila* je objasnio da vjeroučitelji ne propovijedaju nekog svog boga, nego "Boga jedinoga u okviru svoje specifične religiozne baštine". ("Tko je odgovoran", 1994:10) U odgovoru čitaocu kojem nije jasno zašto treba uvažavati i Muhammeda, a.s. promiče se pitanje koliko su kršćani doprinijeli oblikovanju Kur'ana, ali *Glas Koncila* objašnjava da su "muslimani zajedno sa Židovima i kršćanima baštini Objave koju je primio praotac Abraham te nema smisla to nijekati". ("Trebala Crkva uvažavati", 2001:21) Ovi opisi zajedničkog korijena tri vjere mogu se pronaći i u drugim tekstovima različitih žanrova, kao što je tekst teologa Živka Kustića, koji se potpisivao kao Don Jure, u kojem se tretira gradnja džamije u Rijeci. (Jure, 1998) Katolički pogled na mješoviti brak tretiran je u odgovoru na pitanje o mogućnosti vjenčanja između kršćanina i muslimanke. U odgovoru se objašnjava da nema smetnji koje bi takav brak činile nevaljanim pred Božijim zakonom, ali se ne preporučuje iz više razloga koji su djelimično elaborirani. ("Vjenčati se...", 2005)

Suprotno od objektivnog odnosa uredništva prema islamu, objavljeni

su autorski tekstovi koji površno pristupaju učenju islama. Tako jedan autor smatra da bi trebalo određene ajete o kršćanima "odstraniti iz Kur'ana ili barem preinterpretirati". Iako postoje brojni autori, uključujući i islamske intelektualce u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, koji naglašavaju važnost poznavanja konteksta pri čitanju i tumačenju Kur'ana, što je zapravo jedan od uvjeta hermenautike i razumijevanja Kur'ana, ovaj autor nije istakao te uvjete. Prema njemu je nepojmljivo da Kur'an nemuslimane naziva nevjernicima, naročito što su nevjernici prema Kur'anu gori nego stoka. Autor je postavio pitanje da li se to odnosi i na kršćane, naročito današnje ili samo na one u vrijeme Muhammeda, a.s. te ako muslimani smatraju Božijim riječima zabranu da uzimaju za prijatelje kršćane i Jevreje mogu li oni uopšte voditi s kršćanima iskren dijalog. (Sabol, 2000) *Glas Koncila* je ranije ukazao na važnost poznavanja konteksta pri čitanju Kur'ana, objasnivši da islam ne mrzi kršćanstvo, Jevreje i druge nemuslimane, u odgovoru jednoj čitateljici koja je pročitala određene ajete u Kur'anu ne poznavajući kontekst ajeta. ("Zašto Crkva ne poučava...", 1998)

O važnosti konteksta pri čitanju Kur'ana pisao je i bivši predsjednik Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj Ševko-ef. Omerbašić koji je 2002. godine reagirao na tekst u kojem je analizirao antiislamske stavove Tee Litice, kojoj je i uredništvo *Glasa Koncila* odgovorilo da su njeni navodi netačni, što je i obrazloženo, ali da objavljuje tekst kako bi se ispoštovala pluralnost mišljenja: "dodajemo i to kako se s Vašim netolerantnim i uvredljivim razmišljanjem ne slažemo: ni prema vjernicima muslimanima, niti prema proroku Muhammedu."⁷ Omerbašić

⁷ Komentar uredništva u sklopu teksta: Tea Litica, "I o muslimanima – u Kristovom duhu", *Glas Koncila*, br. 1, 6. januar 2002, str. 27.

se osvrnuo na Liticin stav da prema islamu, Kur'anu i Muhammedu, a.s., treba biti beskompromisan. Litica je u svom tekstu citirala i interpretirala ajete dajući im pogrešno značenje kao što je mržnja islama prema nemuslimanima koje treba islamizirati ili razvratnost i seksualno nasilje poslanika Muhammeda, a.s. Omerbašić je ukazao na greške u njenoj interpretaciji. Prvo je objasnio da se 54. ajet⁸ iz sure El-Maide tiče muslimana, a ne drugih, odnosno da će Allah zamijeniti muslimane drugim narodom ako ne budu vjerovali. Omerbašić je objasnio da u 89. ajetu⁹ sure En-Nisa Allah govori o opasnosti nevjernika, ali to nisu kršćani i Jevreji nego arapski pagani koji su ratovali protiv muslimana:

“Svevišnji Bog u tom ajetu pripovijeda muslimanima da će pagani prema njima biti blagi samo ako odbace islam i pridruže se njihovu paganstvu. Svemogućí savjetuje muslimanima da takve ne uzimaju za svoje zastupnike i predstavnike i da im mogu vjerovati jedino ako zajedno s njima u znak solidarnosti napuste Mekku (odu na hidžru). Ako to odbiju, muslimani su slobodni objaviti im rat i s njima prekinuti sve veze.” (Omerbašić, 2002:30)

Omerbašić je objasnio da Kur'an vjernicima naziva sve one koji vjeruju u jednog jedinog Boga: “Da je to tako, citirat ću 62. ajet sure El-Bekare: ‘Vjernici, židovi, kršćani i Sabejci, koji u Boga vjeruju i u Dan suda i čine dobra djela, njima slijedi nagrada Gospodareva. Oni se ne trebaju plašiti, niti žalostiti’”. (Omerbašić, 2002:30)

Kazao je da nema potrebe citirati ajete o Isusu i Mariji, poslanicima Davidu, Abrahamu, Mojsiju jer su poznati široj javnosti, ali ono što je istakao jeste pozitivan stav Kur'ana i prema nevjernicima što je suprotno stavu Litice koja smatra da muslimani na nemuslimane gledaju kao na nevjernike koje treba milom ili silom islamizirati: “Nju ne zanimaju kur'anski citati poput recimo ovog: ‘Da je Bog htio, sve bi na zemlji skupa vjerovalo, a zar ćeš ti (Muhammede) mrziti ljude sve dok ne budu vjernici’” (Omerbašić, 2002:30)

Omerbašić je pojasnio da se u 50. ajetu¹⁰ sure El-Ahzab govori o tome s kojim ženama se muslimani smiju vjenčati, a ne o pohoti poslanika Muhammeda, a.s. Na kraju je Omerbašić istakao da islam nije religija rata i sile, kako autorica navodi, te da su muslimani dužni voditi dijalog sa sljedbenicima nebeskih religija slijedom kur'anske zapovijedi, a ne na temelju zaključaka konferencija ili kongresa. Tekst je zaključio riječima kako razumije da autorica ne voli islam, ali “pisati neistine o njemu je mržnja, a mržnja je bolest, jer tako tvrdi kršćanski nauk o moralu”.

Pišući o međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive Tomislav Kovač smatra da je za dijalog jedna od glavnih prepreka neznanje o sebi i drugome što rezultira predrasudama prema drugome. Prema njemu dijalog treba sadržavati iskrenost koja ne bi smjela biti puki formalizam; dobronamjernost bez prozelitističkog stremljenja; ravnopravnost koja isključuje dominaciju; poštivanje različitosti bez relativizacije i

prihvatanje lične promjene, ali bez sinkretizma. (Kovač, 2023:22) Također, Hasanović ističe da cilj dijaloga nije ni evangelizacija niti islamizacija, već razumijevanje dijaloga kao komunikacije kultura, naroda i tradicija te kao jedini ispravan način upoznavanja i uklanjanja predrasuda jednih o drugima. (Hasanović, 208:147) S ovim u vezi, iako je u periodu od 1991. do 2005. godine objavljen skroman broj tekstova koji se bave direktno određenim principima vjerovanja u islamu, *Glas Koncila* je u duhu međureligijskog dijaloga u ovim tekstovima predstavio na vjerodostojan način temeljna učenja islama. Nažalost, na stranicama *Glasa Koncila* moguće je pronaći i tekstove saradnika i pisma čitatelja o islamu koji su pokazali nezavidan nivo poznavanja islama, ali je uredništvo reagiralo ako bi se u pismima čitalaca vrijeđao islam i njegove vrijednosti.

Zaključak

Glas Koncila je u periodu od 1991. do 2005. godine artikulirao zvanične stavove Katoličke crkve o međureligijskom dijalogu i pokazao opredijeljenost muslimana ka međureligijskom dijalogu i saradnji s crkvama i drugim vjerskim zajednicama. Pored tekstova koji opisuju saradnju vjerskih autoriteta, međureligijski dijalog se promovira i u drugim tekstovima različitih žanrova, bez obzira da li je taj tekst u potpunosti posvećen međureligijskom dijalogu ili sadrži dijelove kojima se naglašava njegova važnost.

⁸ “O vjernici, ako neko od vas od vjere svoje otpadne – pa, Allah će, sigurno, mjesto njih dovesti ljude koje On voli i koji Njega vole, prema vjernicima ponizne, a prema nevjernicima ponosite; oni će se na Allahovu putu boriti i neće se ničijeg prijekora bojati. To je Allahov dar koji On daje kome hoće – a Allah je neizmjerljivo dobar i zna sve.” Kur'an, El-Maide, 54. Prijevod Besima Korkuta.

⁹ “Oni bi jedva čekali da i vi budete nevjernici kao što su i oni nevjernici, pa da

budete jednaki. Zato ih ne prihvaćajte kao prijatelje dok se radi Allaha ne isele. A ako okrenu leđa, onda ih hvatajte i ubijajte gdje god ih nađete, i nijednog od njih kao prijatelja i pomagača ne prihvaćajte.” Kur'an, En-Nisa', 89. Prijevod Besima Korkuta.

¹⁰ “O Vjerovjesniče, Mi smo ti dozvolili da budu žene tvoje one kojima si dao vjenčane darove njihove, i one u vlasti tvojoj koje ti je Allah dao iz plijena, i kćeri amidže tvoga, i kćeri tetaka

tvojih po ocu, i kćeri daidže tvoga, i kćeri tetaka tvojih po materi koje su se s tobom iselile, i samo tebi, a ne ostalim vjernicima – ženu-vjericu koja sebe pokloni Vjerovjesniku, ako se Vjerovjesnik hoće njome oženiti – da ti ne bi bilo teško. Mi znamo šta smo propisali vjernicima kada je riječ o ženama njihovim i o onima koje su u vlasništvu njihovu. – A Allah prašta i samilostan je.” Kur'an, El-Ahzab, 50. Prijevod Besima Korkuta

U tretiranom periodu u *Glasniku Koncila* nije objavljen nijedan tekst koji je svojim sadržajem predstavio islamsku teologiju u negativnom kontekstu, čime se potvrđuje

opredijeljenost ovog sedmičnika za promociju principa Drugog vaticanskog sabora kada je riječ o odnosu prema drugome, u ovom slučaju prema islamu i muslimanima.

Objektivan odnos uređivačke politike prema islamu i muslimanima ogleda se i u odgovorima uredništva čitaocima koji su svojim pitanjima pokazali nizak nivo informiranosti o islamu.

Literatura

- Ančić, Ante, Nediljko (2016). *Drugi vaticanski sabor*. Split: Crkva u svijetu.
- Blažević, Velimir, ur. (1998). *Katolička crkva i rat u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo; Franjevačka teologija Sarajevo i Svjetlo riječi.
- Bunić, Šagi Tomislav (1993). "Božji dar Crkvi u Hrvata", *Glas Koncila*, 32, 3.
- Hasanović, Aziz (2018). *Razumjeti islam*. Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Kovač, Tomislav (2023). *O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive*. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Relja, Renata (1998). *Analiza sadržaja vjerskog tiska u vremenskom razdoblju od 1991. do 1995. godine: Glasa Koncila, Kane i Veritasa*, magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Perva, B. (1991). "Hapšenje reisul-uleme", *Preporod*, god. XXII, 19, 3.
- Gruhonjić, Asim (1991). "Zašto je hapšen reisul-ulema", *Preporod*, god. XXII, 19, 1.
- (1992). "Bosni i Hercegovini hitno je potrebna ljudska i Božja solidarnost", *Glas Koncila*, 25.
- Da. G. (2005). "Zašto su kršćani ugroženi u islamskim zemljama", *Glas Koncila*, 48, 7.
- Don Jure (1998). "Zar muslimani nemaju novaca", *Glas Koncila*, 35, 21.
- (1993). "Gorka bosanska istina", *Glas Koncila*, 26, 2.
- (2004). "Islam – po djelima u raj ili pakao", *Glas Koncila*, br. 46, 19.
- (1998). "Islamsko-kršćanski dijalog" *Glas Koncila*, 30, 2.
- I. M. (2004). "Terorizam i islam" u prilogu: "Muslimani i kršćani", *Glas Koncila*, 37, 19.
- (1992). "Jadan je narod koji u suzama i krvi gradi svoju sreću", *Glas Koncila*, 49, 3-4.
- J. Š. (1994). "Kardinal primio zamjenika reisul-uleme", *Glas Koncila*, 52, 9.
- (1995). "Kardinal Kuharić primio reisul-ulemu Cerića", *Glas Koncila*, 41, 1.
- (2002). Komentar uredništva u sklopu teksta: Tea Litica, "I o muslimanima – u Kristovom duhu", *Glas Koncila*, 1, 27.
- Kowal, Franjo (1994). "Kršćani i muslimani: protivnici ili partneri", *Glas Koncila*, 31, 4.
- Korkut, Besim (1998). *Kur'an s prevodom*. Medina Munevvera.
- (1992). "Kršćani i muslimani članovi iste ljudske obitelji", *Glas Koncila*, 14, 4.
- (1994). "Kršćani i muslimani: protivnici ili partneri", *Glas Koncila*, 31, 4.
- (1994). "Krvavi znak za Bosnu i Hercegovinu", *Glas Koncila*, 49, 2.
- (1994). "Krvavi znak za Bosnu i Hercegovinu", *Glas Koncila*, 49, 2.
- Litica, Tea (2002). "I o muslimanima – u Kristovom duhu", *Glas Koncila*, 1, 27.
- Mihalj, M. (1994). "Kad Židov, kršćanin i musliman žive kao braća", *Glas Koncila*, 35, 7.
- Miklenić, Ivan (1994). "Hitno obustaviti neprijateljstva", *Glas Koncila*, 22, 4-5.
- (2004). "Muslimani i kršćani", *Glas Koncila*, 37, 15-19.
- (2002). Omerbašić, Ševko "Jesu li islam i Kur'an i Muhammed onakvi kakvim ih časti prof. Tea Litica", *Glas Koncila*, 4, 30.
- (1992). "Politika želi ovaj rat pretvoriti u vjerski i etnički", *Glas Koncila*, 43, 3.
- (1994). "Priznajući razlike, priznajemo život", *Glas Koncila*, 33, 3.
- (1992). "Prihvaćen prijedlog patrijarha Pavla" (1992). *Glas Koncila*, br. 30, 26. juli, str. 1.
- (1991). "Protest za javnost", *Preporod*, XXI, 19, 2.
- (1991). "Pedeset Sarajlija kod reisul-uleme", *Preporod*, XXI, 19, 2.
- (1992). "Rat u Bosni i Hercegovini", *Glas Koncila*, 15, 4.
- (1992). "Rat mogu zaustaviti oni koji su ga htjeli", *Glas Koncila*, 49, 3.
- (1998). "Riječki minaret" *Glas Koncila*, 29, 2.
- Sabol, Josip (2000). "Dijalog između Katoličke crkve i islama: perspektive i poteškoće 2", *Glas Koncila*, 2, 8.
- Sabol, Josip (1994). "Suživot kršćana i nekršćana", *Glas Koncila*, 51, 5.
- S. B. (2005). "Čuda na putovima Boga i čovjeka", *Glas Koncila*, 20, 18.
- (1993). "Suživot je sudbina civiliziranih", *Glas Koncila*, 22, 2.
- (1993). "Suživot je naša zajednička sudbina", *Glas Koncila*, 22, 3.
- Tomašević, Ivo (1995). "Nismo nikom suzu prolili", *Glas Koncila*, 11, 9.
- Tenšek, Stanko (1999). "Islam u dvadeset lekcija", *Glas Koncila*, 36, 10.
- (1994). "Tko je odgovoran za zločine mudžehedina", *Glas Koncila*, 5, 10.
- (2001). "Treba Crkva uvažavati i Muhammeda" *Glas Koncila*, 7, 20.
- (1994). "Ubija se oružjem i glađu", *Glas Koncila*, br. 8, 1.
- (2005). "Vjenčati se ili ne vjenčati s muslimankom", *Glas Koncila*, 43, 33.
- (1991). "Vlada li anarhija", *Glas Koncila*, 41, 3.
- (1998). "Zašto Crkva ne poučava o drugim vjerama", *Glas Koncila*, 23, 14.
- (1993). "Zaustavite genocidni rat", *Glas Koncila*, 34, 3.
- (2000). "Zašto zaobilaze vjerske zajednice", *Glas Koncila*, 49, 16.
- Yammine, Walid (1994). "Muslimani i kršćani moraju zajedno živjeti: razgovor s maronitskim patrijarhom Sfeiom", *Glas Koncila*, 29, 5.

الموجز

عرض الإسلام في مجلة صوت المجمع (Glas Koncila) الكاثوليكية
الأسبوعية:

الحوار بين الأديان والمواضيع اللاهوتية الإسلامية

ألفدين سوباشيتش

تعد مجلة Glas Koncila الكاثوليكية الأسبوعية إحدى أهم وسائل الإعلام الدينية المطبوعة في كرواتيا وتتمتع بترات طويلة في الكلمة المطبوعة التي يعتني بها اللاهوتيين الكاثوليك أو موظفو الكنيسة الكاثوليكية في كرواتيا، السابقون والمعاصرون. إن عرض الإسلام في واحدة من أكثر وسائل الإعلام الدينية المطبوعة تأثيرا في كرواتيا يمكن أن يساهم في تكوين صورة إيجابية أو سلبية عن الإسلام وقيمه، مما قد يؤثر في جودة الحوار والتعايش بين المؤمنين والمجتمعات الدينية في كرواتيا وفي البوسنة والهرسك، والتي كانت تاريخيا موجهة نحو بعضها البعض. وأخذا في الحسبان لدور وسائل الإعلام في صياغة المواقف والتأثير في الرأي العام، فإن هذا المقال يقدم لمحة موجزة عن مضامين الحوار الديني بين الكنيسة الكاثوليكية في كرواتيا والمشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك، والمواضيع الأصولية الإسلامية المنشورة في مجلة Glas Koncila الكاثوليكية الأسبوعية بين عامي 1991 – 2005.

الكلمات الرئيسية: صوت المجمع (Glas Koncila)، الكنيسة الكاثوليكية، المجمع الفاتيكاني الثاني، الحوار بين الأديان، الطوائف الدينية.

Summary

PRESENTING ISLAM IN THE WEEKLY PAPER
GLAS KONCILA: INTERRELIGIOUS DIALOGUE
AND ISLAMIC THEOLOGICAL TOPICS

Elvedin Subašić

Glas Koncila, a weekly newspaper, is one of the leading religious printed media in Croatia, with a long tradition, a heritage of the written word preserved, primarily by the catholic theologians, church ministers or former church ministers of the Catholic Church in Croatia. Presenting Islam in one of the most influential religious printed media in Croatia may contribute to creating a positive or negative image of Islam and its values, which, in turn, may have an impact on the quality of the dialogue and lives and coexistence of religious communities in both, Croatia and Bosnia and Herzegovina. Keeping in mind the role of the media in the formation of attitudes and its influence on public opinion, the article presents here a short review of the content of interreligious dialogue between the Catholic Church in Croatia and the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina and also of Islamic theology topics articles published in the Catholic weekly paper *Glas Koncila* in the period from the year 1991 to the year 2005.

Keywords: Glas Koncila, Catholic Church, the Second Vatican Council, interreligious dialogue, religious communities

NEKI SAVJETI I OPOMENE U POGLEDU ISLAMSKIH NAUKA¹

Mohammed RUSTOM

S engleskog preveo Haris DUBRAVAC

SAŽETAK: U ovom nevelikom tekstu Mohammed Rustom, redovni profesor islamskih nauka na Carleton univerzitetu (Kanada), upućuje savjete koji su u vezi s napredovanjem kroz različite faze akademskog života u islamskim naukama. Često su ti savjeti iz praktičnog domena zbog čega onome ko se osposobljava kao proučavalac mogu biti od iznimne koristi, naročito studentima islamskih nauka. Pažljivom čitaocu neće promaći to da se kroz ovih sedamdeset naputaka povremeno mogu vidjeti proplamsaji spoznaja stečenih autorovim marljivim proučavanjem klasičnih tekstova iz islamske filozofije i sufizma, s tim što su iskazane na savremen način. Ovaj rad je objavljen u dva različita časopisa i preveden je na perzijski jezik.

Ključne riječi: savjeti, opomene, islamske nauke, spoznaje, islamska filozofija, sufizam

Neki savjeti i opomene u pogledu islamskih nauka

U nastavku su savjeti i opomene (bez određenog redosljeda) o tome kako se kretati kroz različite faze akademskog života u islamskim naukama. Ovaj spis je namijenjen onima koji se osposobljavaju za tu struku, ili su već u njoj. Iako su iskazane mojim² riječima, mnoge od dolje navedenih stavki su preoblikovane iz smjernica koje su tokom godina davali podučavaoci i prijatelji.

1. Tokom svoje karijere, uvijek bi se trebao vraćati na ova dva usko

povezana pitanja: *zašto* se bavim proučavanjem i *za koga* ili *zbog čega* to radim?

2. Život ustaljenog učenja i posvećivanja pisanju može naposljetku proishoditi nekim zdravstvenim problemima, uglavnom jer akademski radnici nemaju uvijek dovoljno fizičke aktivnosti. Stoga, uvijek se dobro naspavaj, redovno vježbaj i vodi zdravu ishranu – smatraj to dijelom svog režima kao proučavaoca.

3. Imaj pravi i pažljivo osmišljeni plan istraživanja i slijedi ga. To

jest, postavi sebi realne ciljeve i radi na njima.

4. Biti proučavalac podrazumijeva da si odgovoran prema svom poslu i da koristiš svoje nadarenosti na najbolji mogući način. Od suštinskog značaja jeste razlučiti koje su to darovitosti, a zatim se usredsrediti na njih.

5. Nemoj težiti da budeš najveći učenjak ili slično. Radije nastoj biti dobar učenjak koji želi služiti dobru.

6. Ne mora svaki intelektualac biti u javnosti, niti je svako u javnoj sferi intelektualac.

¹ Izvor: Mohammed Rustom, "Some Pointers and Reminders in Islamic Studies", *American Journal of Islam and Society*, god. XXXVII, br. 1–2, 2020, str. 177–184.

² Mohammed Rustom (rođen 1980) redovni je profesor islamskih nauka na Carleton univerzitetu (Kanada). Doktorirao je na Univerzitetu u Torontu 2009. god. U polja njegova istraživanja,

u kojima je međunarodno priznat stručnjak, spadaju islamska filozofija, sufizam, tumačenje Kur'ana i međukulturalna filozofija. Poznaje arapski, perzijski, francuski, njemački, gudžaratski i urdu, a piše na engleskom jeziku. Napisao je zapažene radove koji su prevedeni na albanski, bosanski, francuski, italijanski, kineski, njemački, perzijski, španski i turski. Saraduje u brojnim naučnim

časopisima iz spomenutih oblasti kao urednik, autor i prevodilac. Bio je pomoćni urednik čuvenog djela *The Study Quran* (prijevod i tumačenje Kur'ana na preko dvije hiljade stranica). Primio je mnoga akademska priznanja i nagrade – u Španiji, Sjedinjenim Američkim Državama, Ujedinjenom Kraljevstvu, Kanadi, Iranu i Ujedinjenim Arapskim Emiratima – *prim. prev.*

7. Razmišljanje tradicijom, razmišljanje u tradiciji, razmišljanje daleko od tradicije, razmišljanje bez tradicije i razmišljanje za tradiciju – svaki proučavalac mora se pomiriti s tradicijama koje baštini i s kojima je u interakciji.
8. Islamske nauke su veoma široko polje: nemoj misliti da su ograničene samo na sjevernoameričke akademske institucije.³ Budi u kontaktu s naučnim mrežama i na Istoku i na Zapadu.
9. Seyyed Hossein Nasr je jednom rekao da je dobar učenjak neko ko može održati predavanje na Oxfordu na najvišem akademskom nivou, a može biti razumljiv i onima s tržnica Kaira koji nisu uključeni u akademski svijet. Ovo treba shvatiti doslovno.
10. Uvijek drži svoj ego pod kontrolom. Ako to ne učiniš, nanijet će štetu tebi, predmetu koji proučavaš, a neizbježno i drugima.
11. Nemoj biti zanesen raznoraznim modama i trendovima u akademskim krugovima. Budi vjeran svom predmetu i sebi.
12. Ako, iz bilo kojeg/ih razloga, nisi u skladu sa svim pomodarstvima u našoj struci, nemoj se plašiti šta će ti “uraditi” oni koji “vedre i oblače” kad to saznaju. Istakni se u svom proučavanju i upravo će te po tome zapaziti velika većina ljudi u našoj struci.
13. Odmah odgovaraj na mailove. Znak je neprofesionalizma da tako ne radiš, a ljudi u našoj struci prilično brzo steknu mišljenje kad se pokažeš kao neorganiziran, nezainteresiran, trom itd.
14. Sam biraj sagovornika. To jest, moraš odlučiti s kim želiš razgovarati o svom odabranom području stručnog usavršavanja.
15. Ako nisi obrazovan u političkim naukama, nemoj pokušavati da postaneš politički analitičar.
16. Prečesta putovanja na konferencije i slično preporučljiva su ti u ranijim fazama karijere. Ali na kraju ćeš morati da se smiriš. Po pravilu, trodnevno putovanje da održiš predavanje od pola sata podrazumijeva otprilike dvije sedmice odmaranja od tvojih istraživačkih obaveza.
17. Imaj raspored istraživanja i drži ga se. To jest, ljubomorno čuvaj svoje vrijeme.
18. Stalno se podsjećaj: “Imam samo ovaj jedan život. Moram to do kraja iskoristiti, što znači da koristim nadarenosti koje imam na najbolji mogući način.”
19. Nemoj se uzrujavati ako neko kritikuje tvoj rad ili rad nekoga kome se diviš. Gubit ćeš vrijeme pokušavajući ispraviti tu osobu i na kraju ćeš biti neuspješan. Samo izbjegavaj neugodnosti i usredsredi se na svoj posao.
20. Ako radiš na klasičnim islamskim tekstovima, dobro je imati pri ruci pojmovnik/rječnik tehničkih termina (na jezicima na kojima radiš) s kojima se susrećeš u tekstovima koje proučavaš.
21. Brojke na academia.edu znače nešto, ali ne obraćaj previše pažnju na njih. Usredsredi se na suštinu.
22. Budi u dobrim odnosima sa što više ljudi u našoj struci, ali da se ne pretvaraš niti da želiš nešto od njih. Osnovna ljudskost jeste biti prijatan kolega i osoba. A pošto akademska zajednica predstavlja prije svega ljudski poduhvat, tvoj ugled, zasnovan na tome kako se ponašaš i predstavljaš drugima, obično se vrlo brzo širi.
23. Izbjegavaj one koji ne vide vrijednost u tvom radu.
24. Akademske konferencije su, naravno, odlično mjesto za umrežavanje. Važno je učestvovati na njima u potrebnoj mjeri.
25. Nesumnjivo će biti slučajeva u kojima ne želiš napisati određeni članak ili prisustvovati određenoj konferenciji. Budi oprezan u vezi s odustajanjem: ako ne napišeš taj članak, da li će on otići nekom drugom ko će loše obaviti posao? Ako ne budeš prisustvovao toj konferenciji, da li će drugi nešto propustiti ako ne budeš tu? Drugim riječima, tvoje odluke da nešto odbiješ nisu uvijek vezane samo za “tebe”.
26. Pomozi ljudima koliko god je to moguće, kad god možeš. Budi velikodušan prema drugima jednako kao što su ruke sudbine velikodušne prema tebi.
27. Uvijek imaj na umu da “ne postoji ništa vremenije od Bezvremenskog”. Što je tvoj rad obojeniji bezvremenošću, to će dugoročno imati više utjecaja na ljude.
28. Veliki dio rada akademskog radnika svodi se na “rad” u pravom smislu te riječi. Ali mnogo toga nije *stvarni* rad – budi zahvalan na toj prilici!
29. Ako si postdiplomac, pobrini se da objaviš nekoliko seminar-skih radova u vrhunskim akademskim časopisima. To može biti od velikog značaja kad si na tržištu rada.
30. Kad tražiš pismo preporuke od nekog profesora ili kolege, uobičajeno je da ih unaprijed obavijestiš. Kad stignu rezultati, također je lijepo da im to saopćiš i zahvališ im na podršci.
31. Intelektualno govoreći, nemoj biti hiperaktivan: to jest, prekomjerno čitati i/ili pisati sve vrijeme. Čitaj kad si zaista primoran na to i piši pod istim okolnostima.
32. Nemoj se raspršiti na previše strana pišući projekte i slično. Čovjek ne može sve učiniti. Po pravilu, što si manje zatrpan obavezama, to će tvoj rad biti bolji u pogledu forme i kvaliteta.
33. Ako uvidiš da si preokupiran Facebookom ili Twitterom (ili bilo čim drugim) pišući nepotrebne komentare o krajnje beznačajnim stvarima, reci sebi ovo: “Ove primjedbe koje sada iznosim su kratkotrajne – radije

³ Razumljivo, autor daje savjete i opomene sjevernoameričkom studentu odnosno profesoru – *prim. prev.*

- bih svoju trenutnu svježinu uma trebao posvetiti nečemu što iziskuje moju pažnju, a što će biti bolje za mene i za druge.” Naprimjer, energiju koju ćeš trošiti komentirajući na Twitteru bolje je iskoristiti za sređivanje fusnote u nekom od tvojih radova, traženje određene reference, učenje nove riječi na francuskom ili arapskom itd.
34. Ne pokušavaj ugaziti svaki požar u akademskim krugovima. Ustvari, vjerovatno bi trebao proći pored svake vatre.
 35. Budi svjestan različitih trendova i ljudi u svojoj profesiji, ali nemoj uhoditi i baviti se stvarima koje ti nisu zbilja važne. Spontano ćeš saznati ko su ti saradnici, ko su ti neprijatelji i svi između zahvaljujući tome što si u ovoj struci dovoljno dugo.
 36. Ne obraćaj previše pažnju na ono što su tvoji vršnjaci i kolege “postigli”. Usredsredi se na sopstveni rad i dostignuća te budi zahvalan na njima.
 37. Proučavaj samo ono što te istinski zanima i što u tebi izaziva osjećaj divljenja.
 38. Radi dnevno ograničen broj sati. Nakon otprilike pet sati, većina ljudi prestaje biti istinski produktivna. Četiri sahat koncentrisanog čitanja i pisanja su, naravno, mnogo bolja od osmosatnog radnog dana u kojem se obavlja vrlo malo pravog posla.
 39. Ne budi lijep kad je u pitanju bilo koja dimenzija razmišljanja, pisanja ili podučavanja.
 40. Ako si postdiplomac, tvoj cilj je da završiš postiplomski studij što je brže moguće i uz stjecanje najboljeg mogućeg obrazovanja.
 41. Namjeravaj objavljivati kod poznatih izdavača akademskih knjiga i časopisa. Nakon stalnog zaposlenja, slobodno objavljuj gdje god želiš i dalje nastavljujući objavljivati u “prihvaćenim” akademskim forumima.
 42. Izbjegavaj pisati recenzije knjiga ako možeš. Ako nekad budeš zamoljen da napišeš, zapitaj se: “Je li stvarno imam znanje da procijenim ovu knjigu i njen sadržaj?”
 43. Ne pokušavaj govoriti o nekom klasičnom islamskom tekstu osim ako nisi pročitao veći dio cjelokupnog djela.
 44. Nikad nemoj dozvoliti da te postupak stručne recenzije zamara. Ako, naprimjer, napišeš članak za neki časopis, pa ga vanjski recenzent odbije, može biti mnogo razloga za to odbijanje. Ne mora biti zato što si napisao loš akademski rad. Izvještaji o stručnoj recenziji često su ideološke prirode. U tom slučaju, jednostavno idi dalje i pošalji svoj članak drugom časopisu na pregled.
 45. Čuvaj se samodivljenja kad te drugi hvale i čuvaj se lične ambicije kad hvališ druge.
 46. Nemoj površno nametati neku “metodu” i “teoriju” tekstovima koje proučavaš. Neka ti tekstovi kažu šta su njihove preokupacije i neka te preokupacije usmjeraavaju tvoje istraživanje.
 47. Piši kratko i jasno i nemoj pretjerano potkrepljivati svoj rad do te mjere da postane teret tvom čitaocu. Neki modeli dotjerane forme, analitičke strogoće i uravnotežene potkrijepljenosti u disciplini islamske filozofije nalaze se u radu Williama Chitticka, Toshihikoa Izutsua, Petera Adamsona i Michaela Marmure.
 48. Stalno iznova čitaj svoje tekstove sve dok više ne budeš mogao pronaći greške u njima. To znači da odštampaš svoj tekst i da ga dobro pročeslaš onoliko puta koliko moraš. Konačni, objavljeni proizvod nesumnjivo će i dalje imati neke uredničke propuste, ali moraš učiniti sve što možeš da forma tvog rada bude što savršenija.
 49. Često imamo povjerenja u sebe; zašto u ovo lijepo mišljenje ne bismo što češće uključivali i naše kolege?
 50. Uvijek imaj ažuriranu verziju svoje biografije na mreži.
 51. Uvijek potvrdi prijem mailova.
 52. Najbolja praksa s elektronskom poštom jeste da brišeš svoju ulaznu poštu jednom dnevno.
 53. Ako ćeš biti daleko od elektronske pošte duži period, koristi funkciju automatskog odgovora da ne bi pošiljaoc maila ostavio bez odgovora.
 54. Pokušaj prihvatiti samo pozive na predavanja zasnovana na istraživanju i pisanju koje si već završio.
 55. Kad budeš pozvan da održiš neko predavanje, zapitaj se: “Hoće li ovo unaprijediti moj program istraživanja, ili nečiji drugi?” Ako je samo ovo drugo, izbjegni ga. Ako je prvo ili oboje, onda razmisli o prihvaćanju.
 56. Kad napišeš neki rad, dobra je ideja da zatražiš mišljenje o njemu od pravih stručnjaka za temu svog rada.
 57. Ako na konferenciji održiš referat koji na neki način ne proizlazi iz objavljenog teksta niti proishodi njime, velika vjerovatnoća je da si izgubio vrijeme.
 58. Jedan od najboljih iskaza o “teoriji” dolazi od Devina Stewarta iz njegovog članka “A Modest Proposal for Islamic Studies (Skromni prijedlog za islamske nauke)”. U kontekstu važnosti čitanja Gazalijevog *Ihja’a*, on kaže: “Čitanje ove jedne jedine knjige učinilo bi više da podigne ljestvicu u akademskim postignućima islamskih nauka nego pedeset Brucea Lincolna i J. Z. Smithova zajedno.”
 59. *Teorija i Metoda uzvraše se na Religije brdo da bi objasnili šta se tvori. Teorija krunu slomi jer pade tvrdo, a Metoda se nakon toga sori.*
 60. Suočeni s akademskim priporima koji proizlaze isključivo iz sukobljenih ega, budi poput visoke planine – iznad donje sitničavosti, i vini se gore u nebesa.

61. Tvoja biografija treba biti uredno i logički ustrojena. Prije dobija nja stalnog zaposlenja, pametno je razvrstati svoje članke u one koji su se pojavili na referentnim mjestima i one koji su se pojavili na nerefentnim mjestima.
62. U načelu, ne gubi vrijeme odgovarajući na loše kritike svojih knjiga.
63. Nemoj raspravljati s ljudima u našoj struci o idejama osim ako su istinski otvoreni za rasprave koje osporavaju njihove stavove. Kao što Alija kaže: "Dajte mi inteligentnog čovjeka i ja ću ga pobijediti u raspravi. Ali dajte mi nezalicu i ja ću izgubiti."
64. Nemoj miješati sigurnost s ponosom, a nesigurnost sa skromnošću.
65. Proučavaoci koji odobravaju tvoju knjigu trebali bi, u najmanju ruku, predstaviti različita gledišta u okviru tvog područja stručnog usavršavanja.
66. Provjeri da li imaš u PDF-u kopije svih svojih knjiga, članaka, prikaza itd.
67. Rumijevi stihovi za svakog proučavaoca i studenta koje treba razmotriti:
- Prodaj pamet i kupi smetenost!
Jer pamet je nagađanje, a smetenost istinsko viđenje.*
68. Na svojim časovima podučavaj klasičnom islamskom mišljenju koristeći osnovne tekstove s prijevodom. Ovo će omogućiti da tvoji studenti steknu dobro obrazovanje.
69. Postoji golema razlika između povjesničara islamskog mišljenja i islamskog mislioca.
70. Zapamti zlatno pravilo: ako te sve zanima, onda te ništa ne zanima.

الموجز

نصائح وتنبهات تتعلق بالدراسات الإسلامية

محمد رستم

في هذا النص القصير، يقدم محمد رستم، أستاذ الدراسات الإسلامية بجامعة كارلتون (كندا)، نصائح تتعلق بالتقدم عبر مراحل الحياة الأكاديمية المختلفة في الدراسات الإسلامية. وغالبا ما تكون هذه النصائح في المجال العملي، ولهذا السبب يمكن أن تكون مفيدة جدا لطلبة العلم، وخاصة العلوم الإسلامية. لا يفوت القارئ المتعمق حقيقة أنه من خلال هذه الإرشادات السبعين، يمكن للمرء أحيانا أن يرى ومضات من المعرفة المكتسبة من خلال دراسة المؤلف الدؤوبة للنصوص الكلاسيكية في الفلسفة الإسلامية والتصوف، مع حقيقة أنه تم التعبير عنها بطريقة حديثة. نُشر هذا البحث في مجلتين مختلفتين وتمت ترجمته إلى اللغة الفارسية.

الكلمات الرئيسية: النصائح، التنبهات، الدراسات الإسلامية، المعرفة، الفلسفة الإسلامية، التصوف

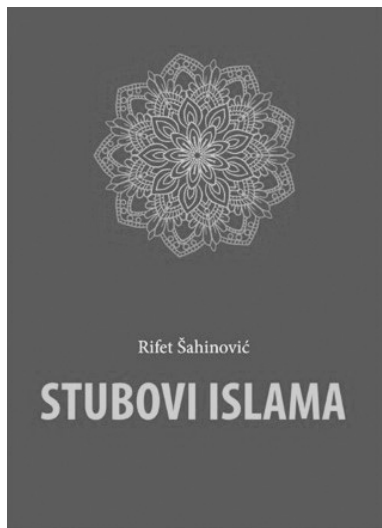
Summary

SOME POINTERS AND REMINDERS
IN ISLAMIC STUDIES

Mohammed Rustom

In this short text, Mohammed Rustom, a full-time professor at Carleton University (Canada) offers bits of advice regarding the advancement through various stages of academic life in the field of Islamic studies. His counselling is often related to the practical domain of the topic, which is why it may be very useful to those who are preparing for the teaching profession, particularly to students of Islamic studies. Keen readers will notice that these seventy points of the present text are interwoven with insight the author has acquired in years of his studies in the fields of Islamic philosophy and Sufism. However, the wisdom that he acquired from the classical text in these fields is relayed in a contemporary manner and terminology. This article has been published in two journals and was translated into the Persian language as well

Keywords: advice, cautioning, wisdom, Islamic philosophy, Sufism.

Stubovi islama

(Rifeta Šahinović, *Stubovi islama*, Muftijstvo bihačko i Medresa "Reis Džemaludin-ef. Čaušević" Cazin, 2023)

Stubovi islama autora hafiza Rifeta Šahinovića izuzetna je knjiga koja nudi duboko razumijevanje islama i njegovih ključnih aspekata koje autor iznosi na svojevrsan način. Radi se o autoru koji je dobro poznat bosanskohercegovačkoj javnosti i koji ima nekoliko objavljenih knjiga i tekstova u kojima je obradio različite teme iz područja akaida, tefsira, hadisa, ahlaka i drugih disciplina. Autor spada u red tradicionalne i autentične bošnjačke uleme koja svojim stavovima inspiriše i educira ljude koji žele steći znanje o vjeri. Njegovo razumijevanje i tumačenje islama veoma je cijenjeno među muslimanima, jer je utemeljeno na tradicionalnim i autentičnim izvorima. Hafiz Šahinović je poznat po svojoj sposobnosti da složene koncepte razumijevanja islama prenese na pristupačan način, koristeći se primjerima iz stvarnog života i kazivanjima iz muslimanske povijesti. Kao tradicionalni bošnjački alim, hafiz Šahinović je poštovan među Bošnjacima muslimanima zbog svoje posvećenosti i odnosa prema islamskim vrijednostima i tradiciji. On se ističe i kao autor koji razumije moderne tokove i izazove s kojima se muslimani suočavaju danas. On je svjestan da se svijet mijenja i da je

potrebno razumijevanje islama prilagoditi tim promjenama, ali istovremeno zadržati njegovu autentičnost i uzeti u obzir sve povijesne činjenice koje su se dogodile u proteklih četrnaest stoljeća. Autor vješto spaja tradicionalnu islamsku nauku s modernim konceptima i pitanjima koja nas okružuju. Veoma dobro svoja tumačenja obogaćuje primjerima i rješenjima za probleme s kojima se ljudi suočavaju u današnjem vremenu. Svjestan je utjecaja tehnologije i medija na današnjeg čovjeka. Njegova je sposobnost da spoji tradicionalno i moderno i da ponudi relevantna rješenja za probleme bosanskohercegovačkog društva.

U knjizi *Stubovi islama* može se primijetiti njena sveobuhvatnost kojom autor obrađuje teme kao što su vjera, odnosno šehadet, namaz, post, zekat i hadž, ali i ostale teme koje su neophodne za pravilno razumijevanje prethodnih poglavlja, kao što je *ehlus-sunnet vel-džemat*, gdje autor nudi informacije o razumijevanju općenito pitanja o *ehlus-sunnetu vel-džematu*, zatim o Ebu Hanifi kao akaidskom učenjaku i njegovom *El-Fikhu-ekberu*, zatim o imamu Ebu Mensuru el-Maturidiju kao utemeljitelju teološke škole unutar sunijske tradicije čije ideje baštine muslimani u Bosni i Hercegovini u svom teološkom naučavanju vjere. U knjizi je obrađeno i poglavlje 'Kur'an o čovjeku kao pojedincu' gdje autor naširoko govori o znanju, Kur'anu, dobrim djelima i nekim osobinama koje su važne za razumijevanje *Stubova islama*, kao što su: istinoljubivost, iskušenje, nifak i oholost. Autor na kraju nudi čitaocima poglavlje 'Čovjek kao društveno biće' gdje govori o kreiranju budućnosti i opčinjenošću današnjeg čovjeka društvenim mrežama. Knjiga je organizirana na logičan način, s poglavlja koja se lahko prate i razumiju. Jezik koji autor koristi u pisanju ove knjige je jednostavan i razumljiv. Knjiga se može koristiti za teološko proučavanje tematike kojom se bavi a, s druge strane, ona je razumljiva i onim čitateljima koji nemaju teološku naobrazbu.

Kroz opise svih spomenutih tema, autor priskrbljuje veoma uvjerljiva obrazloženja koja ni u kom trenutku ne dovode u sumnju istinu vjere i njene percepcije. Naprotiv, u svom pisanju autor nudi veoma uvjerljive stavove iz kojih zrače sigurnost i potpuna uvjerenost u ono što piše.

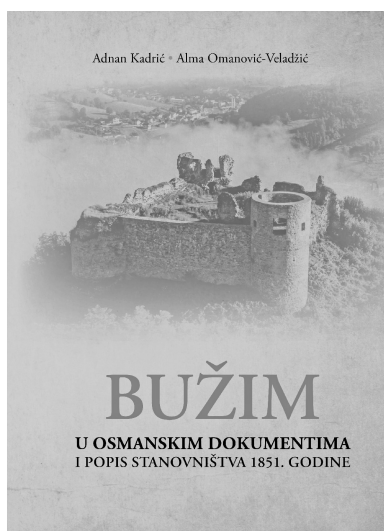
Autor knjige *Stubovi islama* prof. dr. Rifet Šahinović je hafiz Kur'ana i iskustvo dobrog poznavanja Božije Riječi olakšava mu duboku upućenost u sadržaj i poruke Kur'ana, te ih prenosi na čitaoce na način koji olakšava razumijevanje i primjenu onoga o čemu piše. Autor nas provodi kroz ključne koncepte i teme Kur'ana, objašnjavajući njihovu suštinu i značaj. On kroz svoje tumačenje izvlači iz kur'anskih ajeta njihovo dublje razumijevanje. Nastoji da sve što napiše, potkrijepi kur'anskim tekstom, a sve to uspijeva upravo zbog činjenice da je hafiz Kur'ana i razumije njegove duboke sadržaje i poruke, a sve to će pomoći čitaocima da lakše razumiju tematiku kojom se ova knjiga bavi.

U današnjem vremenu većina traži znanje u digitalnom svijetu. Imamo pristup ogromnoj količini informacija koje nam omogućavaju da lakše pronađemo odgovore na naša pitanja. Stoga autor odlično primjećuje da je pred današnjim generacijama veliki izazov čemu da se okrenu, jer, kako on smatra, knjiga nudi istinsko znanje, dok digitalni svijet pruža informacije. Autor se pita kako će današnje generacije koje imaju i knjigu i digitalni svijet izgraditi vlastiti stav i vrijednosni sistem prepoznavanja svijeta i stvarnosti te se oduprijeti digitalnim informacijama? Zato je ova knjiga korisna za one koji žele pronaći ravnotežu između modernog načina života i tradicionalnih vrijednosti koje su utemeljene na izvorima islama. Promicanje tradicionalnih muslimanskih vrijednosti može biti važno za mnoge ljude koji se suočavaju s izazovima i promjenama u svijetu. Ova knjiga može pružiti smjernice i perspektivu koja će čitateljima pomoći da se nose s tim

promjenama na način koji je u skladu s njihovim vjerskim uvjerenjem.

I na kraju, knjiga *Stubovi islama* autora hafiza Rifeta Šahinovića predstavlja veliki izvor znanja zbog raznolikosti pitanja kojima se bavi i nudi odgovore na mnoge dileme s kojima se susreće moderni čovjek. Stoga preporučujem ovu knjigu svima koji su zainteresirani za bolje razumijevanje temeljnih načela islama bez kojih nema ispravnog vjerovanja. Knjiga je zanimljiva i korisna i za nemuslimansku čitalačku publiku koja se želi detaljnije upoznati s islamom i njegovim razumijevanjem.

Nevezet Porić

Bužim u osmanskim dokumentima

(Adnan Kadrić i Alma Omanović-Veladžić, *Bužim u osmanskim dokumentima: popis stanovništva 1851. godine*, BZK "Preporod" Bužim, Bužim, 2024)

Izvanredna studija pod naslovom *Bužim u osmanskim dokumentima: popis stanovništva 1851. godine* postala je dostupna čitalačkoj javnosti početkom 2024. godine. Knjiga je napisana na 513 strana i sa 636 napomena. Izdavač je BZK "Preporod" Bužim, a autorski je potpisuju dva, u stručnoj javnosti dobro afirmirana, naučna radnika Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, dr. Adnan Kadrić i dr. Alma Omanović-Veladžić.

Recenzije potpisuju dr. Hatice Oruç, dr. Elma Korić i dr. Edin Veladžić.

Već pri prvom uvidu u sadržaj djela može se zaključiti da se radi o vrlo temeljitoj i ozbiljno urađenoj istraživačkoj studiji koja se u najvećoj mjeri zasniva na historijskoj građi prvorazrednog karaktera. Većina korištenih arhivskih izvora je osmanske provenijencije za čije korištenje i obradu je, pored velikog truda i strpljenja, bilo nužno i odlično poznavanje ne samo savremenog turskog već i staroomanskog jezika i pisma.

Studija je konceptualno situirana u dva dijela. U prvom dijelu je opširniji uvod u kojem su javnosti prvi put predstavljeni izvorni dokumenti iz osmanskih arhiva koji tretiraju prošlost Bužima od osvajanja utvrde Bužim u 16. stoljeću. Autori su, na temelju tih dokumenata, uradili dobru rekonstrukciju više historijskih događaja povezanih s preuzimanjem utvrde Bužim i njeno uključivanje u državno-pravni sistem Osmanske države. Zahvaljujući njihovom istraživačkom naporu i umijeću u prilici smo analizirati novootkrivene izvore i čitati vrlo zanimljive podatke o organizaciji i popisu posadnika utvrde Bužim iz 1586. i 1590. godine, zatim o promjenama u unutarnjoj strukturi u svjetlu promjena na granici Ejaleta kao i nekoliko vrlo pedantnih popisa, načinu finansiranja i aktivnostima u utverdama tokom 17. stoljeća (1616, 1626, 1627, 1646, 1683, i 1693. godine).

U nastavku prilično opširne uvodne studije imamo i jedan broj tekstova koji naučno tretiraju historijske događaje i procese oko utvrde Bužim u 18. stoljeću. Autorski dvojac se potrudio da nam predstavi značaj bužimske utvrde u jednom dužem vremenskom periodu s posebnim akcentom na njenu ulogu u nekoliko velikih ratova koji su vođeni između dva carstva i njeno pozicioniranje nakon mirovnih sporazuma koji su potpisivani tokom 18. stoljeća. Radi se o dokumentima koji se vremenski povezuju s Karlovačkim mirom (1699), Banjalučkim bojem (1737), Dubičkim ratom (1788-1791) i Svištovskim mirom (1791), a tu je i nekoliko potpuno novih dokumenata

koji osvjetljavaju ulogu posadnika iz Bužima u očuvanju javnog reda u kamengradskom i bihaćkom kadiluku.

U drugom dijelu knjige su dokumenti oko kojih je nastala cijela studija i koji zauzimaju centralnu poziciju istraživačkog poduhvata. Riječ je o dva popisna deftera muslimanskog stanovništva (Nüfus Defteri 5871) i nemuslimanskog stanovništva (Nüfus Defteri 5872), za koje autori navode da se čuvaju u Državnom arhivu Predsjedništva Republike Turske (Başbakanlık Devlet Arşivleri), u odjelu Osmanskog arhiva (Osmanlı Arşivi) u Istanbulu pod skraćenom oznakom NFS.d. U napomenama su dati precizniji podaci o defterima. Za prvi je navedeno slijedeće: TC BOA, Nüfus Defteri 5871 (BOA, NFS.d. 5871), opis deftera: bez poveza kožnog, tvrdi, s numeracijom, ukupan broj stranica: 304 (formata 21 x 55), od kojih su prazne stranice: 1, 40-43, 147-148, 192-194, 236-237, 274-275, 304; datum početka popisa: 29. zul-hidždže 1267. h.g./25.10.1851..g. Arhivske oznake za drugi defter su: TC BOA, Nüfus Defteri 5872 (BOA, NFS.d. 5872), opis deftera: poveza kožni, tvrdi, s numeracijom, ukupan broj stranica: 284 (formata 20 x 55), od kojih su prazne stranice: 1-5, 92-93, 236-240, 269-272, 277-284; datum početka popisa: 29. zul-hidždže 1267. h.g./25.10.1851. g. Predmetni defteri pisani su na osmanskome jeziku, rik'a (rik'a) pismom, čija je ljepota ispisa zavisila od pisara, a samim tim i njegova čitkost i jasnoća. Sama riječ nufus u naslovu govori o prirodni deftera i ona predstavlja množinu arapske riječi nafs u značenju "duša, osoba, čovjek".

Napominjemo da su *defteri* katastarski porezni popisi koje je veoma ažurno provodila administracija Osmanske države, skoro od samog početka, i da je riječ o historijskim izvorima iznimne vrijednosti. Oni su sadržavali osnovne podatke o selima, kućanstvima, broju čeljadi i religijskoj pripadnosti te u tom smislu predstavljaju nezaobilazan izvor za proučavanje demografije, historije i drugih tema iz oblasti društvenih i privrednih odnosa za vrijeme osmanske uprave.

Navedeni defteri, u prijevodu dr. Kadrića i dr. Omanović-Veladžić, donose nam popis stanovništva Bosanskog pašaluka realiziran hidžretske 1267. godine (1851) na prostoru današnje općine Bužim, a koja je u to vrijeme bila u sastavu nahije Krupa. Važno je spomenuti da je ovdje riječ o popisu stanovništva koji je na nivou Osmanskog Carstva započet još 1827. godine, u vrijeme sultana Mahmuda II, kao dio velikog državnog projekta popisa stanovništva, ali je on u Bosni realiziran s dvadesetogodišnjim zakašnjenjem zbog pobune bosanskih begova. U Bosni je taj popis urađen tokom 1266. i 1267 hidžretske, odnosno 1850. i 1851. godine.

Rukopis, odnosno prijevod pomenutih *deftera*, koncipiran je tako da nam prvo donosi popis muslimanskog, a zatim nemuslimanskog stanovništva na teritoriji današnjeg Bužima. Redosljed naseljenih mjesta ostao je isti kao u izvorniku, što znači da je prvo navedena utvrda Bužim, a potom slijede sela Lubarada, Konjodor, Dobro Selo, Radoč i Čava s pripadajućim domaćinstvima. Prema ovom popisu, Krupska nahija (bužimski dio) imala je šest naselja s 453 muslimanske kuće i 114 nemuslimanskih kuća, što ukupno iznosi 567 kuća. U njima je živjelo 1908 muških stanovnika muslimana i 651 muški stanovnik nemusliman, što ukupno iznosi 2559 muških stanovnika. *Defteri* nam daju vrlo jasnu sliku broja kuća po selima, podatke o broju ljudi aktivne dobi, maloljetne djece, ljudi u godinama, srodnički odnos itd. Uredno su evidentirani podaci o životnoj dobi, odnosno broju godina, kao i neke karakteristike opisnog karaktera za svakog odraslog čovjeka.

Ovakva vrsta historijske građe od izuzetnog je značaja za širu čitalačku javnost, a da bi se olakšalo njeno korištenje vrijedi istaći da su autori pripremili vrijedne priloge na kraju studije, rječnik termina, popis skraćena i indeks prezimena. Ovdje želimo skrenuti pažnju i na činjenicu da se oblik slavenskih prezimena koji danas poznajemo pojavljuje već u prvoj polovini 19. stoljeća, dakle tokom

osmanske uprave, iako je u javnosti dominantno mišljenje vladalo da se taj oblik prezimena u ovim krajevima povezuje s austrougarskim periodom. Indeks prezimena će, nedvojbeno, olakšati pretragu ovog zaista vrijednog i bistrog vrela za sve one koji imaju unutarnju istraživačku potrebu za traganjem po neistraženim dionicama bosanskohercegovačke prošlosti.

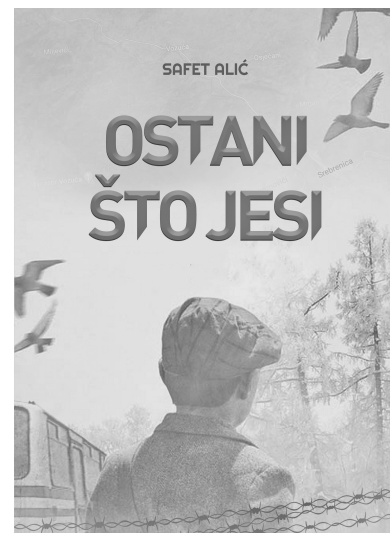
Želimo istaći da su autori prijevoda deftera, kao i kod drugih osmanskih izvora, tamo gdje postoji nekih dilema ili nedoumica s kojima bi se mogli suočiti korisnici prezentirane građe prilikom čitanja određenih imena i naziva, vrlo pregledno ukazali u podnožnim napomenama ili u uvodnim studijama za svako poglavlje. U tom dijelu oni su akcentirali značaj ovakvih istraživanja za historiografiju, ali i za širi spektar društvenih nauka, ponudili pojašnjenje metodologije za koju su se opredjelili kod prezentacije rezultata popisa, izbor za konkretne prevodilačke dileme i rješenja, kao i širi historijski kontekst urađenog popisa. Na kraju je ponuđen vrlo pregledan popis svih neobjavljenih izvora, s tačnim navođenjem signature i arhiva, popis objavljenih izvora relevantnih za ovu studiju i listu od 59 bibliografskih jedinica.

Sagledavajući sve navedeno, možemo sa zadovoljstvom konstatirati da knjiga *Bužim u osmanskim dokumentima: popis stanovništva 1851. godine* predstavlja izuzetno vrijedno djelo čije publiciranje je sa stručnog i naučnog aspekta u potpunosti opravdano, uz želju da pronade put do što većeg broja čitalaca, ali i da posluži kao inspiracija i poticaj drugim istraživačima da se odvaže na slične poduhvate. Bilo bi vrlo zanimljivo ugraditi rezultate ovog popisa u širu demografsku sliku prostora Cazinske krajine iz sredine 19. stoljeća, a za to je preduvjet da se naučno obrade i objave popisi ostalih krajiških mjesta, a današnjih opština: Cazina, Bosanske Krupe, Velike Kladuše i Bihaća. Riječ je o djelu koje pomjera granice spoznaje o načinu života jedne male zajednice uz granicu dva moćna carstva, u uvjetima višestoljetnog oblikovanja kolektivne svijesti, o

mentalitetu krajiškog čovjeka, o antropološkim karakteristikama, o demografskim kretanjima i na koncu o djelu koje pred sud javnosti donosi vrlo precizan i dosad najraniji popis stanovništva Bužima kao naseljenog mjesta.

Nedvojbeno je da ovakva historijska građa, na izuzetan način pripremljena, analizirana i obrađena, ima poseban značaj za proučavanje, prevashodno, lokalne historije. Međutim, podaci koji se mogu crpiti iz ovakvih izvora nerijetko se mogu aplicirati i na mnogo šire teme, koje prevazilaze lokalne granice mikroprostora. Argumentirano možemo pretpostaviti da će objavljivanje ove studije pobuditi zapažen interes kako stanovnika današnjeg Bužima tako i šire stručne javnosti, posebno među profesionalnim historičarima, orijentalistima, demografima, etnologima i ostalim istraživačima koji će se u svojim budućim istraživanjima baviti različitim aspektima prošlosti Bužima i njegove okoline.

Edin Veladžić

I nakon životnih vrhova i dolina – ostani što jesi

(Safet Alić, *Ostani što jesi*, Tuzla, 2023)

Darovani *dah života* koji oživljava zemljani oblik jeste ono što čovjeka čini bićem s posebnom svrhom. Jedan *dah* – jedan *dan* – cio *život*.

Drugačije izrečeno, u jednom dahu, u jednom danu sadržano je cijelo čovjekovo bivstvovanje. Taj isti čovjek od života ima onoliko koliko je bio spreman da se usredsredi – sebe odnosno svoje javstvo podredi – svoju nutrinu po zakonitostima jasnim uredi. Jedan dah/uzdah, a tolike životne doline koje treba prepješačiti i toliki vrhovi koje treba dosegnuti i preći. Ako se prvi uspješno pređe, iza njega slijede sve veći i veći... Na putu k vječnosti čovjek se susretne s prolaznošću u kojoj mu se otvaraju svekolike prilike da učini i načini ono *moгуće* iako mu se uveliko predstavlja i čini kao nemoguće te da tako osim što naraste i *дорaste* onome što jeste ili bi trebao biti.

Sve živo piše svoju životnu knjigu bojeći njene stranice vlastitim ubjeđenjem, činjenjem. Istine radi, neke su kratke, ali iznimno duboke i pažnje vrijedne dočim su neke preduge i posve zanemarive. Svaki čovjek bez razlike ima priliku da izabere/probere šta li će i kakav sadržaj njegove životne knjige biti, a takvo šta podrazumijeva da na kraju svoga proputovanja nikoga ne treba kriviti već odgovornost htio ili ne htio trebat će preuzeti. Također, po svojoj prirodi, neke knjige su optimistične i vedre, dok su druge pesimistične i tužne, neke su poticajne, inspirativne, ispunjene govorom o djelovanju po dobru, a već druge pretrpane, nemotivirajuće, depresivne, antagonistične po sadržaju i porukama. Upravo, izgled/dizajn, sadržaj, prijemčivost te životne knjige zavise od čovjeka do čovjeka.

Roman *Ostani što jesi* više je od toga da ga se razumijeva kao mnoštvo slova, riječi, rečenica ili jedino i samo kao jezgrovitu i sadržajnu književnu formu – naime, on je *život*. To je doživljeni, proživljeni i u nekim trenucima nadživljeni usud koji se nadvio nad čovjeka. Taj usud je učinio da se bude *više od malo*, da se pored svekolikih nedaća izađe iz zone komfora i pokaže da je moguće i drugačije i bolje i više. Ovo je štivo koje, bez pretjerivanja, nudi mnogolike perspektive o tome da je uvijek

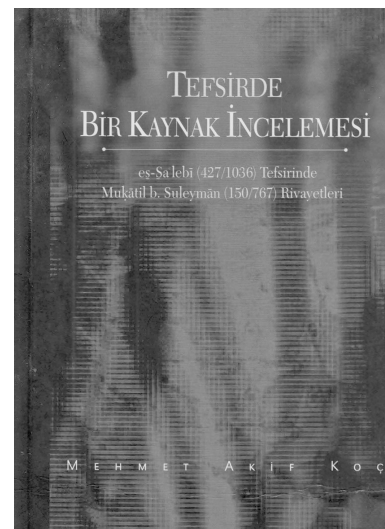
moгуće smislenije, određenije i proaktivnije pristupiti životnim problemima i dilemama odnosno izazovima. Dekartovski kazano, izriječ “ne mogu” je zamijenjen optimističnom maksimumom “hoću i, dakako, mogu jer jesam”. Naravno, treba znati kako je u susretu s izazovima i prilikama koje nam se nude važno dvoje: samopouzdanje i kompetencije/vještine. Naime, ako mislite da nešto možete uraditi, to je samopouzdanje. No, ako to doista možete uraditi, to je već kompetencija. I jedno i drugo je neophodno za progres. Na tragu toga, Safet Alić je u svome životu, a samim tim i kroz ovu vrijednu knjigu, sukusirao ovo dvoje na način da je imao samopouzdanje da nešto može i, također, urođeni dar odnosno stečene vještine da takvo što i ostvari. Uz sve to, ostao je dosljedan onome što je uvijek bio, bez obzira na životne oluje, i kao primordijalni dar u sebi i sa sobom zadržao: skromnost, odanost, pouzdanost, druželjubivost, iskrenost i, što je ponajvažnije, *insanijet*.

Premda nas, u prvome dijelu, autor vodi i uvodi u nekoliko intrigantnih i tragičnih faza svoga habitiranja, uveliko u svemu tome ne nedostaje optimizam da će sunce naposljetku granuti. Kada čitamo opise ratnih događanja kao da ih i mi u tom trenutku proživljavamo jer su te slike tako napisane i opisane da se čine tako živim i autentičnim. Priča koju nam kroz cio ovaj roman donosi sam autor je nadasve ono što je bilo i što se neminovno zbililo, a što je, u konačnici, polučilo da dijete koje je proživjelo genocid u Srebrenici iz te iste životne doline uspije i dosprije na vrhove s kojih sada drugačije rezonuje i razumijeva darove života.

Ovo izvanredno štivo, i u pogledu sadržaja ali i u pogledu načina pripovijedanja, zaslužuje da bude među nama i s nama te nas jednako toliko zadužuje da na život gledamo kroz prizmu davno izrečene mudrosti – da nas kao misleća bića određuje naša percepcija datih okolnosti, a da toga često nismo ni svjesni. Zapravo, većina onih koji ne uspiju nisu poraženi – oni

jednostavno odustaju. U tom smislu, ovo je priča o istrajnosti i spremnosti da se ide naprijed ostajući dosljedan onome što se jeste.

Saudin Gobeljčić

Analiza jednog tefsirskog izvora

(Mehmet Akif Koç, *Analiza jednog tefsirskog izvora: Predaje Mukâtıla b. Sülejmāna (150/767) koje se nalaze u Sa'lebijevo (427/1036) tefsiru*, Kitabiyat, Ankara, 2005; Izvorni naziv na turskom jeziku: Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150-767) Rivayetleri)

Kritičko i književno analiziranje ranih djela koje smatramo temeljima islamskih nauka i tradicije zadaci su koji se postavljaju pred savremene istraživače u oblasti teologije. Osnovni cilj koji se ovim pristupom nastoji postići jeste utvrđivanje originalnosti predaja nastalih u prva tri stoljeća po Hidžri. Djelo na koje ćemo se osvrnuti bavi se utvrđivanjem autentičnosti predaja koje prenosi Mukâtıl b. Sülejmân, a koje su zabilježene u Sa'lebijevo tefsiru.

Mehmed Akif Koç, dugogodišnji profesor tefsira na Teološkom fakultetu Univerziteta u Ankari, kao autor koji se i ranije bavio pitanjem autentičnosti ranih tefsirskih tekstova, ovaj put svoje istraživanje zasniva na paralelnom čitanju šest izvora:

(1) tri rukopisa Sa'lebījevog tefsira (Velijuddīn-efendijin, Šehid Ali-pašin i Yozgatski rukopis), (2) Sa'lebījev štampani tefsir koji je uredio K. Hasen, (3) rukopis tefsira Mukātīla b. Sulejmana (Hasan Husni-pašin), te (4) štampanoj verziji Mukātīlovog tefsira, koju je uredio A.M. Šehate. Pri tome, naš autor uzima u obzir i postojanje dva puta (tarīq) kojima su Mukātīlove predaje prenesene: irački (verzija koju je uredio Šehate) i horasanski put (koji je vjerovatno koristio Sa'lebī).

Djelo *Analiza jednog tefsirskog izvora* prvenstveno je historijski narativ o procesu rehabilitacije Mukātīla b. Sulejmana, mufesira koji je živio u prvoj polovini drugog hidžretskog stoljeća. Mukātīl je autor najstarijeg cjelovitog tefsira koji je do nas došao, ali je malo poznato da je njegova recepcija u drugom i trećem hidžretskom stoljeću bila prilično problematična. U Taberijevom i Ibn Ebī Hātimovom tefsiru, najcitiranijim enciklopedijskim sunijskim tefsirima, nema apsolutno nikakve reference na Mukātīla. Razlog za to su mnoge optužbe koje su u to vrijeme bile upućivane na njegov račun: da je sklon tešbihu i teđsimu, odnosno da je blizak šiijama i murđzijama. Stoljeće i po mufesiri nisu preuzimali predaje iz njegovog tefsira, kako ne bi ugrozili legitimitet vlastitih tefsira. Takav pristup trajao je sve do imama Mātūrīdija, koji Mukātīla u svom tefsiru citira na tridesetak mjesta, što predstavlja prvu fazu procesa rehabilitacije ovog ranog mufesira. Međutim, za konačnu potvrdu Mukātīlovi predaja morat ćemo pričekati komentatora iz petog stoljeća, Sa'lebija iz Nišapura, koji ga u svom tefsiru citira na više od 630 mjesta. To će biti prekretnica u historiji tefsira, nakon koje će Mukātīlove predaje postati jedan od uobičajenih tefsirskih izvora kod mufesira koji će doći.

Mehmed Akif Koč, za početak, detaljno razmatra Uvod (mukaddimu) Sa'lebījevog tefsira *El-Kešf*, u kojem se spominje više od stotinu referentnih djela. Stoga treba naglasiti da je ovaj Uvod, kao izvor koji bilježi

literaturu prva četiri hidžretska stoljeća, od ključnog značaja za istraživače ranog perioda islamskih nauka. Potom, autor analizira osnovne karakteristike Mukātīlovi predaja, ističući neke od njih: (1) vjernost kontekstu, (2) upotreba mitologije i israilijata, (3) sklonost isticanju brojeva i (4) neke historijske nedosljednosti.

Ovdje bismo željeli istaknuti princip *vjernosti kontekstu*. Kako bi se na prvi pogled moglo učiniti, nije riječ o tekstualnom kontekstu (siyāk-sibāk), nego o kontekstu mjesta i vremena unutar kojih se Objava realizirala. Drugim riječima, Mukātīl svoj tefsir piše imajući na umu sliku historijske okolnosti Objave, pa su, stoga, za njega adresanti Kur'ana prvenstveno svjedoci Objave. Ajete koje bismo danas shvatili kao obraćanje cijelom čovječanstvu on razumijeva kao obraćanje ljudima Mekke. Ili, pak, ajet: "Vi u Allahovom Poslaniku imate divan uzor" (33:21), koji se danas shvata kao pokazatelj Poslanikove, a. s., moralne superiornosti, Mukātīl smješta u kontekst teškoća pretrpljenih tokom Bitke na Hendeku, gdje Poslanika, a. s., navodi za primjer stamenosti. Ajete nejasnog značenja o kojima su pisane rasprave, poput: "I haljine svoje očisti" (74:4) svodi na osnovno i jednostavno značenje, temeljeći ga na običajima arapskog jezika: "onaj čiste odjeće" je izraz koji se koristi među Arapima za ljude koji se klone grijeha. U kontekstu toga, interesantan je i njegov komentar po pitanju ajeta koji poziva na promišljanje o tome kako je stvorena deva (88:17). Mukātīl kaže: "Logično je da je Uzvišeni Allah ukazao na devu, zar bi Arapima ukazao na slova (životinju koju ne poznaju)?" Na ovom mjestu bismo voljeli pročitati Kočeve komentare po pitanju savremene debate o povijesnosti Kur'ana u kontekstu Mukātīlovog pristupa tefsiru. Očito je da teza povijesnosti Kur'ana ima mnogo ranije korijene, te da nije produkt savremenog doba. Međutim, Koč izbjegava ovu (problematičnu) tematiku.

Drugi dio knjige nosi naslov "Proces rehabilitacije Mukātīlovi predaja

i uloga Sa'lebījevog tefsira". Autor razmatra razlike između Mukātīlovi predaja zabilježenih u Sa'lebījevom tefsiru (horosanska verzija) i onih u štampanoj verziji njegovog tefsira (iračka verzija). Kao rezultat vrlo detaljnog istraživanja i paralelnog čitanja dva tefsira, zajedno s njihovim rukopisnim formama, Koč utvrđuje razlike između dvije verzije, te ih dijeli u dvije grupe: problematične razlike i one koje su proizvod ljudske greške. Problematične razlike uključuju one koje su rezultat potencijalnog manipulisanja informacijama. Za primjer su navedena imena povezana s ajetom koji osuđuje skupinu ljudi jer svoj imetak troše da bi odvrćali od Allahovog puta. (8:36) U Sa'lebījevom tefsiru (horosanska verzija) zabilježena je Mukātīlova tvrdnja o tome da je postojala grupa Kurejsija koja je imetkom pomagala Mekkelijama u Bici na Bedru, među kojima je bio i Abbas b. Abdulmuttalib. Međutim, u štampanoj verziji Mukātīlovog tefsira (iračka verzija), umjesto Abbasovog imena spominje se Haris b. Hišam. Koč sugerise da je ovaj primjer vjerovatno bio pokušaj da se u abasijskoj prijestolnici očuva reputacija pročelnika loze, Abbasa b. Abdulmuttaliba. Međutim, detaljnim čitanjem ovih i drugih razlika u dvije verzije Mukātīlovi naracija, Koč dokazuje da pretpostavka o sistematskoj distorziji nije logična (dokaz za to jeste to što je na drugom mjestu u iračkoj verziji Mukātīlovog tefsira Abbas b. Abdulmuttalib kritikovan; 9:17).

Konačno, naš autor uspješno dokazuje tezu da je Mukātīl rehabilitiran i legitimiran kroz Sa'lebījev komentar. To se vidi i po tome u kojoj mjeri su njegove predaje koristili kasniji mufesiri: Māverdi, Tūsi, Zamahšeri, Ibn 'Atije, Rāzi i drugi – svi su koristili Mukātīlove predaje iz horosanske verzije, čime je dokazano da su ih preuzimali iz Sa'lebījevog komentara. Time je Mukātīl postao nezamjenjiva tefsirska referenca.

Knjiga *Analiza jednog tefsirskog izvora* zaslužuje da bude djelo koje će pažljivo čitati ne samo istraživači

tefsira nego i istraživači drugih islamskih nauka. Zaključci do kojih je došao Koč rezultat su ozbiljne naučne studije i detaljne analize. Kroz primijenjenu metodologiju, korištenje argumenata, postavljanje pitanja i iznošenje logičkih pretpostavki, pobijanje stavova s kojima se ne slaže, paralelno čitanje rukopisa i upoređivanje zaključaka do kojih su došli savremeni autori, Kočeva knjiga je nivo ispod kojeg se ne treba spuštati u analiziraju teoloških historijskih izvora.

Međutim, to ne znači da se trebamo zadovoljiti ovim pristupom.

Da bi se nacrtala slika historijskog procesa, postoji potreba za sveobuhvatnijim istraživanjem i uspostavljanjem korelacije između poznatih informacija: koji razlozi leže iza Maturīdijeve i Sa'lebījeve *hrabrosti* da se pozovu na *problematičnog* Mukātila? Da li razlog za to leži u njihovim karakterima, ideologiji, kulturi ili geografskim faktorima? Da li je njihova hrabrost da u svoje tefsire unesu marginalnu ideju razlog zašto su bili zanemareni u postklasičnom periodu (podsjetimo da je Sa'lebījev tefsir objavljen tek 2004.,

a Maturīdijev 2005. godine)? Kakva je trenutna pozicija ehli-sunnetske metodologije u odnosu na prva tri stoljeća Hidžre? Da li su mislioci i vrijednosti koje mi danas držimo za najviše autoritete u islamskoj tradiciji imali isti položaj u ranoj muslimanskoj civilizaciji? Istraživanje historijskih izvora rezultirat će naučnim iskorakom, te odgovorom na ova i slična neugodna pitanja. Međutim, za to je potrebno maturīdijevsko-sa'lebījevske hrabrosti.

Emina Ćeman-Kiremitci

Upute za autore

Novi Muallim je stručni časopis koji je otvoren autorima koji se bave temama i pitanjima obrazovanja i odgoja u širem i užem smislu. Specifični interes *Muallima* predstavljaju teme, pitanja i problemi islamskog vjerskog obrazovanja i odgoja u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama, vojsci i drugim ustanovama i institucijama. Središnje, područje *Muallimovih* istraživanja i zanimanja predstavlja islamsko obrazovanje i odgoj u okviru vjerske pouke, srednjih vjerskih škola (medresa), islamskih pedagoških fakulteta i Fakulteta islamskih nauka. *Muallim* se bavi i drugim tradicionalnim i savremenim faktorima relevantnim za odgoj i obrazovanje. U svim ovim i drugim područjima *Novi Muallim* prati teorijska i praktična dostignuća i iskustva u svijetu, u našim obrazovnim zavodima i ustanovama i posebno u islamskom svijetu te kod nas, u Islamskoj zajednici, odnosno u radu imama, muallima i nastavnika.

Novi Muallim objavljuje znanstvene i stručne radove koji neposredno ili posredno obrađuju pitanja univerzitetskih teorijskih i primijenjenih disciplina u Bosni i Hercegovini i svijetu.

Novi Muallim prihvaća članke koji su izvorne primarne publikacije, znači da prije nisu objavljeni u časopisima. Prethodno objavljivanje na skupovima mora biti naznačeno, a pridonose znanstvenoj zajednici i potvrđeni su od recenzenata.

Objavljivanje

U *Novom Muallimu* se objavljuju radovi koji nisu ranije objavljeni u drugim publikacijama, osim uz posebno odobrenje Redakcije.

Odluku o objavljivanju teksta donosi Redakcija uzimajući u obzir mišljenje recenzenata.

Redakcija nije dužna obrazlagati svoju odluku bilo da se radi o prihvatanju ili odbijanju teksta za objavljivanje. Tekstovi koji ne budu priređeni prema Uputama za autore, bit će vraćeni autorima. Rukopise možete slati na adrese elektronske pošte: muallim@bih.net.ba i nmuallim@rijaset.ba.

Recenzije

U *Novom Muallimu* se objavljuju radovi koji podliježu recenziji. Redakcija časopisa će za svaki rad imenovati dva recenzenata. Oni će pregledati nepotpisan rad i svoje mišljenje dostaviti Redakciji. Mišljenje recenzenata je u principu stav Redakcije. Recenzije ne predstavljaju samo općenitu ocjenu vrijednosti rada, već procjenu tematske podobnosti rada za *Muallim*. Recenzije su internog karaktera. Recenzije radova bit će date na uvid autoru (bez imena recenzenata) kako bi se izbjegli nesporazumi usljed mogućeg različitog razumijevanja obrađivane materije. U slučaju neslaganja konačnu odluku donosi uredništvo.

Karakter radova

Časopis objavljuje:

- a) izvorne naučne članke koji sadrže do sada neobjavljene rezultate istraživanja koja korespondiraju sa osnovnom misijom časopisa;
- b) izlaganje sa naučnog i stručnog skupa, uz uvjet da prethodno nije objavljeno u zborniku radova skupa;

- c) stručne članke koji nude korisne prijedloge za određene struke i pri tome ne moraju obavezno sadržavati izvorna istraživanja autora;
- d) osvrte na zanimljive i korisne publikacije koje su u skladu sa osnovnom misijom časopisa;
- e) prikaze zanimljivih i za struku korisnih studija, zbornika i drugih stručnih publikacija;
- f) korisne priloge iz struke i za struku, a ne moraju predstavljati izvorna istraživanja;
- g) prijevode članaka koji odgovaraju osnovnoj misiji časopisa.

Radovi se kategoriziraju u sljedeće osnovne kategorije:

- izvorni naučni članci;
- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- stručni članci;
- osvrta;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi

Autor

Na početku rada autor treba da napiše: naučnu titulu, ime i prezime te akademsko zvanje.

Npr: Prof. dr. Mujo Slatina, redovni profesor

Sažetak

Iza naslova rada napiše se sažetak obima od 150 do 200 riječi. Isti tekst će se ponuditi u prijevodu na arapskom i engleskom jeziku na kraju rada. (Prijevode osigurava Redakcija)

Ključne riječi

Nakon sažetka treba navesti ključne riječi u radu.

Obim rada

Rad treba da bude obima između 10.000 i 40.000 znakova računajući i fusnote i literaturu, napomene, uključujući razmak.

Oprema rada

Prilozi trebaju biti pripremljeni u standardnom formatu A4 (jednostruki prored, Times New Roman, veličina slova 12). Valja izbjegavati neuobičajene tipove slova. Bilješke smjestiti na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i email)
1. stranica: naslov i podnaslov, sažetak na jeziku teksta
2. stranica i dalje: glavni dio teksta

Popis literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koje se nije moglo integrirati u tekst. Fotografije koje se prilažu uz tekst, moraju biti uključene unutar rada s potpisom, a elektronskom poštom dostavljeni kao prilozi u formatu .bmp., .jpeg, .tiff, ili psd.

Sve odjeljke i pododjeljke numerirati arapskim brojkama ((1. / 1.1. / 1.1.1.)), izbjegavajući pri tome više od tri nivoa. Za različite nivoe upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu se sastoje od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te ako je relevantno, broj stranice nakon dvotočke (sve u zagradama), npr. (Karić, 1987) ili

(Džananović, 1993: 10). Ako je autorovo ime u tekstu navoditi na sljedeći način: Nakičević (1973:340) tvrdi...

Kraće navode treba početi i završiti navodnim znakovima (""), a sve dulje navode (više od 40 riječi) treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim retkom od ostatka teksta, uvučeno i manjom veličinom slova (10), bez navodnih znakova. Ispuštene dijelove označiti s po praznim slovima mjestom i trima točkama prije i poslije prekida.

Riječi ili izrazi iz jezika različitog od jezika priloga treba pisati kosim slovima i popratiti prijevodom (označenim jednostrukim navodnim znakovima, npr. *What* "što". Primjere iz jezika za koje se ne koriste latinska slova, transliterirati, osim ako postoji uvjerljiv razlog za zadržavanje originalne grafije.

Primjere treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama te odvojiti od glavnog teksta praznim recima. Grupirati primjere korištenjem malih slova, a u tekstu pozivati se na primjere kao (2), (2a), (2a,b), (2 a-b), ili (2) b.

Primjeri koji nisu uzeti iz jezika na kojem je prilog napisan treba popratiti odgovarajućim glosama (koje prema potrebi daju ekvivalente na jeziku priloga riječ po riječ, ili morfem po morfem), te prijevodom unutar jednostrukih navoda. Početak riječi ili morfema u glosi podesiti prema početku riječi odnosno morfema u primjeru.

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati potpunu bibliografiju korištene literature.

Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecedom prema prezimenima autora. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 1998a, 1998b).

Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu. Imena autora valja dati u cijelosti, a ne zamjenjivati ih inicijalima, osim ako sam autor obično koristi samo inicijale.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane na ovaj način i koristeći sljedeću interpunkciju:

- prezime (prvog autora/ice), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora/ica (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika/ice, nakon zareza skraćena ur., naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), mjesto izdavanja, izdavač
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Knjige

Prezime, Ime (2000). *Naslov knjige prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je knjiga objavljena*. Mjesto: Izdavač.

Džananović, Ibrahim (2004) *Primjene šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu.

Šamić, M. (1977). *Kako nastaje naučno djelo*. 4. izd. Sarajevo: Svjetlost.

Spahić, M. i Hamzić, M. (2007). *Društveno-etički pojmovnik*. Sarajevo: Bookline.

Fejzić-Čengić, F., Šuško, Dž., Šeta, Đ., Tahirović, S., Mušinić, E., Dedović, S., Ibrahimović, A. (2010). *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*. Sarajevo: CEI Nahla.

Schimmel, A. (2004). *Geografija pjesnika*. Preveo sa engleskog jezika Enes Karić. Sarajevo: Bemust.

Prilozi/poglavlja u knjigama/zbornicima

Prezime, Ime (1999). Naslov priloga prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je prilog napisan. Ime, Prezime (ur.): *Naslov knjige prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je knjiga objavljena*. (3. izd.). Mjesto: Izdavač, broj strane.

Džananović, I. (1999). Metodologija. U: F. Karčić, ur. *Primjene šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946.*, (3. izd.). Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 3-56.

Članci u časopisima (nazivi časopisa navode se u cijelosti.)

Prezime, Ime (1999). "Naslov članka prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je prilog napisan". *Naziv časopisa*, godište, broj: broj strane.

Omer Nakičević (2005), "Uloga hadisa u izgradnji islamske ličnosti", *Novi Muallim*, XIII, 53, 23-26.

Neobjavljena (arhivska) građa: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mjesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta.

Arhiv BiH, Sarajevo, F. 23, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Prezidijalni spisi, br. 317.

ISSN 1512-6560 = NOVI MUJALIM
E-ISSN 2556-9208

9 771512 656009